

С.Г.Водотика

Історія Херсонщини
XIII-XIX ст.

РОЗДІЛ 1

ВІД НАВАЛИ ОРДИ БАТІЯ ДО ЛІКВІДАЦІЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Вступ

Проектом "Програми з історії України. 7-11 класи" (див.: Інформаційний збірник Міністерства освіти України. –1992. –№ 7-8. –С.10-19) передбачено вивчення історії місцевого краю XIV-XVIII ст. протягом чотирьох уроків з таким хронологічним членуванням: XIV – перша половина XVII ст.; друга половина XVII ст.; перша половина XVIII ст.; друга половина XVIII ст.

На наш погляд, такий розподіл учбового матеріалу не відповідає особливостям історичного процесу нашого краю у XIII-XVIII ст. Тому є сенс об'єднати історичний матеріал XIII-XVIII ст. в одну синтетичну тему під назвою "Від навали орди Батія до ліквідації Запорозької Січі". Для історії Херсонщини період XIII-XVIII ст. становить відносно цілісність і об'єднання відповідних сюжетів в одній темі дозволяє простежити зародження, розвиток і зникнення більшості соціальних феноменів, що були визначальними в означений період.

Від завершення російсько-турецької війни 1768-1774 рр. і ліквідації у 1775 р. Запорозжя в історії Херсонщини починається принципово новий період, пов'язаний з її перебуванням у складі Російської імперії. Тому період 1775-1800 рр. доцільно розглядати у наступних темах з історичного краєзнавства.

Тему "Від навали орди Батія до ліквідації Запорозької Січі" варто вивчати за таким планом:

1. Природні умови та історична географія нашого краю у XIII-XVIII ст.
2. Етнополітична історія XIII-XV ст.
3. Ногайські татари і турки-османи у нашому краї.
4. Українсько-татарські стосунки.
5. Географічні межі та шляхи української колонізації. Господарський побут запорожців.
6. Військова й територіальна організація Запорозького війська у нашому краї.

7. Участь українського козацтва у боротьбі з турецько-татарськими нападами.
8. Ліквідація Запорозької Січі. Роль запорозького козацтва в історії Херсонщини.

Далі подається відповідно цьому плану конкретний матеріал, який допоможе вчителю розробити уроки. В додатку вміщені виїмки з історичних джерел для використання їх при розгляді окремих аспектів теми.

Запропонований матеріал є лише проект і автори будуть вдячні всім, хто відгукнеться зі своїми пропозиціями і зауваженнями.

I. Природні умови та історична географія нашого краю у XIII-XVIII ст.

Природні умови протягом XIII-XVIII ст. мало змінилися порівняно з попередніми століттями і антропогенний фактор практично не позначився на становищі оточуючого людину середовища. Наш край в цілому був сприятливим для життя людей.

Головною ознакою було те, що місцевість прорізувалася великим і багатководним Дніпром-Славутичем. Тоді Дніпро давав людям чисту і добру питну воду та рибу, а весь його береговий простір був вкритий розкішними й малопрхідними плавнями, що давали людям і ліс, і сіно, і пасовища для худоби, безліч дикого звіра і птиці. "Ці плавні, – писав академік Д.І.Яворницький, – були низовинами, вкритими трав'янистою й деревною рослинністю, перетятими в різних напрямках річками, відгалуженнями, ... затоками, лиманами, протоками, всіяними величезною кількістю великих і малих озер і порослими густим, високим і непрохідним очеретом".

Від більшості дніпровських островів, які у XIII-XVIII ст. мали велике господарське та військово-політичне значення, сьогодні залишилися лише топонімічні згадки. Так, у межах Херсона сучасний Карантинний острів називався Кошовим, бо омивався й омивається зараз р.Кошовою, а о.Маслова тепер зветься Великим Потьомкінським. Острів Тавань, що відігравав виняткову роль в історії Херсонщини, був розмитий повністю в кінці XIX ст., а залишки його поглинуло Каховське море.

У Дніпро впадало чимало річок та річечок з обох берегів. З правого боку до Славутича вливались Кам'янка, Бургунка, Тягинка, Інгу-

лець, Інгулка (Інгульська), Вільховка, Корабельна та Солонецька. З лівобічних притоків найбільш відомими були Рогачик, Лопатиха, п'ять Каїрок, Олексіївка, Кардашинська, Маслова та Борщева. З безлічі гілок Дніпра найзначнішими були Козацька, Кошова, Чаплинська, Гаванська, Гниловод.

З численних озер, лиманів, прогнів і гирл варті уваги Білозерський (завдовжки до 5,5 км і завширшки до 3,5 км), Хруловський або Чернечий (завдовжки до 4,4 км) і Кардашинський (до 6 км завдовжки) лимани, Солонецькі озера на о.Погорілому, Збур'ївське та Білогрудівське гирла.

Багато з означених водоймищ зникли, деякі залишились струмками на дні однойменних балок. До того ж поява Каховського моря спотворила береги Дніпра, поглинувши частину річок, островів, проток і деякі села, а інші населенні пункти з історичними назвами були перенесені.

Сучасна гідрографія значно змінилась під впливом господарської діяльності людини. Особливо кардинальних змін зазнав Дніпро внаслідок будівництва "дніпровського" каскаду гідроелектростанцій, появи величезних "штучних" морів, затоплення дніпровських плавнів, підняття рівня дніпровського русла тощо.

Разом з тим не варто лише негативно оцінювати природні зміни. Так, внаслідок ліквідації плавнів щезла малярія і сарана, що періодично завдавали лиха й горя не лише півдню, а й усій Україні. Приміром, у 1748 і 1749 роках в Україні шаленіла страшна сарана, для викорінення якої вживалося таких же рішучих заходів, як і проти чуми.

Характерною прикметою херсонських степів були і в значній мірі є балки (глибокі долини з пологими берегами, вкриті травою і лісом, що служать природними жолобами для стоку води з відкритих степових місць), яри (діючі балки з крутими, оголеними берегами) і байраки (теж яри, але неодмінно вкриті лісом). Найбільш відомими на території нашої області є балки, що зберегли свої історичні назви – Золота, Милова, Пропасна і Солоницькі (Верхня, Середня і Нижня). До речі, балки, яри й байраки мали велике значення як пункти запорозької колонізації нашого краю. Саме по них засновувались перші поселення запорожців.

З великих лісів відома Геродотова Гілея, що тягнулася з великими перервами близько 200 км до сучасного Цюрупінська. У Гілеї, а також у балках і байраках росли липа, клен, в'яз, дуб, берест, ясен, осокір, верба, калина, біла верба, вільха, ліщина, бузина, явір.

Зі звірів у нашому краю водились вовки, лисиці, зайці, байбаки, ховрахи, сайгаки, куниці. Із птахів сучасники відмічали велику кількість пеліканів, лебедів, гусей, качок, дрохв, стрепетів, журавлів, лелек, чапель, куріпок, шпаків, голубів, соколів, орлів, ястребів, солов'їв, галок, сорок, ворон, щиглів, жайворонків.

У ріках, насамперед Дніпрі, озерах та лиманах було багато риби, з якої промислове значення для населення мали білуга (до 6,5 м завдовжки), осетр, севрюга, стерлядь, сазани, судаки, бички, камбала, лящі, оселедці, карасі, скумбрія тощо.

Лагідний клімат, родючі землі, зелений океан степових рослин, хмари птахів у піднебесі, безліч дичини, переповнені рибою озера та ріки – все це дозволяло сучасникам порівнювати наш край із "землею обітваною". "Поверхня землі... – писав на рубежі XV-XVI ст. білорус Михайло Литвин, – настільки родюча, що зорана лише раз парою волів, вона дає найвищі врожаї. Навіть необроблена рілля дає рослини, які годують людей своїм бадиллям або корінням..."

Таким чином, багатюща, практично незаймана природа становила потенційну можливість для ведення розгалуженого господарства – землеробства, скотарства, рибальства, мисливства, бджільництва тощо. Крім того, вигідне географічне положення та Дніпро з суходільними шляхами, що проходили нашим краєм, створювали добрі можливості для розвитку торгівлі.

У XIV-XVIII ст. нашу область перетинала низка степових шляхів – великих битих доріг, якими ходили купці, дипломати і татари у свої набіги, що й дало їм загальну назву татарських шляхів. Головний татарський шлях виходив з Перекопу і прямував до нижньодніпровських переправ. Зразу від Перекопу починався Муравський шлях, що вів на Слобожанщину й у Московську державу. З його відгалужень відомий Кримський (Чумацький) шлях, який проходив лівим берегом Дніпра.

З нижньодніпровських переправ в історії залишили помітний слід Рогачицька, Каїрська і Кам'янська (проти однойменних приток Дніпра), Дримайлівська, Козацько-Кам'янська і Тягинська – побіля гирла однойменних річок (тепер відповідно села Дримайлівка, Козацьке, Тягинка Бериславського району), Вільовчина тощо. Найбільшої відомості зажила собі Таванська переправа – біля о.Тавань, між сучасним Бериславом і Каховкою. Вона знаходилась на перехресті Дніпра і балки, що створювало зручний під'їзд та, як зазначав відомий дослідник України XVII ст. Г.Боплан, "більше вигідна, особливо через те, що є

віддалена всього на один день (шляху – ред.) від Криму і має всього два канал – перший Кінські Води, котрі в сім місці легко перейти вброд, і потім Дніпро, котрий тут не дуже широкий, хоч має 500-600 кроків в ширину через нього треба переплавлятися вправ".

Не всі ці та інші переправи були зручні для тогочасних мандрівників. Вони долали Дніпро та інші ріки вброд (як правило, по малій воді) або на човнах, паромах, плотах. При переправах з них бралась чимала платня, яка слугувала джерелом існування для місцевих жителів і давала прибуток державній адміністрації.

Від Тавані, починався знаменитий Чорний шлях з численними відгалуженнями, що вів на Поділля, Західну Україну і Польщу. Свою назву, за народними переказами, він отримав від чорного горя і нещастя, які приніс Україні. Адже ним йшли в набіги татарські чамбули і гнали бранців в неволю, повертаючись з набігів.

З бродів через р.Інгулець, яку перетинав Чорний шлях, відомі Давидів Брід (біля однойменного села Великоолександрівського району) Білий чи Бекенівський – трохи нижче Давидового.

Херсонщиною проходив прямий шлях з Очакова в Україну, з Очакова на Крим через Кінбурнську косу і Гордовий (Королівський) шлях, що вів з Поділля до Таванського перевозу.

Про інтенсивний розвиток торгівлі через ці шляхи і Дніпром свідчать знахідки монет. Приміром, за часів короля Речі Посполитої Сигізмунда III Вази (1587-1632 рр.) значно поживалась торгівля зі сходом і відповідно збільшилась кількість польсько-литовських монет-червінців, срібних монет, польських і литовських грошей, чехів, солідів – поблизу с.Фірсовка Нововоронцовського району, с.Садове і с.Станіслава Білозерського району, с.Іванівка Голопристанського району, в самому Херсоні і т.д.

Важливі відомості з історичної географії краю XIII-XVIII ст. містяться в тогочасних географічних картах. Так, на складеній у 1572 р. у Франції карті землі по обидва боки середнього Дніпра названі "Україною", а територія південніше Кременчука, в т.ч. і сучасна Херсонщина, – "Козаки". Отже, ця французька карта містить перше відоме сьогодні використання терміну "Україна" на географічних картах. І, подруге, вже тоді у Західній Європі Південну Україну асоціювали із запорозьким козацтвом.

Але ці назви тоді ще не були усталеними. Приміром, на відомому глобусі Корнеліуса, зробленому у 1670-х роках в Голландії, майбутня Херсонщина зветься "Ногайською Татарією". Взагалі ж у Західній Єв-

ропі до середини XVIII ст. асоціювали наш край саме з ногайськими татарами, які кочували у південноукраїнських степах, і цю територію найчастіше іменували Малою Татарією.

Разом з тим, в міру посилення козацької колонізації Нижнього Подніпров'я, ці землі все тісніше у свідомості західноєвропейців пов'язувалися із Запорожжям. Так, на німецькій карті 1773 р. наша держава названа "Україною", а Південна Україна – "Земля запорозьких козаків". На цій карті позначена і Запорозька Січ.

Найбільш докладні, відомості про географію нашого краю містять карти, складені французьким військовим інженером і відомим картографом Гійомом Левассером де Бопланом (1600-1673) і вміщені в його творі "Опис України". Цей твір є одним з найважливіших джерел для вивчення запорозького козацтва і кримських татар XVII ст. Боплан був в Україні з 1630 по 1647 роки і ретельно збирав матеріал для великої карти України і окремих її регіонів. "Опис України", написаний легкою мовою, читається з великим інтересом і вартій уваги.

Отже, до карти Київщини і Поділля Г.Боплан включив і сучасну Херсонщину. На ній позначені деякі населенні пункти, ріки, шляхи тощо. Так, на місці сьогоднішнього с.Тягинки (Бериславський р-н) показана р.Тягинка (по-татарськи – терник, будяк), яка й дала назву сучасному селу.

Від Тягинки на схід позначена річка (балка) Бургунка (по-татарськи – свердло, бурав), від якої походить назва с.Бургунка Бериславського району. На лівобережжі Дніпра Г.Боплан позначив урочище Каїр, що означає по-тюрськи "пісок". Саме тут у 1786 р. було засновано с.Каїри.

У XVI-XVII ст. запорозьке козацтво контролювало нижньодніпровське правобережжя, а тому француз на правобережжі сучасної Херсонщини вмістив багато назв українського походження. Це річка (балка) Золота Долина, біля якої розташоване с.Золота Балка Нововоронцовського району. На місці сучасного с.Осокорівка Великоолександрівського району позначена на карті річка (балка) Осокорівка із збудованим через неї містком. Біля нанесеної на карті р.Омелової сьогодні розташоване с.Милове Бериславського району. Річка (балка) Дримайлівка, що теж є у Г.Боплана, дала найменування с.Дримайлівці Бериславського району.

Таким чином географічні карти XVI-XVIII ст. містять цінні відомості з історичної географії й топоніміки нашого краю.

II. Етнополітична історія XIII-XV ст.

Південноукраїнські, як і південноросійські степи XIII-XVIII ст. в літературі найчастіше називають "Диким полем", що відображає розуміння цієї території як "дикої, пустої степової рівнини". Лише після приєднання цих земель до Росії, тобто з кінця XVIII ст., вони отримують іншу назву.

Термін "Дике поле" з наукового погляду неточний, а з політичного – некоректний. Адже на Херсонщині жили різні, здебільшого кочові, народи, і ці землі аж ніяк не були пустою. Це знали східні автори і використовували щодо них історико-географічний термін "Дешт-і-Кипчак" (Кипчацький степ або Половецька земля). Проте і це визначення не зовсім точне, бо ігнорує українську колонізацію нашого краю.

Між тим, як було проголошено на Всесвітній конференції ЮНЕСКО у 1982 р., людством "мусить бути визнана рівність у гідності усіх культур". Щодо етнополітичної історії нашого краю XIII-XVIII ст. – ця складова загальнолюдських цінностей означає, що слід без упередженості, об'єктивно і толерантно ставитись до історії та культури всіх бувших у нашому краї народів. Одночасно варто чітко усвідомлювати обмеженість і конкретно-історичний зміст історико-географічних термінів "Дике поле" і "Дешт-і-Кипчак".

Внаслідок нашестя орди Батия більшість поселень таврійських степів було знищено. Кочове населення (половці) зазнало асиміляції, а слов'янське понесло відчутні втрати. Нижнє Подніпров'є опинилось у складі Золотої Орди. Як і в попередні століття, основним населенням нашого краю залишались кочовики. Таке становище продовжувалось до середини XVIII ст.

Але перебування території Херсонщини під владою Золотої Орди, а потім і Кримського ханства, не привело до цілковитого знищення українського населення. У XIII-XIV ст. продовжувалось життя на старих поселеннях (Великий Потьомкінський острів, Кам'янське городище біля сучасного с.Кам'янка Бериславського району тощо). Адже слов'яни-степовики міцно утвердились у нашому краї, пережили декілька хвиль нападів кочовиків, пристосувались до місцевих умов.

Основним заняттям українців-степовиків були рибальство, ремесла, полювання, промисли, забезпечення функціонування торговельних шляхів, (переправи через Дніпро, Конку та Інгулець), тваринництво, а у пониззі Дніпра переважало землеробство, добували сіль на

Прогнойських озерах Кінбурнської коси (про це свідчить Г.Рубрук). Це населення у кочовому оточенні вело напівмирний та напіввоєний спосіб існування, що й зробило його одним з джерел формування запорозького козацтва.

Принципово важливо підкреслити, що на слов'янських поселеннях поруч жили українці та золотоординці, причому питома вага останніх збільшувалась. Про це свідчать зміни у матеріальній культурі поселень (посуд, одяг, зброя, житло) і антропологічні дані могильників біля сіл Каїр Горностаївського району, Благовіщенко Новотроїцького району, Кам'янка Бериславського району. Серед населення нашого краю у золотоординський час (середина XIII- XIV ст.) переважали люди європеїдного типу з незначною домішкою монголоїдних рис. Так, на Кам'янському городищі жили тюрки-болгари та алани, що прийшли у складі орди Батия і оселилися на зручних для кочування місцях.

Отже, внаслідок монгольського нашествия відбулось значне переміщення народів. В орді Батия суто монголів було небагато, а переважали болгары, алани та інші кочовики з Поволжя, Дону і Північного Кавказу¹. Вони разом з місцевими кочовиками – половцями – осіли у херсонських степах.

Про ці часи свідчать знахідки золотоординських мідних та срібних монет поблизу Каховки, Малих Копанів, Нової Збур'ївки, Великої Кардашинки і Голої Пристані. Поступово прийшли кочовики заснували у дніпровських плавнях зимовища. Рештки такого зимовища знайдено поблизу с.Гавриловка Нововоронцовського району. Родина кочовика-золотоординця, який випасав взимку худобу у дніпровських плавнях, мешкала у невеликій, всього 7,4 м², напівземлянці з кабицею на земляній підлозі.

Наголосимо, що стосунки осілого і кочового населення склалися в цілому мирно. Кочовики були зацікавлені у сталому господарстві осілого населення, (зрозуміло, під своїм контролем), що забезпечувало їм отримання продуктів землеробства (збіжжя) і ремесла (зброя, прикраси, посуд тощо). Осіле населення забезпечувало функціонування торгівлі (перевози), яка була джерелом значних прибутків кочової знаті. Що ж стосується мешканців постійних поселень, то вони отримували від кочовиків продукти скотарства і військовий захист.

---

¹ Ось чому варто орду Батия називати не монголо-татарською (цей усталений штамп науково не точний), а монголо-тюрською.

Інакше кажучи, стосунки осілого населення й кочовиків базувались на взаємних економічних і політичних інтересах. Але такі стосунки встановлювались лише у періоди певної стабільності кочового суспільства, а будь-які соціально-політичні катаклізми мали сумні наслідки для осілого населення. Таким катаклізмом стало, з одного боку, загострення внутрішньополітичних чвар у Золотій Орді і проникнення Великого Князівства Литовського у Північне Причорномор'я у другій половині XIV- на початку XV ст., з другого.

Отже, у другій половині XIV ст. Велике Князівство Литовське почало боротьбу із Золотою Ордою за Україну. У 1362 р. великий князь Ольгерд біля Синіх Вод (сучасна Кіровоградщина) розбив ногайців, підкоривши їх кочовища по Інгульцю. Його наступник Вітовт (князював у 1392-1430 рр.) розширив кордони князівства до Чорного моря і на деякий час закріпився на нижньодніпровському правобережжі.

Литовську адміністрацію підтримало місцеве осіле населення, передовсім нащадки слов'ян-бродників. На території сучасного херсонського правобережжя почало відроджуватися осіле життя, відбудовувались колишні поселення і виникали нові, край порівняно інтенсивно заселявся. Степ перетинали караванні шляхи.

На рубежі XIV-XV ст. литовський уряд збудував у пониззі Дніпра і на Чорноморському узбережжі лінію укріплень – фортеці, замки тощо. З них у нашому краю на сьогодні відомий замок у районі с.Станіслав Білозерського району. На початку XV ст. Вітовт збудував митницю на Таванській переправі. Ця митниця знаходилась на великому караванному шляху у Крим, що сприяло упорядкуванню торгівлі й дозволяло Великому Князівству Литовському отримувати значні прибутки та контролювати важливий торговий шлях.

Пізніше, у другій половині XV ст., Кримське ханство і Туреччина відтіснили Велике Князівство Литовське з Причорномор'я і зруйнували значну частину поселень та укріплень.

У XIII-XIV ст. чорноморську торгівлю захопили італійські купці – спочатку венеціанці, а з кінця XIV ст. генуезці. Вони заснували у 30-40-х роках XV ст. у пониззі Дніпра (його іменували на італійських картах "річкою Олешша") торгову факторію, яка розташовувалась у районі с.Тягинка Бериславського району – пізніше це укріплення захопили і використали турки-османи. Генуезці здійснювали торгові операції між кочовиками і Західною Європою. Про їх перебування у нашому краї свідчить і знахідка у с.Великі Копані семи срібних генуезь-

ких монет. За ці гроші купці купували рибу, ікру, сіль, шкіри та у великій кількості полонених-рабів.

Таким чином, у XIII-XV ст. внаслідок нашествия орди Батия відбулись значні зміни у складі населення: з'явилися кочовики-тюрки, згодом литовці, певний час у нашому краї перебували генуезці. Попереднє кочове населення – половці – були асимільовані золотоординцями. Проте монгольська навала не прорвала традиції слов'ян-степовиків (зокрема бродників) доби Київської Русі, а десь з початку XV ст. у нижнє Подніпров'є починає активніше проникати українське населення, переймаючи досвід своїх слов'янських попередників, утворюючи перші військові формування – прообрази Запорозжя.

Аналіз етнополітичної ситуації в причорноморських степах дає всі підстави засвідчити наявність глибоких коренів існування слов'ян у степах України, що створили умови для виникнення запорозького козацтва. Одночасно і в цей період продовжувались традиції співіснування й співробітництва у нашому краї різних народів.

III. Ногайські татари і турки-османи на Херсонщині

Протягом другої половини XV ст. більша частина правобережжя низового Дніпра увійшла до складу Османської імперії, а лівобережжя сучасної Херсонщини потрапило під владу Кримського ханства, котре у 1478 р. вимушене було визнати васальну залежність від Порти. Такий стан тривав до середини XVIII ст.

Нижнє Подніпров'є стало прикордонною територією між Польщею і Литвою (згодом Річчю Посполитою), Кримським ханством, Україною-Гетьманщиною, Запорозжям, Московією-Росією і Османською імперією; між Сходом і Заходом, степом і лісостепом, кочовою та осіло-землеробською цивілізаціями, що зокрема простежується на матеріалах нумізматичних знахідок у 20 пунктах області. Ця обставина мала визначальний вплив на політичний, соціально-економічний та етнічний стан нашого краю у період з середини XV до останньої чверті XVIII ст.

Османська імперія у Північному Причорномор'ї створила свою провінцію – Очаківський вілайет (Очаків був захоплений турками у 1525 році), а межиріччя Дніпра і Південного Бугу було включено до Очаківського санджаку на чолі з санджакбеєм. Порта збудувала у низині Дніпра мережу фортець і укріплень, що охороняли її кордони і

мали слугувати базою подальших захватів. Це Тягин (на острові навпроти с.Тягинки), Бургун (в районі с.Бургунка Бериславського району) і чотири фортеці на Таванському перевозі по лінії Берислав-Каховка. На місці Каховки стояла фортеця Ісламкермен (свята фортеця), Берислава – Кизикермен (діво́ча фортеця), а між ними, на двох островах, які нині поглинуло Каховське море, – Мубереккермен і Муслімкермен (Мустріткермен). Таким чином, Таванський перевіз перетворився у важливий стратегічний плацдарм для нападів татарсько-турецьких військ на українські землі. Саме у ці фортеці татарські вершники приганяли свою найбільш цінну здобич – бранців, яких звідки переганяли у Крим.

Разом з тим Таванський перевіз і в XVI-XVIII ст. продовжував залишатись важливим центром караванної торгівлі. Про інтенсивну торгівлю свідчить у записках "Про звичаї татар, литовців і московитів" литовський дипломат Михайло Литвин, що на власні очі у XVI ст. бачив на Тавані купецькі каравани з возів та верблюдів.

Відомий херсонський краєзнавець, засновник Херсонського краєзнавчого музею, Віктор Іванович Гошкевич (1860-1928) провів археологічне дослідження турецької фортеці Тягини. Він виявив земляні мури і рів, підземний хід з фортеці до Дніпра, кам'яні будівлі, кам'яні ядра та інші рештки зброї, серпи, коси, рештки зерна, побутові речі.

Про зовнішній вигляд таванських фортець свідчить їх опис російським дипломатом Микитою Зотовим, складений у травні 1681 р.: "Устроены те городки крепко, а в них по 5 башен; въезды и выезды одни, самым разумным инженерным строением; бойницы по стенам и башням учинены пушечные и мелко́го ружья подошвенные под самый под и верхние, и около их рвы и против ворот подъемные мосты на железных цепях. А в больших, подошвенных и средних, и верхних бойницах поставлены везде пушки... Пехота в них посажена турецкая, с женами и детьми, на вечное житье, и сторожа в тех городках дневная и ночная, зело крепкая".

На лівобережжі і частково нижньодніпровському правобережжі сучасної Херсонщини практично до середини XIX ст. знаходились кочовища та аули ногайців. Рештки поселень пізніх кочовиків знайдені вченими у районі сучасних населених пунктів Бабенковки Першої Каланчацького району і Сергіївки Новотроїцького району, на схід від Скадовська, на березі Джарилгацької затоки. На цих ногайських пам'ятках знайшли кераміку, глиняні трубки для паління, вироби з металу, кремні для рушниць тощо. Ногайські поховання досліджено архе-

ологами на півдні Херсонщини поблизу Асканії Нови, Нової Збур'ївки, Остроподольського, Бабенковки Першої (урочище Кременчик). Про ногайців залишилися свідчення сучасників – переважно іноземців, одне з яких вміщено в додатку.

На місці колишніх ногайських аулів у XVIII-XIX ст. українськими, російськими та іншими поселенцями засновано багато хуторів, сіл, інших населених пунктів. Ногайська та взагалі тюрська топоніміка щезла або змінена внаслідок цілеспрямованої політики царської і радянської влад та невблаганної ходи історії. І все ж можна згадати села Отрадовка (колишне Карагай), Привольне (Домузла), Сівашське (Каракуй), Строгановка (Джайна), Новопокровку (Джані-Киргиз), Новотроїцьке (Сарабулат), Чкалово (хутор Джанібек), Фрунзе (Юзкуї) Генічеського та Фрунзе (Агаймали) Іванівського районів тощо.

Типовим прикладом зміни ногайського топоніму може бути назва міста Генічеськ. Вперше про нього згадується у російських джерелах у 1784 р. Генічеськ спочатку називали Єніче або Джєніче від ногайських слів "єні (джені)" – новий та "ічке" – тонкий (тобто розташований у Генічеської (тонкої) протоки). Поступово "Дженіче" перетворилося на "Гєніче" і, нарешті, на сучасну назву – Генічеськ.

Або таке, сучасне селище Чаплинка виникло у 1784 р. на чумацькій дорозі з Тавані на Перекоп. Назва його походить від Великого Чапельського поду – тюрське "чуплц" або "чаплы", тобто болото. Народне ж пояснення, що асоціює незнайомий термін із звичним, виводить назву селища від чапель, що гніздилися у заболоченій місцевості.

Назва народу (ногаї) і їх державні утворення (ногайські орди) походять від імені золотоординського темника Ногая, правнука Чингізхана. Він зумів об'єднати кочовиків між Доном і Дунаєм, спираючись на половців та інших залежних від монголів кочових тюрків. Ногайці перейняли у половців мову. Ногайський народ слід розглядати як нащадків тюрків і монголів улуса (держави) Ногая. Вперше ногайці розкинули свої юрти у південноукраїнських степах ще у кінці XIII ст., а остаточно – у другій половині XVI ст.

На території Херсонщини у XVI-XVIII ст. кочували Едичкульська, Джамбуїлуцька (Перекопська) і частково Едисанська (Очаківська) орди ногайців.

Едичкульська орда в середині XVIII ст. за наказом кримського хана перейшла на лівий берег Дніпра. Вона зайняла територію з півдня на північ від Ісламкермена до сучасних північних кордонів області і з заходу на схід від Дніпра до лінії Бердянськ – Каховка на сучасних

картах. Головна ставка едичкульців була біля р.Рогачику, а очолював орду сераскір – султан з роду кримських ханів – Гіреїв.

В 1766 р. орда налічувала 20 тис. юрт, тобто приблизно 100-120 тис. чоловік. Жили ногайці-едичкульці у 1760-х роках в розкиданих по степу 100 аулах, що розташовувались біля приток Дніпра, степових криниць та водоймищ, по 100-200 юрт в кожному.

Джамбуйлуцька орда займала нижнє дніпровське лівобережжя з півночі на південь від Каховки до Кінбурну і далі на схід між Перекопом, р.Бердою і Дніпром. Головним центром був Перекоп (звідки й друга назва орди – Перекопська), де перебував кайманкан (управитель) орди. У 1766 р. вона налічувала близько 5 тис. юрт, тобто 25-30 тис. чоловік.

Едисанська (Очаківська) орда з центром в Очакові кочувала по нижньодніпровському правобережжі. У 1766 р. до її складу входило до 40 тис. юрт, або 200-250 тис. чоловік. Управляв ордою кайманкан з роду Гіреїв.

Отже у 1766 р. у цих трьох ногайських ордах налічувалось 65 тис. юрт з відповідною кількістю населення. З цієї кількості не менше половини мешкало у межах сучасної Херсонщини.

Під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. внаслідок поразок турецько-татарських військ ногайські орди у 1770 р. перейшли під протекторат Росії. Як державні утворення їх було ліквідовано, а ногайців царат переселив на Кубань, звідки більша частина їх емігрувала до Туреччини. У 1790 р. рештки ногайців повернулися у приазовські степи (у 1806 р. їх тут жило близько 14 тис.). Після Кримської війни 1853-1856 рр. ногайці звідти або емігрували до Туреччини, або переселились в степи Південної Бессарабії (Буджак).

Як жили, чим займались ногайці? Вони прийшли у степи Північного Причорномор'я зі сталим кочовим господарством, але за XVI-XVIII ст. в їх економічному побуті відбулись істотні зрушення¹. Відразу зауважимо, що побутові уявлення про кочове господарство як постійні мандри за певним маршрутом не відповідає дійсності. В еволюції кочового господарства ногайців можна виділити три форми – уклади. Найбільш архаїчною є "таборне", цілорічне кочування. Спочатку, під час засвоєння херсонських степів, так кочували всі ногайці. Вони не займались землеробством та заготівлею кормів, жили в юртах, кочували разом з худобою. Домініканський чернець Ж.де Люк

---

¹ Можливо, спочатку слід розібрати свідчення Тунманна про життя ногайців, що вміщено в додатку.

зафіксував на початку XVII ст., що ногайці "не мають постійного житла, весь час кочують, зупиняючись у місцях з водою та травою для худоби".

Поступово життя ногайців стабілізувалось – визначились місця літніх та зимових пасовищ, були прокладені маршрути пересувань, знайдені зручні мисливські угіддя тощо. Ногайці, не кидаючи сезонного кочування, почали на зиму заготовляти сіно та сполучати кочування із примітивним землеробством. На зиму при такій формі господарювання ногайці завжди повертались на постійне зимовище, де мали запаси сіна, палива та невеликі оселі у формі хат-мазанок.

Третя форма кочового господарства характеризувалась сполученням землеробства на зимовищах (до осілого життя переходила біднота) і кочування більш заможних родин. Бідняки, що мали невелику кількість худоби, за літо перекочовували 3-4 рази у радіусі до 60-70 км від аулів. Чому бідняки-ногайці переходили поступово до землеробства, а кочували заможні. Справа в тому, що для повноцінного кочування сім'ї з 5 чоловік потрібен табун з 25 дорослих коней або відповідної кількості кіз, овець тощо. Біднота не мала такої кількості худоби і змушена була "осідати".

Наголосимо, що всі ногайці при першій можливості розбагатіти і завести худобу (приміром, участь у вдалому нападі на українські землі) прагнули кинути землеробство і повернутись до більш звичного "табірного" життя. Вільний степ неодмінно тягнув до себе ногайця і менталітет всіх кочовиків у цьому відношенні був подібний: вони з презирством ставилися до осілого життя.

Одночасно не слід ідеалізувати життя "вільних синів" безкраїх ковильних степів Північного Причорномор'я. Цілодобово, у літню спеку та зимову хуртовину – на коні, біля худоби. Будь-який природний чи соціальний катаклізм (посуха, ожеледиця, війни тощо) несли кочовику злидні. Рядові ногайці вимушено були вкрай невибагливі у побуті та їжі, а тому в їх житті велике значення мали військові напади на сусідів та облавні охоти. У голодні роки вони їли ховрахів, коріння, загиблу худобу тощо.

Природно, що в економіці ногайців найважливішу роль відіграло конярство. Кінь був для степняка головним транспортним засобом, з кобилячого молока виготовлялись гострі й смачні сири й кумис, на кобилячому молоці варили просяну юшку, м'ясо коней, особливо лошат, широко вживалось у їжу.

Ногайські, коні були невисокі й ззовні незграбні, але славились витривалістю, швидкістю та невибагливістю. Так, вони цілий рік використовували підніжний корм – навіть взимку добували траву з-під снігу. Коні поганців, у жилах яких текла кров знаменитих скіфських коней, були добре пристосовані до життя у північнопричорноморських степах.

Ногайські татари мали багато овець, отримуючи від них м'ясо, молоко (з нього готували бринзу і катик – кислий напій). Як і більшість кочовиків, вони розводили кіз, верблюдів і невелику кількість великої рогатої худоби.

Поступово землеробство відіграє все більшу роль у господарстві ногайців. Земля, зорана великим плугом, засівалась в першу чергу ячменем (дуже швидко визрівав) і просом, що було стійким до посух. Підсмажене борошно цих культур татари брали з собою у військові походи, з проса виготовлявся відомий малоалкогольний напій (щось на зразок пива) – бузу. До речі, він у Криму виготовлявся до початку 1950-х років і користувався популярністю не лише у татар. Збіжжя зберігалось у ямах-орузах, вистланих сухою соломною або обмазаних глиною, яку нерідко опалювали.

У кочовиків традиційно значну, хоча і другорядну порівняно зі скотарством і землеробством, роль відігравали мисливство, рибальство і промисли, у яких брало участь практично все доросле населення. Ремесло, в якому переважала первинна обробка продуктів скотарства, перебувало у зародковому стані.

Таким чином, основу економічного побуту ногайців складало кочове та відгінне скотарство, хоча з поступовим переходом значної її частини до напівосілого та осілого життя, землеробство набувало все більшого значення. Певну роль відігравали мисливство та промисли. Підкреслимо, що порівняно з сусідами ногайська економіка була малорозвинутою. До того ж вона була екстенсивною (наявність великих степових просторів і порівняно нечисельне населення) і вкрай консервативною через відсутність товарного виробництва, розвинутого суспільного поділу праці і брак капіталів. Ногайські феодали у переважній більшості жили небагато і взагалі соціальна диференціація, що теж гальмувало соціально-економічний поступ, була послаблена. Так, за свідченням сучасників, серед ногайських татар майже не було голодуючих і жебраків.

Суспільний поступ гальмувався через консервативність і патріархальність, що були оперті на родинні зв'язки і колективне володіння родичами худобою та пасовиськами.

Ногайська родина була полігамна. Чоловік мав стільки дружин, скільки міг прогодувати. Наречений платив за майбутню жінку калим.

Населення ногайських орд ділилось на улуси, племена (аймаки), коліна і роди на чолі з нойонами, беями, мурзами. Улуси нерідко були по суті напівсамостійними утвореннями. Всі степняки чітко усвідомлювали свою належність до певного роду. На користь держави (орди) ногайці платили десятину від рухомого й нерухомого майна (ашур, ушур).

З нойонів, беїв та мурз поступово формувался стан феодалів, а з селян-скотарів (карахаляк) – залежне селянство. Була у ногайців і невелика кількість рабів. Серед татар панував давній кримський звичай відпускати на волю бранців-християн через 5-6 років. Тих же полонених, хто приймав мусульманство, відпускали на волю відразу оскільки шариат забороняв тримати в неволі мусульман. У ногайському суспільстві феодальні відносини, що формувалися, співіснували з докласовими патріархальними, котрі були ще досить сильними і стійкими. Ногайські феодали використовували архаїчні позаекономічні методи експлуатації та родові стосунки (військові загони мурз) для зміцнення свого становища. Отже, напівпатріархальні та напівфеодальні відносини перепліталися.

Ногайські орди перебували у складі Кримського ханства і користувались значною автономією. Так, сераскіри ногайських орд нерідко виходили з-під контролю кримських ханів – ходили у самостійні військові походи, підтримували дипломатичні стосунки з сусідніми державами тощо. Ногайські чамбули (загони) склали основу війська Кримського ханства, що і забезпечувало ордам автономію.

Важливим джерелом прибутків для ногайців були грабіжницькі набіги і походи за ясирем у сусідні землі, головним чином в Україну. Організаторами цих набігів були ногайські й кримські мурзи або сам кримський хан, які отримували левову частку військової здобичі. Ногайські мурзи мали до 1/3 здобичі. Вони примушували економічними і позаекономічними методами йти в похід всіх чоловіків старше 15 років. За свідченнями сучасників, з вдалого походу ногайців приводив 5-6 полонених, до 20 волів і 60 овець. Ці походи за здобиччю були істотним гальмом поступу ногайського суспільства.

Отже, протягом майже 300 років на території нашої області мешкали ногайські татари. Вони залишили помітний слід в історії не лише краю, а й всієї України.

IV. Українсько-татарські стосунки

"Сусідів не вибирають" – такий епіграф можна поставити до аналізу непростих українсько-татарських стосунків.

Ногайські татари були безпосередніми сусідами запорозьких козаків і між ними встановились різноманітні стосунки – економічні, політичні, культурні, особисті. Ці відносини були не тільки мирними, хоча рівень ворожості між запорозьким козацтвом і ногайцями, як і взагалі кримськими татарами, в літературі перебільшено.

На українсько-ногайські відносини вкрай негативно впливала участь ногайців у нападах на українські землі. Вже йшлося про соціально-економічні передумови цього горезвісного явища: лише за XVI-середину XVII ст. внаслідок татарських нападів Україна втратила убитими і полоненими 2-2,5 млн. чоловік. Але нагадаємо, що і до татар у причорноморських степах існувала торгівля невольниками (половці, генуезці тощо).

Татарські напади стимулювала васальна залежність Кримського ханства від Османської імперії. Порта вимагала багато невольників – на галери чоловіків, у яничари хлопчиків, у гареми дівчат тощо. Не кращу роль у розпалюванні козацько-татарської ворожнечі відіграло як мусульманське, так і християнське духовенство.

Але сусідство часто породжувало й мирні економічні й політичні контакти. Так, козаки і татари торгували, кримські хани дозволяли запорожцям ловити рибу у чорноморських лиманах і у Азовському морі, а козаки дозволяли татарам випасати худобу на своїх землях. Сусіди неодноразово надавали допомогу один одному під час стихійних лих.

У XVII-XVIII ст. порівняно інтенсивно йшов процес татарсько-козацьких культурних запозичень, що є природним для сусідів. Запорожці збагатили свою мову численними тюркськими словами – кіш, отаман, осавул, товмач, чауш, чабан, бунчук тощо. Козацько-татарська подібність спостерігається у голінні голови та бороди, в одязі та озброєнні, їжі, предметах матеріальної культури і навіть у військовій тактиці. Козаки перейняли східні шаровари, кольорові пояси, сап'янові чоботи з гострими носками, високі гостроверхі шапки, суконні жупа-

ни східного краю, від татар запорожці навчилися готувати бринзу, в'ялене м'ясо (пастроми), бузу тощо. Багато козаків переселялося до Криму і навпаки.

Територія сучасної Херсонщини знаходилась у XVI-XVIII ст. на межі трьох великих країн - Османської та Російської імперій і Речі Посполитої, які прагнули розширити свої володіння за рахунок цих земель. Кримське ханство було зацікавлене у рівновазі сил своїх сусідів, що було гарантією його безпеки. Ця політика, з точки зору інтересів кримських татар була правильною. Адже порушення "балансу сил" у XVIII ст. на користь Росії привело до ліквідації Кримського ханства, як до речі і Запорожжя.

Наголосимо, що і Запорожжя прагнуло дотримуватись балансу сил своїх сильних сусідів і засобом для цього було укладання військово-політичних союзів. Для них Кримське ханство відіграло роль противаги могутнім сусідам. Тому союз Б.Хмельницького з кримським ханом Іслам-Гіреєм III у 1648-1653 рр., попри свою мінливість, виглядає цілком природнім. Він мав позитивне значення для нашого краю. Адже між запорожцями і ногайцями встановились в цілому мирні стосунки, що принесло користь українській колонізації краю; її кордони просунулись на південь, у Кизикермені знаходилась козацька залога, українські слободи з'явилися глибоко в степу. Татари не могли робити несподівані напади, не могли без дозволу української адміністрації наближатись до осель.

Б.Хмельницький розумів значення для України степової колонізації, сприяв розвитку торгівлі з ногайцями і взагалі південної торгівлі (відкривалися нові шляхи, йшов значний караванний рух), а в перспективі мав намір збудувати у пониззі Дніпра морський порт.

Одночасно ногайці часто бували в Україні – кочували, торгували, служили за платню в українському війську тощо. В українських степових поселеннях у XVI-XVII ст. жили татари. Деякі з них переходили у православ'я, мали українські імена. Так, у "Реєстрі всього Війська Запорозького" (1649 р.) десятки разів зустрічається прізвище Татарин. Серед реєстровців татарами або ногайцями були Стецько Басман, Фесько Котлубай, Осман Бутенко, Азамат, Грицько Маликбаша, Жадан Ногаєць, Іван Татарчин, Мурзак Кривець, Малик Атаманенко та багато інших.

Але союз з Кримом після Переяславської угоди 1654 р. було розірвано, татари перейшли на сторону Речі Посполитої (див. додаток, до-

кумент № 3) і завзяті татарські набіги спинили степову українську колонізацію.

Запорозько-татарські стосунки суттєво змінилися на краще у другій половині XVIII ст. Об'єктивною основою цього був наступ Російської імперії як на слабюче Кримське ханство, так і на Запорожжя. Зміцнення російсько-татарського кордону фортецями привело до зменшення кількості татарських набігів на українські землі.

Зрозуміло, що прикордонні конфлікти (спірні землі, захоплення майна та худоби, невидача запорожцям втікачів-бранців тощо) продовжувались, але вони найчастіше вирішувались шляхом компромісів. На ханських землях виникають українські слободи, зміцнюються торговельні зв'язки Запорожжя з Кримом тощо. В часи Нової Січі об'єктивно склались можливості мирного співіснування Кримського ханства і Запорожжя на основі потреби у господарському засвоєнні причорноморських степів, що можливе було лише за умов миру. Приміром, у 1765 р. султанський ага Едичкульської орди у листі кошовому П.Калнишевському дав згоду на будівництво запорожцями мосту через р.Білозерку.

Проте все вищенаведене аж ніяк не заперечує того, що у XVI-XVIII ст. періоди козацько-татарської конфронтації у часі переважали роки миру. Кочовики-ногайці досить легко піддавались спокусі грабницьких походів, хоча й козаки прагнули не відстати від них. Територія нашого краю у 1654-1775 рр. також була ареною численних російсько-турецьких війни: 1686-1700, 1735-1739, 1768-1774 років. І тоді тут відбувались військові дії різного масштабу, від яких страждали мирні поселенці всіх національностей.

V. Географічні межі та шляхи української колонізації. Господарський побут запорожців

Херсонщина пов'язана із запорозьким козацтвом ще з періоду його становлення. Зокрема перше письмове свідоцтво (точніше сказати, одне з перших) 1492 р. про те, як козаки розбили під Тягинєю турецький корабель стосується наших місць.

До складу Запорозьких вільностей протягом більшого часу існування Січі входила частина сучасного херсонського дніпровського правобережжя від північних меж до с.Республіканець Бериславського району. Але й інші райони, зокрема соляні озера (прогної) на Кінбурн-

ській косі, поступово освоювались запорожцями – козаками, селянами, рибалками, мисливцями тощо.

Межі української колонізації визначались південними кордонами запорозьких земель. Вперше ці кордони були чітко визначені у 1649 р. За сучасним адміністративним поділом до запорозьких земель входили повністю Нововоронцовський та Високопільський райони і частково Великоолександрівський та Бериславський. До турецько-татарських володінь належали на лівобережжі Голопристанський, Цюрупинський, Каховський, Горностаївський та Великопетихський район і територія м.Каховка, а на правобережжі – Білозерський район і територія м.Херсона, інші землі були бар'єрними.

У такому стані, з незначними змінами, кордони існували до Кючук-Кайнарджийської угоди 1774 р. між Османською і Російською імперіями. За нею Росія отримала Кінбурнську косу і землі, обмежені лінією від сучасного с.Іванівки (на березі Ягорлицької затоки) до Голої Пристані. До Росії відійшла територія правобережної Херсонщини між Дніпром і Південним Бугом, обмежена лінією від гирла р.Кам'янки до лівобережжя Південного Бугу між сучасними Вознесенськом і Первомайськом Миколаївської області.

Благодатні херсонські степи активно заселялися й освоювалися запорожцями, які у найзручніших місцях – понад берегами Дніпра, інших річок, на островах, у ярах, балках чи байраках засновували свої поселення. Саме про це йдеться в українському прислів'ї: "Де лоза – там і козак, а де байрак – там по сто і по двісті козаків".

Козацькі поселення називалися по-різному залежно від їх розміру. Найменшими були бурдюги (землянки). У виритих ямах або печерах ставили стіни з плетеного хмизу, навколо стін нагортали землю, робили дах з отвіром-димходом. Зимівниками називались хутірці, що склалися з двох-трьох жител і господарських будівель – комори, стайні, хліву, льоху, повітки для сільгоспреманенту, часом кузні.

Такі хутори формувалися поступово. Його первісною формою була маленька хатка-халупа або бурдюг. Згодом він розширювався і на допомогу власнику хутора з'являються наймити – здебільшого один-два, але бували хутори з кількома наймитами і господарем-управителем.

Зимівники були головною формою землеволодіння і ведення господарства на Запорожжі. Їх засновували козаки на військовій землі, з дозволу коша, але згодом ця земля ставала власністю козака-хазяїна. Звичайно кожний козак діставав право на заснування лише одного зи-

мівника, але старшина мала їх декілька. Козацькі зимівники-хутори були багатогалузевими аграрними господарствами фермерського типу.

Зимівники виникли у кінці XVI ст., але справжніми господарствами вони стали лише за Нової Січі, особливо під час отаманства П. Калнишевського, який широко впроваджував землеробство. Саме в цей час кількість ферм-зимівників різко збільшилась. Так, у 1766 р. на землях Війська Запорозького налічувалось більше 4 тис. зимівників.

За часів Нової Січі у старшинських зимівниках стояли будинки на кілька покоїв з гарними меблями, шафами, килимами, дорогим посудом, портретами тощо. У таких зимівниках зберігалися десятки тон збіжжя, утримувалось декілька тисяч овець, сотні коней та свиней, великі гурти великої рогатої худоби.

Поступово зимівники розросталися, перетворювалися на слободи, села і містечка.

Що ж уявляло собою господарство запорожців?

Розкішна степова трава краю була ідеальним пасовиськом для коней, великої та дрібної рогатої худоби. Для більшості зимівників саме скотарство, переважно присадибне, було провідною галуззю. Велику кількість худоби мала не лише старшина, а й рядові козаки. Худобу випасали при теплій зимі цілорічно, залишаючи незаймані луки біля оселі.

Без коня важко уявити життя козака. Запорозький кінь був родичем татарському, бо мав спільного предка – дикого степового коня – тарпана. Козацькі коні високо цінувались у Східній Європі за силу, витривалість й невибагливість. Їх купували, приміром, для знаменитої пруської кавалерії. Коням відводилися найкращі й найбезпечніші пасовиська, особливо на дніпровських островах.

Запорозькі чабани пасли великі отари овець. Колоритною була фігура чабана, одягнутого у хутряний овечий одяг, підперезаного шкіряним поясом з мідними бляхами, на якому висіли гаман, ніж, ріжок з дьогтем та джермела (пінцет) для лікування тварин. У руках він тримав довгу палицю із залізним гаком, якою він ловив овець, та батіг. За отарою рухалася двоколісна гарба з будкою – каптига, що слугувала житлом і в якій зберігалися продукти, посуд, різноманітне зілля. Чабани об'єднувались в артілі, обирали отамана і кошовара.

При зимівниках тримали корів та биків знаменитої сірої української породи. В їх крові була значна домішка знаменитих диких турів, остаточно знищених ще у XVII ст.

Поступово в господарстві Запорозжя, особливо у XVIII ст., землеробство посідає чільне місце. Землю для посівів вибирали переважно біля рік, по схилах балок і в долинах. Панував перелог. Збіжжя ховали у ямах, обмазаних глиною. Перевагу віддавали гречці, ячменю, вівсу і гороху. Пшениці й жита сіяли значно менше, що й було причиною їх ввозу. Водночас частину збіжжя вивозили до Криму.

На городах і баштанах росли кавуни, дині, гарбузи, капуста, цибуля, буряки, ріпа; у садках – груші, яблука, вишні.

У умовах пограниччя та частих військових сутичок, особливо у XVI-XVII ст. найбільш сприятливі умови існували для розвитку мисливства, рибальства та інших промислів – бортництва і добування солі. Кожен запорожець з охотою займався полюванням на дичину заради м'яса, шкір і особливо хутра бобра, видри, куниці, лисиці і т.п.

Рибальство було розвинуто до найширших розмірів, вимагало осілого способу життя, використання складних і численних знарядь для вилову та обробки риби. Запорозжці були завзятими рибалками, для значної частини козаків, особливо у пониззі Дніпра, рибні промисли становили чи не найважливіше джерело існування. Про рибальство як джерело добробуту була складена пісня:

Дніпровий, Буговий – обидва лимани, –
Із вас добувались, справлялись жупани.

Найбільш відомі і багаті місця рибної ловлі знаходились у гирлах притоків Дніпра, в Дніпровському і Бугському лиманах, в районі о.Тендра, куди козаки виходили через Запорозьку (Козацьку) протоку. У Дніпрі та його притоках рибалили майже цілорічне, хоча найкраще риба ловилась навесні й восени. У Дніпрі звичайно ловили коропа, ляща, судака, щуку, сазана, виризуба, тараню, чехоню, окуня. Червону рибу (чорна, за термінологією козаків) – осетри, білуга, стерлядь, севрюгу переважно ловили у Дніпровському й Бузькому лиманах. Камбалу, кефаль, скумбрію і оселедця ловили лише у лиманах, а линів і карасів – у річках, що впадають у Дніпро, та озерах. А взагалі з історичних джерел відомо 40 назв риб, що виловлювали козаки. На внутрішньому й зовнішньому ринках найвище цінилась червона риба, а далі йшли сорти білих риб.

Снасті та способи рибальства були найрізноманітніші. На невеликих річках ловили хватками (підсаками) – конічними сітками невеликих розмірів; на Дніпрі – остями (били рибу вночі з підсвітом), пе-

реметами, різноманітними сітками, неводами; в лиманах – кармаком, що складався з кількох з'єднаних переметів. На Дніпрі та його притоках встановлювали гарди – капітальні перепони з паль, доповнених очеретяними перегородками.

Життя рибалок або, як їх називали запорожці, – забродників, було нелегким. Ранньою весни та пізньої осені вони мушили стояти по пояс у холодній воді і тягти важку лямку волоку.

Поряд із дрібним існувало підприємницьке, побудоване на капіталістичних засадах, рибальство. Багаті козаки, крім необхідних рибальських знарядь мали "сапетні заводи", на яких обробляли рибу. Власники рибальських промислів наймали тафу (групу робітників з 12-15, а іноді й 30-40 чоловік), яка й виконувала всі роботи по лову й обробці риби.

Запорожці заготовляли в'ялену, копчену і солону рибу, жир, ікру. Рибні запаси виручали козаків у бойових походах. Тому в них були спеціальні бази, де сушилась і зберігалась на складах тарань – незамінний продукт для воїна-козака в далекій дорозі, бо не псувався і був калорійним. В'ялена риба завжди була в запасі на зиму у більшості запорозьких господарств.

Виловлена риба перш за все була продуктом для приготування різних страв. Так, рибна юшка (щербя) та риба варена, копчена, солоня були першорядною стравою на столі кожного запорожця.

Велике значення в господарстві Запорожжя мало добування солі на соляних озерах (прогноях) Кінбурнзької коси. До 5 тис. чоловік жило виключно з соляного промислу. Так, у 1746 р. на Гетьманщину возили сіль більше 5 тис. пароволових возів, а до Польщі вивозилось щороку коло 1 тис. возів солі.

Розвивались і різні ремесла. Серед запорожців, за свідченням авторів XVI-XVIII ст., були слюсарі, ливарники, майстри по виготовленню пороху, теслі, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, кушніри, шевці, бондарі та інші ремісники.

Практично кожен козак був і торговцем, бо вимінював і продавав не тільки здобуте чи зроблене своїми руками, але й воєнні трофеї. Через козацький край проходили жваві торговельні шляхи і козаки використовували можливості транзитної (посередницької) торгівлі, особливо з середини XVII ст.

Нашими степами здавна, принаймні з XVI ст., ходили чумацькі валки. Вони, особливо у великій кількості з середини XVII ст., переправившись через Дніпро на Таванському перевозі, прямували на Пе-

рекоп, у Крим. У дорозі притулком чумакам слугували запорозькі хутори і села. З іншого боку, на чумацькому шляху виникали поселення – Берислав, Чаплинка тощо. Чумацькі валки ходили і в Росію, Польщу, Молдавію. Чумаки-запорожці возили сіль, рибу, збіжжя, тютюн тощо. В соціальному плані серед чумаків вирізнялись ті, що мали одну-дві великі мажі і їздили самі, й ті, що володіли кількома десятками маж та висилали з ними наймитів.

Об'єктивні передумови для розвитку торговельних зв'язків Запорожжя з сусідніми країнами і територіями створювались в результаті взаємодії декількох факторів. По-перше, на Запорожжі було досягнуто досить високого рівня розвитку власного господарства, що створювало деякий надлишок ресурсів для обміну і торгівлі. І, по-друге, історично на Запорожжі склалася певна господарська спеціалізація, внаслідок якої воно просто не могло існувати без довозу певних товарів (хліба, зброї тощо) та експорту своїх товарів.

Запорожці регулярно торгували продуктами свого господарства з усіма сусідами: Україною, Росією, Кримом, Туреччиною, Польщею. Вивозились хутра, шкіри, вовна, худоба, коні, масло, сало, віск, сир, олія, сіль, риба. Привозились заморські: вина й бакалія, горілка, хліб, лісові матеріали, оливи, ладан, зброя, порох, олово, сукно, бавовняні й шовкові тканини, сап'ян та інший крам.

Наслідком широкого розвитку торгівлі було зосередження в руках певної частини запорожців значних грошових сум. Так, у 1770-і роки старшина мала десятки тисяч карбованців і навіть дехто з рядових козаків мав готівки до декількох тисяч карбованців. Тоді це була просто-таки величезна сума. Так, річна плата кошовому від царського уряду становила 70 крб. на рік.

Про рівень торгівлі дають уявлення такі цифри. Підрахунки показують, що річний оборот запорозької торгівлі сягав 800-835 тис. крб., причому імпорт переважав експорт. Для порівняння наведемо і таку цифру – у 1762 р. урядова платня всьому Запорозькому війську складала 7 тис. крб.

Таким чином, завдяки запорожцям відбувалось поступове економічне засвоєння та заселення українською людністю нашого краю.

VI. Військова й територіальна організація Запорозького війська на території сучасної Херсонщини

Як всім відомо, центром Запорозжя була Січ. На сьогодні, на жаль, всі Січі зникли під водами штучних морів крім Кам'янської й Олешківської, що розташовувались в межах сучасної Херсонщини.

Заснування Січей в нашому краї пов'язано з подіями 1708-1709 рр. – переходом запорожців на бік І.Мазепи і зруйнуванням за наказом Петра I Чортомлицької Січі. Саме про це писав Т.Шевченко:

Як покидали запорожці
Великий Луг і матір Січ
Взяли з собою матір божу
А більш нічого не взяли
І в Крим до хана понесли
На нове горе – Запорозжя.

Для загальної характеристики періоду перебування Січі на Херсонщині слід скористатись розповіддю кошового І.Малашевича, вміщену у додатку.

Після погрому Чортомлицької Січі частина козаків врятувалась і зупинилась на самому кордоні між Росією та Османською імперією на Кам'янській Січі. За російсько-турецькими договорами 1711 і 1713 років після поразки Петра I у Прутському поході, Росія відмовилась від запорозьких земель і визнала запорожців складовою частиною ханських військ.

Згідно договору Запорозького Коша з султаном, запорожці отримували землі на нижньодніпровському правобережжі, право ловити рибу в лиманах і брати платню з перевозів на Дніпрі і Південному Бузі. Служити у ханському війську вони мали лише під час війни.

Кам'янська Січ знаходилась на місці, утвореному Козацьким Річищем (рукавом Дніпра) і гирлом р.Кам'янки, в районі сучасного с.Республіканець Бериславського району. Запорозьке поселення існувало на цьому місці принаймні з 1701 р., а у 1709-1711 та у 1730-1734 рр. тут знаходився політико-адміністративний центр (Кіш) Запорозжя. Ця місцевість була знайома – тут здавна розташовувались зимівники, були козацькі форпости.

У час бруталного наступу Петра I на Україну і Запорозжя кошовим було обрано Костя Гордієнка (Костянтин Гордійович Головка). Це була хоробра, рішуча, освічена і тверда у своїх патріотичних переконаннях людина. Він послідовно відстоював волю України та рішуче

став на бік І.Мазепи. Після поразки під Полтавою і смерті І.Мазепи він разом з новим гетьманом на еміграції П.Орликом та татарами зробив ще одну невдалу спробу у 1711 р. здобути незалежність для України. Кость Гордієнко і надалі наполегливо обстоював вольності Запорожжя. Упокоївся славний ватажок козацтва у Кам'янській Січі. І сьогодні на високому дніпровському березі побіля самого с.Республіканець можна побачити покритий мохом кам'яний хрест на його могилі. З одного боку на хресті висічене розп'яття і під ним козацька зброя. На другому боці ще зберігся напис: "Во имя Отца и Сына и Святого Дуда. Здесь опочивает раб божий Константин Гордеевич, отаман славного войска Запорожского низового, а куреня Платнеровского. Преставился року 1733 мая 4 числа".

Запорожці високо цінували свого кошового і склали про нього думу з такими рядками:

Ой, Гордієнку, сине степовий

Не вдавсь проти тебе і Дорошенко-кошовий

Січове укріплення мало вигляд неправильного чотирикутника розмірами 245x140x260x80 метрів. Посеред Січі знаходився майдан для рад, навколо – курені-казарми та склади для провіанту, набойів і зброї, походна церква. У широкому передмісті були ремісничі майстерні, базар, 10 шинків тощо.

Важливу інформацію про Кам'янську Січ подають археологічні дослідження з огляду на те, що відповідних письмових джерел збереглося обмаль. Так, Січ вивчали "запорозький батько" академік Д.І.Яворницький та наш земляк В.І.Гошкевич, радянські й українські археологи. На жаль, ця видатна пам'ятка української старовини руйнується Каховським морем і недбалим ставленням людей. На часі зробити з Кам'янського городища музей під відкритим небом, провести детальне вивчення рештків Січі, повернути с.Республіканець первісну назву – Усть-Кам'янка, Кам'янка або Кам'янська Січ.

Поки ж археологами знайдено курінь з сінями площею близько 60 м² (сіни 13x2 м, житлова частина – 8,8x7,3 м). Його долівка заглиблювалась у землю, стіни мали стовпову конструкцію і склались із жердин, переплетених хмизом і обмазаних глиною. Курінь мав скляні шибки, дах з дерну або очерету, піч. У центрі житла стояв стіл, обабіч лавки, а під стінами – нари-лежанки.

У центрі куріня, де долівку добре вимітали, знахідок обмаль, а під стінами – рибні кістки (основну їжу козаків складала риба), фрагменти скла від бокалів, зелених різнокаліберних пляшок, кварт, чарок,

черепки від глечиків, полив'яних тарілок та чашок-піал, традиційних українських кухлів і козацьких люльок-носогрійок. З металевих виробів знайдені частини ножів, цвяхів, підковок для чобіт, бритву, дробинку, срібні сережки, російські та татарські дрібні монетки. В одному з кутків, у ямі від стовпа, залишився невеликий скарб з 8 срібних монет.

У передмісті досліджено шинок з великим льохом, де знайдені кістки свині, коня, кози, вівці, великої рогатої худоби, оленя, косулі, дикої і свійської птиці, риби (коропа, шуки, сома, осетрових).

На передмісті виявлені хаотично розміщені майстерні характерних для козацтва ремесел і виробництв – металургійного, плавильного, ковальського, зброярського, косторізного, гончарного тощо.

У 1711р. з наказу Петра I Кам'янська Січ була зруйнована. Запорожці пішли в Олешки. Отже кіш перебував тут у 1709-1711 рр. Але їм ще раз, у 1730-1734 рр. довелось бути на цій січі (Кам'янській).

Місце знаходження Олешківської Січі точно було встановлено лише у 1990 р. проф.Д.Я.Телегіним. Вона була побудована козаками у 1711 р. на березі Конки поблизу впадіння в неї невеликої протоки Лазнюк на північно-східній околиці Цюрупинську в районі промислової зони.

Січ розміщувалась на піщаній терасі площею більше 2-х га, була обнесена ровом глибиною до 2 м і валами висотою до 1,5 м (запорожцям було заборонено будувати міцні укріплення), мала редути по кутах і ворота завширшки 4 м з північної сторони, передмістя та пристань. Навколо центральної площі Січі, довжина якої сягала 90 м, розміщувались курені, адміністративні і господарські будівлі, похідна церква.

На місці Січі виявлені залишки згорілого куреня, зруйнованих глиняних печей, місця двох відкритих вогнищ, сліди напівземлянок і низку побутово-господарських об'єктів. Археологи знайшли численний і цікавий матеріал – рештки глиняного і скляного посуду, виробів з кістки і заліза, глиняних козацьких люльок, гарматні ядра, рушничий кремій і заготовки свинцевої основи для нього. Але і ця козацька пам'ятка потрапила під забудову і від неї збереглась ледве четверта частина.

Запорожці перебували в Олешках до 1728 р. Спочатку стосунки з Кримським ханом склалися добре – козаків було звільнено від податків, хан навіть обіцяв їм платню, вони вільно користувались угіддями, добували сіль. Проте поступово ситуація змінилась – козаки повинні були брати участь у військових походах хана, зміцнювати Пере-

коп, їм забороняли тримати в Олешках гармати, козаки втягувались в криваві міжусобні чвари кримських можновладців, посилювалась залежність від хана. Все це вело до поступового накопичення взаємного невдоволення козаків і татар.

До того ж умови ведення господарства на олешківських пісках виявились некращими – не можна було займатись скотарством і землеробством, а право брати сіль в перекопських і кінбурнзьких озерах не давало достатнього прибутку через позбавлення козаків права торгівлі в Криму і Очакові. Єдиним надійним джерелом доходів залишались перевози на Дніпрі і Південному Бузі.

Царат заборонив контакти України з Січчю, що підривало торгівлю і зменшило приплив селян-втікачів. А в Росії у багатьох січовиків залишились родини, зимівники, худоба та інше майно.

Тяжко жилось запорожцям під ханом. Тому в Олешках постійно мешкало небагато козаків – не більше 1,5-2 тис. З більшою охотою вони перебували на старих місцях – на колишніх Січах, Інгульці, Кам'янці тощо. Скоріше за все Олешківська Січ вважалась центром Запорожжя тому, що там перебували кошовий і січова старшина, невелика частина козаків і зберігались запорозькі клейноди. Це підтверджує і такий факт. При поверненні у 1734 р. під юрисдикцію Росії на вірність царю присягло 7115 козаків, а решта – всього козаків налічувалось більше 20 тис. – перебувало на "вільностях" поза Січчю.

Про роки тяжких поневірянь в Олешках козаки співали:

Ой, Олешки, будем довго
ми вас знати –
І той лихий день,
і ту лиху годину
Будем довго, як тяжку личину споминати

В самій Січі почалось розмежування серед козаків на прихильників Росії (лідер І.Малашевич) і Туреччини (К.Гордієнко). Із поступовим обмеженням прав запорожців посилювалось проросійське угруповання, яке просило царського дозволу відновити Січ на Запорожжі. Останньою краплею стало пограбування Олешок запорожцями, що лишились у межах Росії на р.Самарі, під час походу олешківців на Кавказ.

У травні 1728 р. К.Гордієнка було усунено з посади отамана й козаки подалися на старі місця. Але після дворічного перебування на згарищі Чортомлицької Січі вони мусили, з огляду на заборону Санкт-Петербургу жити в межах Росії, у 1730-1734 рр. чекати дозволу у Ка-

м'янській Січі. Лише у березні 1734 р. запорожці отримали дозвіл і на чолі з І.Малашевичем заснували Нову (Підпільненську) Січ, що проіснувала до ліквідації її царатом у 1775 р.

За часів Нової Січі землі Запорожжя адміністративно ділились на паланки (округи). Паланка в буквальному переводі з турецької означає невелике укріплення, а запорожці під цим терміном розуміли і центр управління певної території, і територіальний полк на зразок полкового устрою Гетьманщини.

Напередодні ліквідації Січі на вільностях було вісім паланок, з яких дві – Інгульська і Прогноївська – знаходились у межах сучасної Херсонщини. Інгульська (Перевізька) паланка (площею понад 10 тис. км²) була заснована у 1734 р. і займала землі між лівим берегом Інгульця і праним берегом Дніпра. Центром її була Перевізка, на 2,5 км нижче гирла Інгульця, у місці козацької переправи через Дніпро – нині с.Микільське Білозерського району. До річч, дві третини прибутків від перевозу йшли в Кіш, одна третина – в паланку. Певний час центр розміщувався в Олександр-шанці, а пізніше його було перенесено до Кам'янської Січі.

У центрі паланки, що являла собою міні-Січ, знаходились адміністративні будинки, хати старшини і запорожців (у 1760 р. залага налічувала 213 чоловік). На передмісті були крамні базари (тут можна було купити сідла, кінську зброю, шаблі, горілку, полотно і різноманітні тканини, одяг, взуття, знаряддя для рибної ловлі) та ремісничі майстерні. Також були шинки.

В основі економіки Інгульської паланки були рибні промисли, забезпечення переправ, присадибне скотарство, різні промисли і землеробство. В процесі господарської діяльності запорожці засвоювали береги Дніпра, Інгульця та Чорного моря. Так, у 1740 р. на частині паланкових земель площею 300 км² позначено 9 зимівників на відстані 3-6 км один від одного, тобто один зимівник приблизно на 30 км² площі. Взагалі ж у паланці у 1740-х роках налічувалось біля 300 зимівників, а у 1770 р. – більше 550 з 3-4 будівлями у кожному. Або таке – у гирлах Дніпра та Інгульця, в районі рибних промислів, у тому ж 1770 р. налічувалось 34 бурдюги для життя взимку та 59 шалашів-курень для перебування влітку.

На землях Інгульської паланки існували поселення, які до нашого часу зберегли свої первісні назви і переросли в села, селища, містечки. Це села Біла Криниця і Давидів Брід Великоолександрівського району, Блакитне Високопільського району, Милове Каховського району, Зо-

лота Балка та Осокорівка Нововоронцовського та Раківка Білозерського (від Білого озера) районів.

Поселення запорожців були на місці нинішніх Білозерки, Нікольського, Станіслава, Нововоронцовки, Миколаївки, Дримайлівки, Садового, Качкарівки, Козацького, Антоновки, Ульяновки, Бобрового Кута, Бургунки. У межах Херсона відомі два зимівника – на о.Карантинному (Кошовому), що належав бунчуковому товаришу Соханському та в районі фабрики "Красень".

Початок існування Прогноївської паланки, що розміщувалась на Кінбурнській косі навпроти соляних озер – прогноїв, відноситься до 1735 р. Її центром було Прогноївське – сучасне с.Геройське Голопристанського району. "Тут стояв, – зазначає академік Д.І.Яворницький, – передовий запорозький піст, що спостерігав за рухом татар у Криму й турків в Очакові й охороняв усіх поселенців, солепромисловців, купців, котрі їхали через південну частину запорозьких вільностей в Очаків, Прогній та Крим. Озера Прогноївської паланки запорожці вважали своєю власністю й вивозили з них багато солі на Запорожжя, Україну й Польщу, обходячи, таким чином, кримську сіль, хоча й чисту, але надто дорого.

Запорожці, добували тут сіль здавна. Так, у 1643 р. турецький султан жалівся московському цареві на те, що козаки самовільно добувають сіль на Прогноях. Сіль добували так. Весною через затоку пропускали морську воду, яка влітку випаровувалась і у серпні на дні затхлих озер осідав суціль білий покрив – осадочна сіль. З сіллю вирушали до паланки, а звідти їхали до Голого Перевізу, Олешок, або везли човнами до Станіславського мису, балки Широкої (поблизу с.Широка Балка Білозерського району) і Солонців (на північний захід від с.Олександрівки того ж району). З цих пунктів вже сіль вивозили мажами в Україну, Польщу, Росію.

На землях Прогноївської паланки запорожці жили в куренях та зимівниках, мали човни для риболовства та перевозу солі, займались полюванням і ловили рибу. Тут збирались великі маси сіроми (козаки-бідняки й наймити), яка наймалась на соляні промисли. Робота була дуже важкою і тут нерідко траплялись заворушення на соціально-економічному ґрунті.

Так, 21 серпня 1768 р., під час Коліївщини, козаки напали на адміністрацію паланки, випустили в'язнів, серед яких був і відомий гайдамака Микита Головатий. Вночі, оточивши паланкове правління, повстали його обстріляли. Прогноївський полковник ледве врятувався.

Виступ було придушено за допомогою надісланих з Січі військових сил. До речі, влітку 1768 р. загін сіроми у 30 чоловік діяв в Інгульській паланці, відбираючи у заможних козаків коней, волів, сідла та зброю. Вони збирались йти на допомогу гайдамакам "на волость".

Південні кордони Запорозжя мали чітку систему прикордонної сторожевої служби. Її метою було своєчасне виявлення наближення татарських загонів-чамбулів і попередження про це козацького війська та населення України.

Для цього не лише по периметру кордонів, а й по всіх запорозьких землях вздовж Дніпра була створена мережа сторожових форпостів – козаки їх звали постами. Форпост мав редут (замкнуте польове земляне укріплення), житло для залоги у декілька козаків, стайню. У часи Нової Січі таких форпостів було понад 20, в т.ч. на території Херсонщини – на Кам'янській Січі, в Голій Пристані, Тарасовці (Цюрупинський р-н), при р.Осокорівці та гирлі р.Інгулець в районі Перевізки, біля с.Кізомис Білозерського району і в Олександр-шанці.

З цих форпостів розсилалися розвідувальні роз'їзди – бекети для спостереження за місцевістю. Також для цих цілей козаки використовували стародавні скіфські кургани і насипали свої. На курганах був редут і залага з півсотні козаків. Наголосимо, що поважаючи минувщину і своїх предків, запорожці ніколи не дозволяли собі ніяких земляних порушень на старовинних могилах. Тільки на насипаних своїми руками узвишсях вони робили редути та інші споруди.

Для передачі інформації про наближення чи напад татар використовувалась звукова (постріл з рушниці або гармати) та візуальна (дими, полум'я) сигналізація. Для останньої біля кожного форпосту, на курганах та в інших підвищених місцях ладналися сигнальні вогняно-димові споруди – фігури з 19 просмолених діжок. Помітивши татарські загони, козаки запалювали фігури. Їх вогонь чи дим помічали на сусідніх вишках і запалювали свої. Через деякий час палали фігури біля Січі та південних міст України. Подавали свій голос січові гармати, заклично звучали козацькі сурми, шикувались козацькі підрозділи. У містах та селах вдаряли церковні дзвони, люди шукали порятунку за оборонними спорудами.

Управління значною територією Запорозьких Вольностей потребувало надійного поштового зв'язку, який забезпечувався трактами-гонами. Так, поштові гони від Нової Січі до Голої Пристані мали 9 пунктів-станцій, в т.ч. на землях Херсонщини чотири: на р.Інгулець (в зимівниках козаків Головка і Шульги, у Білій Криниці і в урочищі Го-

родище) і в Олександр-шанці. На кожній з цих станцій було до 10 поштових коней і по 5 поштарів, а для переправи через Дніпро були човни.

Таким чином, на території нашої області впродовж 23 років знаходився – в Кам'янській і Олешківській Січах – адміністративно-політичний центр Запорозжя. За часів Нової Січі тут розмішувались дві паланки – Інгульська та Прогноївська. Важливу роль відігравав наш край у системі організації сторожової і прикордонної служби та в налагодженні поштової служби на запорозьких землях.

VII. Участь українського козацтва у боротьбі з турецько-татарськими нападами

З кінця XV ст. українське козацтво почало вести жорстоку, наполегливу і героїчну боротьбу з татаро-турецькими нападами. Ця боротьба, яка врятувала український народ від знищення, продовжувалась до 1769 р. – саме взимку 1769 р. кримці й ногайці здійснили останній напад на Україну. Українське – гетьманське, слобідське та запорозьке – козацтво відіграло активну роль і в російсько-турецьких війнах XVII-XVIII ст.

Разом з тим слід чітко усвідомлювати, що в основі українсько-татарського протистояння було прагнення економічного й політичного оволодіння Північним Причорномор'ям та південноукраїнськими степами.

Кримські і ногайські татари виробили досконалу тактику раптових грабїжницьких нападів, при цьому головну роль у ній відігравала їх висока рухливість. Татари легко одягались, мали декілька коней та необхідну амуніцію (лук, сагайдак, ніж, кресало, шило з дратвою, мотузки сиром'ятної шкіри для бранців) та їжу (трохи підсмаженого й підсушеного тіста). Найбільші напади робились взимку, коли замерзали ріки і для руху кінноти не було перешкод. Влітку невеликі загони ходили звичайними татарськими шляхами.

Через Херсонщину татарське військо переходило або прямуючи в грабїжницькі походи, або повертаючись до Криму. В зв'язку з наявністю худоби та полонених відступ татар був уповільнений. В херсонських степах вони зупинялись на відпочинок, впорядковували військо, чекали відставші чамбули і ділили здобич.

Тут татар нерідко наздоганяло козацьке військо, яке йшло під захистом табору з возів у складі піхоти, кінноти та артилерії. Козацькі загони намагались виявити місце розташування татарського табору і здійснити раптовий напад. Але татари в цих випадках прагнули ухилитись від бою і взагалі вони ніколи не вступали до бою, якщо не мали багатократної переваги.

Іншою формою боротьби з татарськими нападами було стримування татарської орди на кордонах, в першу чергу на дніпровських перевозах під час літніх нападів.

Третьою формою боротьби були упереджені походи на татарські улуси і турецькі фортеці. Вони мали на меті перешкодити черговому нападу, відплатити за татарські пограбунки й здобути трофеї (худобу, зброю, полонених тощо) і звільнити християнських невільників. Запорожці часто здійснювали такі походи – недаремно у записаній в 50-х роках XIX ст. на Херсонщині пісні про Івася Коновченка згадується турецька фортеця Тягина:

Пусти мене, мати,
Під город Тягиню гуляти.

Природно, що цей поділ умовний – на практиці запорожці нерідко поєднували оборонні та наступальні дії. Так, у 1523 р. козаки на чолі з С.Полозовичем та К.Кмитевичем протягом тижня стримували татарську кінноту на Дніпрі, а потім здійснили вдалий похід на Очаків. Проте наступальні походи козаків аж ніяк не міняли в цілому оборонного характеру боротьби українського козацтва з татарсько-турецькою агресією.

Ситуація змінилась з кінця XVII ст., коли Росія взяла курс на захоплення Криму. Українське козацтво як частина російської армії брало участь у російсько-турецьких війнах кінця XVII-XVIII ст. Значимо, що частина козацтва стримано ставилась до цих акцій Москви. Так, гетьман І.Самойлович виступив проти Кримських походів, за що був засланий до Сибіру.

У боротьбі з татарами й турками найбільш відомі дії славетного кошового Івана Сірка (орієнтовно 1605-1680), який здійснив не менше 20 великих і безліч малих походів на нижньодніпровські фортеці, Перекоп, Очаків тощо. На прикладі цього відомого діяча можна довести хибність тези про поділ історичних постатей на "героїв" та "антигероїв". Політичний світогляд І.Сірка, не дивлячись на всі його гарні риси, був неглибокий – поза боротьбою з "бусурманами" він не бачив інших проблем і мимоволі цим шкодив національним інтересам. Так, у 1659

р. він зашкодив І.Виговському, а у 1667 і 1671 роках – П.Дорошенку у їх боротьбі за вільну й незалежну Україну. Лише під старість він зрозумів наміри П.Дорошенка завершити справу Б.Хмельницького.

Деякі його вчинки сьогодні викликають неоднозначну моральну оцінку. Так, у 1675 р. І.Сірко здійснив похід у Крим і визволив понад 7 тис. бранців-невільників. В херсонських степах частина визволених, які прожили багато років у Криму і знайшли серед татар нову домівку, зажадали повернутись, бо в Україні їх ніхто не чекав. І.Сірко спочатку не заперечував, та коли ці нещасні повернулися назад, козаки обурились: це ж майбутні, наші вороги! Тоді Сірко наздогнав бідолах біля Чорної долини, що в Чаплинському районі, і близько двох тисяч чоловік було порубано. Над їх могилами кошовий сказав таке: "Спіть тут, брати наші, і це буде краще, ніж ви будете в Криму плодити басурманів по наші голови козацькі...".

У боротьбі з турецько-татарськими нападами українські козаки нерідко діяли разом з московськими ратними людьми та донськими козаками. Після 1654 р. українське козацтво вже практично постійно у війнах з Туреччиною і Кримом діяло у складі російського війська. Так, у 1556 р. російські і запорозькі козаки внаслідок важливих шестиденних боїв захопили і деякий час утримували Ісламкермен, здобувши численні трофеї.

Важливі події відбувались у нашому краї підчас російсько-турецьких війн і в першу чергу війни 1686-1700 рр. Так, у ході другого Кримського походу 16 травня 1689 р. 112 тис. російських ратних людей і 50 тис. українських козаків ховались від дощу у таборі в Чорній Долині. О 5-й годині ранку татарська кіннота напала на табір і посіяла паніку в російських полках. Положення спасли слобідські козаки, два полки яких – Сумський та Охтирський – понесли значні втрати. Пройшовши р.Каланчак, військо 20 травня 1689 р. досягло Перекопу і змушене було повернути назад.

Зазначимо, що Кримські походи були першою спробою Росії вести наступальну політику з метою захоплення Північного Причорномор'я та Криму. Цей курс – з перервою у 1700-1735 рр. – продовжувався до кінця VIII ст. і в кінцевому підсумку закінчився перемогою Російської імперії.

Але війна 1686-1700 рр. Кримськими походами не завершилась. Так, у червні 1690 р. 3 тис. татар та яничар із Кизикермену сунули на Лівобережжя, але були розбиті козаками. У липні того ж року правобережні козаки С.Палія та лівобережні І.Новицького напали на Кизи-

кермен. Одночасно запорожці, у пониззі Дніпра напали на татарську флотілію. У 1692 р. Семен Палій наніс сильного удару по Тягині. У лютому-березні 1694 р. він та лівобережні козаки лубенського полковника Л.Свічки знов напали на Кизикермен, захопивши багато полонених. В цей час загін запорожців, донських козаків і гетьманських козаків захопили на Сівашу каланчу, здобувши 8 гармат, прапори, зброю і полонивши більше 200 татар.

У 1695 р. російсько-українська армія на чолі з Б.П.Шереметьєвим і І.С.Мазепою рушила на пониззя Дніпра на виконання наказу Петра І про захоплення виходу до Чорного моря. Для участі в поході були залучені запорожці, що мали своїми чайками з боку Дніпра блокувати таванські фортеці. Російсько-українська армія, чисельність якої досягала 100-120 тис., 24 липня 1695 р. підійшла до Кизикермену і розпочала облогу: солдати й козаки зводили облогові споруди, обстрілювали фортецю із гармат, відбивали вилазки. Запорожці захопили турецькі судна і відігнали татар, що забезпечило повну блокаду фортеці.

30 липня міною була зруйнована одна з башт Кизикермену, в пролом кинулися штурмуючі і після запеклого п'ятигодинного бою капітулювало нижнє місто, а наступного ранку – верхнє. Були захоплені великі трофеї, причому із захоплених гармат було відлито дзвін Кизикермен для Успенської церкви у Полтаві, який нині зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї.

Невдовзі здались й інші таванські фортеці, що суттєво послабило турецько-татарські позиції у Північному Причорномор'ї. У фортецях розмістилися козацькі залоги. Це дозволило запорожцям посилити наступальні дії. Вони здійснили успішний похід у пониззя Дніпра, де атакували фортецю на Перевізному причалі проти Очакова.

Воєнні дії у пониззі Дніпра 1696 р. велися в менших масштабах – російські й гетьманські війська обмежились обороною і лише запорожці проводили успішні морські й сухопутні походи.

У 1697 р. турецько-татарські війська (кримські й ногайські татари, 50 тис. турок з 300 гарматами, турецька флотілія з 37 галер та дрібніших суден) протягом майже 3-х місяців наполегливо штурмували таванські фортеці, але козаки і солдати заставили ворога, який втратив більше 10 тис. чоловік, відійти.

У 1700 р. за Константинопольським миром землі по обидва боки нижнього Дніпра залишались незаселеними і на них можна було вільно займатись промислами, а таванські фортеці мали бути зруйновані. Запорожцям і ногайцям заборонялось здійснювати напади на сусідів.

Отже внаслідок російсько-турецької війни нижньодніпровські турецькі фортеці було ліквідовано. Це значно облегшило українську колонізацію нашого краю.

На території сучасної Херсонщини відбувались значні події й у війні 1735-1739 рр. – невдалий похід 1735 р. 39 тисячної російської армії (в т.ч. 15 тис. лівобережних, 2,5 тис. слобідських і 2 тис. запорозьких козаків) на Крим, успішний похід у Крим в 1736 р. 50 тисячної армії Б.Х.Мініха (в т.ч. 12,8 тис. лівобережних, 2,4 тис. слобідських і 3,2 тис. запорозьких козаків), в ході якого українські козаки вброд перейшли Сіваш; взяття Кінбурну того ж 1736 р. тощо.

Війна, що затяглась на 6 років, велась дуже мляво і принесла мало користі порівняно з жертвами і втратами. Агресивні плани Росії зазнали невдачі. Для України-Гетьманщини війна принесла тяжкі наслідки – до строевої й обозної служби було залучено 157,3 тис. козаків і 205 тис. селян, з яких 34 тис. (3,5% всього населення) загинуло. Україна була головною базою для війни – постачала продовольство і фураж, надавала притулок армії, будувала фортеці тощо. Всього Україна-Гетьманщина зазнала матеріальних збитків на 1,5 млн.крб. – колосальну для того часу суму.

Активні бойові дії велись у нашому краї і в ході російсько-турецької війни 1768-1774 років. Так, російські війська оволоділи у 1771 р. Кінбурном, поблизу о.Тавань було зведено Шагінгирейський ретраншамент, взимку 1773 р. на місці Олешківської Січі було збудовано укріплення для двох російських полків, які контролювали Кінбурнську косу і Кінбурнську фортецю.

Україна знов стала базою війни – утримувала армію, 10 тис. маж, забезпечувала підвезення фуражу, озброєння та боєприпасів, українські селяни будували укріплення і дороги, до кавалерії було мобілізовано більше 35 тис. чоловік з бувшої Гетьманщини.

До складу діючої армії увійшло запорозьке військо з 7,5 тис. кінних і 5,8 тис. піших козаків. Вони діяли у складі розвідки, несли сторожову службу, штурмували фортеці, забезпечували переправи тощо. Особливо успішно діяла запорозька флотилія, яка в умовах відсутності тоді у Росії флоту на Чорному морі фактично забезпечила приморський фланг армії.

Зокрема, на початку червня 1769 р. команда запорожців на човнах раптово атакувала очаківську флотилію турків з 20 кораблів, що намагалася піднятися вгору Дніпром. Запорожці захопили 3 кораблі і примусили турків відступити. Запорозька флотилія діяла й на Дунаї.

Запорожжя в роки війни переживало економічні труднощі: багато козаків було вбито і покалічено, господарство занепало, бо козаки були на війні. Запорожці утримували російські війська, що проходили через їх землі, надаючи коней, волів, продукти і фураж.

Воєнні заслуги запорожців відзначило вище командування: Петро Калнішевський одержав золоту медаль з діамантами, 1000 козаків дістали срібні медалі. У своєму рескрипті Катерина II обіцяла "усуگубить милости".

VIII. Ліквідація Запорозької Січі. Роль Запорозького козацтва в історії Херсонщини

Після перемоги Росії у війні 1768-1774 рр. Запорожжя втратило свою військово-стратегічну цінність для імперії й царські війська захопили Січ. Запорожжя було ліквідовано. Серед репресованої старшини був і полковник Інгульської паланки Тарас Чорний.

Запорожцям наказали розійтись по своїх домівках або на запорозьких землях зайнятись власним господарством. Значна частина запорожців залишилась на своїх зимівниках та заснувала нові села – Станіслав, Велику Лепетиху, Качкарівку (заснували переселенці-слобожани на місці зимівника Марка Осадчого), Касперівку (засновано у 1783 р. на місці запорозького пікета), Токарівку (заснував колишній запорозький хорунжий Антін Токарівський).

Відзначимо, що з другої половини XVII ст. загальні тенденції соціально-економічного розвитку Лівобережної і Слобідської України справляли визначальний вплив на Запорожжя. Його розвиток обумовлювався тими соціальними зрушеннями, які сталися внаслідок Національної революції середини XVII ст. Водночас ці процеси на Запорожжі відзначалися певною специфікою – тут не існувало сприятливих умов росту феодального землеволодіння, сюди стікались протягом століть втікачі від соціального, національного і релігійного гніту; державна влада була послаблена й людина почувала себе більш вільною; наявність демократичних політичних інститутів і великої кількості вільних земель практично унеможливлювало позаекономічний визиск. Все це значною мірою обмежувало поширення кріпосницьких порядків і сприяло становленню капіталістичних відносин.

З середини XVII ст. на Запорожжі приватна власність існувала як вже розвинутий юридичний та економічний інститут. Так, приватною

власністю були зимівники, окремі козаки володіли доволі значними капіталами – гроші, худоба, різне рухоме і нерухоме майно. Не кажучи вже про старшину і купецтво, навіть прості козаки володіли значним майном.

Можна із впевненістю стверджувати, що за своїм соціально-економічним устроєм Запорожжя в цілому вписувалось у європейські й світові реалії XVII-XVIII ст. – тобто у ранній новий час історії, що характеризувався переходом від традиційної аграрно-ремісничої цивілізації до індустріальної.

В соціальній структурі населення провідну роль відігравало козацтво. Та досить чисельну категорію склали селяни-втікачі, передовсім з українських земель. На Запорожжі вони зустрічали порівняно гостинний притулок, тут їх ніхто не переслідував, не силував до панщини, не обтяжував податками і повинностями. Козаки не тільки надавали їм притулок, а й передавали набутий господарський досвід і створювали умови для початку нового життя. Переселенці ставали "підданими Війська Запорозького" і несли повинності на його користь – платили податок, будували фортеці і дороги, забезпечували військо провіантом і фуражем. Чим тяжчою ставала панщина в сусідніх краях, тим більший потік утікачів шукав собі щастя на вільних запорозьких землях і тут виростили одне за одним нові села. Всього в рік ліквідації Запорожжя існувало на його території понад 150 сіл, а на самому правобережжі Дніпра було 763 зимівника з 8684 січовиками.

Разом з тим не слід ідеалізувати положення селянства на Запорожжі. Отримана воля нерідко була голодною і втікачі жорстоко визискувались як Кошем, так і старшиною. Окремі представники старшини прагнули втікачів перетворити на кріпаків. Тому соціальна ситуація на Запорожжі була досить напруженою і марно селянство та переважна більшість козацтва індеферентно поставилась до ліквідації Січі. На жаль, як і у випадку з Гетьманщиною, старшина у своїй політиці переслідувала свої вузькокласові інтереси і нехтувала інтересами інших верств запорозької людності.

До того ж запорозька верхівка, як свого часу І.Мазепа, досить довго заgravала з царатом і використовувала його репресивну машину у своїх інтересах. Тому-то вона і залишилась без соціальної підтримки у скрутний і для неї, і для Запорожжя час.

Взагалі ж за час Нової Січі українська колонізація нашого краю значно посилилась. Цьому сприяв тиск царату і гетьманського уряду на північні землі Запорожжя, послаблення Кримського ханства, лікві-

дація нижньодніпровських турецьких фортець, посилення кріпацтва на сусідніх територіях і відповідне збільшення втікачів. Запорожці відіграли вирішальну роль в українській колонізації Північного Причорномор'я не тільки заснувавши низку поселень і почавши економічне засвоєння цього благодатного краю, а й сприяли у цьому переселенцям.

Про чисельність запорозького товариства можна дізнатись з реєстрів присяги Катерини II у 1762 р. Всього присягнуло 17969 козаків, в т.ч. 13427 на Січі і 4542 в паланках. Жонатих козаків, які жили на своїх зимівниках і слободах, присягнуло 2312.

Число селянського населення точно встановити неможливо, але за оцінками дослідників воно перебільшувало 150 тис. А разом з іншими категоріями людності – торговцями, чумаками, ремісниками, наймитами тощо – населення Запорозьких Вільностей у 1775 р. було не менше 200 тис. З цієї кількості, близько 90% складали українці.

Колонізаційний рух українського населення у Північне Причорномор'я за часи Нової Січі був настільки сильним, що саме його наслідки до кінця XVIII ст. визначили етнічне обличчя нашого краю. Та це не порушило традиції співіснування на нашій землі людей різних національностей. Адже Херсонщина давала притулок не лише українцям, (див. додаток № 5). Саме у ці часи було покладено початок формуванню сучасної етнічної структури Херсонщини. Як відомо, запорожці відзначались відносною терпимістю до представників інших націй. До того ж представники різних народів займали відповідну "економічну нішу" в господарстві краю. Так, якщо українці-селяни переважно займались землеробством, то греки, вірмени, євреї, татари – торгівлею і т.п.

У нашому, в XV-XVII ст. пограничному, краї запорозьке козацтво витворило свої специфічні форми й структури на різних рівнях – економічному, соціальному, політичному й культурному, витворило свій тип людини, який став домінуючим. Найхарактерніша риса цього типу – поєднання в одній особі виробника й воїна, трудової й військової діяльності, які в традиційному (приміром, феодальному) суспільстві закріплювалися за різними станами-класами.

В устах уявленнях про козака перша його іпостась, виробничо-трудова, геть затінюється другою, воєнною. Звідси поширене ототожнення козацтва з лицарством, зовсім невиправдане з соціально-економічного погляду. Насправді ж вільний труд на вільній землі невіддільний від самої суті козацтва і становить одну з його фундамен-

тальних рис. У Запорозькій Січі перебував, власне, лише військовий гарнізон, тоді як основна маса козаків (тим більше інших верств запорозької людності) жила в передмістях і паланках, займалась мирною працею і лише за відповідним сигналом стікалася до Січі, щоб взяти участь у військових діях чи у вирішенні політичних справ.

Наступна фундаментальна риса "пограниччя" – військова демократія як форма соціально-політичної організації і правління, виборність всіх його органів і виконавців.

Наголосимо, що період з середини XV до кінця XVIII ст. в історії нашого краю слід з повним правом назвати "Запорозьким" попри порівняно малу заселеність і слабку господарську освоєність його, що пояснюється пограничним характером. Адже саме козацтво визначило головні риси історії цього періоду. Це розуміли й неупереджені та інформовані сучасники. Так, француз маркіз Г. де Кастельно у творі "Есе про історію давньої і сучасної Новоросії" (вийшла у 1820 р. у Парижі) період з середини XV ст. до другої половини XVIII ст. пов'язує саме із Запорожжям, а історію "Новоросії" починає з кінця XVIII ст., після захоплення цих земель Російською імперією.

І на закінчення про сумну долю козацьких пам'яток і козацьких традицій. В імперські часи лише окремі ентузіасти – Д.І.Яворницький, В.І.Гошкевич – опікувались козацькими старожитностями у нашому краї. В роки існування СРСР по суті нічого не змінилось, оскільки спадщина запорожців була чужою комуністичному режимові. Так, у 1952 р. Херсонський облвиконком затвердив список пам'яток історії та культури республіканського та місцевого значення. Серед 43-х пам'яток місцевого значення козацьких не було взагалі, а серед 60-и республіканського значення – лише Кам'янська Січ і козацьке кладовище початку XVIII ст., які до того ж залишались занедбаними.

Лише з кінця 1980-х років положення потроху почало змінюватись. Так, було встановлено місце знаходження Олешківської Січі, почали досліджувати Кам'янську Січ, у 1992 р. з нагоди 500-річчя запорозького козацтва у с.Тягинки пройшло всеукраїнське свято, у 1993 р. на честь 200-річчя смерті К.Гордієнка вперше було проведено вшанування його пам'яті на державному рівні, в т.ч. встановлення меморіальної дошки на його могилі. На Херсонщині створено "Херсонський курінь" з центром у Херсоні та осередками у Бориславі, Каховці, Голій Пристані. Отже, козацька слава не вмере, не полягне.

Додатки

Документи

I. Опис нашого краю німецьким географом і етнологом XVIII ст. Тунманном (Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь. 1991. –С. 42-44)

Вся країна¹ уявляє собою рівнину, де ледве на протязі кожних 10 км можна побачити невеликий пагорб... відчувається нестача питної води, особливо всередині країни... Ніде також нема лісів, де-не-де можна побачити чагарник. Але ґрунти одні з найкращих родючих. Дикі спаржу, часник і цибулю можна скрізь зустріти; тюльпани тутешні звичайні квіти, а персики, коріння солодки та таволга зустрічаються часто. Трави виростають вище за людину... Більша частина степової трави дуже груба... влітку вона висихає і стає непоживною. Тому ногойці у липні та серпні її запалюють, щоб старі рослини не заважали росту молодій траві. Клімат для країни, що розташована на одній широті з Женевою і Нантом, занадто суворий. Нерідко морози починаються з кінця вересня. В цілому зима непогана, але занадто вогка та мінлива. Санний шлях рідко тримається довше 5-6 тижнів. Проте ріки, навіть Дніпро, а також Азовське море з частиною Чорного замерзають майже кожного року. Навесні бувають часті бурі, дощів мало, а тому жирна земля скоро висихає. Літня спека легко переноситься через постійні у степу вітри, але якщо вітру не буває, то спека дуже відчутна...

Диких звірів у цих степах багато: крім вовків, буйволів², зайців, барсуків, сурків, куниць, диких кабанів, оленів і диких кіз, є також дикі коні та дикі барани... Шкіра диких коней у молоді роки рудовато-червона, потім стає мишинно-сірою з чорними хвостом, гривною і смугою по хребту... Вони набагато спритніші і витриваліші приручених коней.

Дикі барани (сайгаки – ред.)... мають дуже смачне м'ясо і добру шкіру. Вони ходять табунами у декілька тисяч голів³... Зайці, ребці і куріпки водяться у великій кількості... Влітку степ буває вкритий сараною.

---

¹ Територію між Бердянськом і Бугом по узбережжю Азовського та Чорного морів і лінією Нікополь-Вознесенськ на півночі він називає "Східним Ногаєм".

² Очевидно турів.

³ Сьогодні сайгаки у природньому стані є лише в Асканії-Нова.

Де-не-де по всьому степу зустрічаються так звані кургани. Де погребальні, досить значні земляні пагорби команів (половців). Зверху курганів знаходяться статуї з гіпсового каменю, що знаходиться у цих місцях¹... Часто поруч зі статуєю людини лежить статуя коня... В цих могилах холмах знаходять кістки похованих людей, завжди звернуті на схід; між кістками чоловіків знаходять мечі, срібні і золоті каблучки, а якщо похована жінка, то знаходять жіночі прикраси. Знаходили там як грецькі монети, так і різні золоті та мідні з арабськими написами.

Ріки по-татарськи Аджи-Су або Білозерка, Жирдширджик або Рогачик, Верхня Каїрка, Кесенди-Ілга або Нижня Каїрка... Тільки один Канилчак або Количка² тече у Чорне море. До Гнилого моря (Сивашу – ред.) впадають: Чокрак, Гюгюнли-Айрі або Тевенгула, Бурака або Куру-Берак і Таше-Чекен.

2. Тунманн про ногайських татар (Тунманн. Кримське ханство. –С.23. 43, 45-49)

Останнім часом цей край належить татарам, яких звать ногаями за ім'ям знаменитого вояка, який заснував у цих місцях в кінці тринадцятого століття свою власну, але недовго проіснувавшу державу... Ногайці мають своїх мурз... Вони знаходяться під владою кримського хана, проте ця зверхність вельми умовна. Вони беруть участь в його війнах, віддають частину військової здобичі... В інших справах вони діють за власним бажанням, часто бунтують, і влада хана ніколи не була достатньою, щоб тримати ногайців в покорі... Ногайська мова подібна до мови кримських татар, але менш розвинута...

Вони... живуть більшою частиною у наметах, кочують,... споживають конину, п'ють кобиляче молоко... дуже гостинні... носять дуже короткі сорочки з бавовняної тканими, дуже широкі штани з грубого сукна або овечих шкір. Їх кафтани шиються з ситцю; поверх кафтанів вони одягають ще баранячий кожух, який залежно від пори року вивертають вовною то всередину, то наверх.

На війні вони мають, крім лука та саблі, ще дуже довгий спис (сунгу), кінджал на пояс і кожані ремені, щоб зв'язувати невільників. Лише дехто має вогнепальну зброю.

---

¹ Це так звані "половецькі баби", колекція яких знаходиться на подвір'ї Херсонського краєзнавчого музею.

² Каланчак.

Ногайці, не дуже любляють землеробство... більш за все сіють червоне та жовте просо... Звичайна їхня їжа – просо, ячмінь і гречка, які вони вирощують; далі – м'ясо кінське, худоби (великої рогатої) і баранів, яких вони мають великі стада... Звичайно вони п'ють воду, а ласують кумисом, іраком¹, бузою і медом. Їх оселі – юрти або намети – порівняно добре і міцно збудовані; вони справді круглі і мають у поперечнику приблизно вісім п'ядей; стіна, що дорівнює чотирьом п'ядям вгору, зроблена з хрестоподібне скріплених між собою жердин завдовжки в один дюйм². Баня (по-російськи – купол), що спирається на ці стіни, скріплена такими же жердинами. Ззовні все покрито цино-вками з очерету, а зверху ще коричневими повстинами (по-російськи – войлок), скрізь який не може проникнути ані вітер, ані дощ. Зверху куполоподібного даху є круглий отвір у дві п'яді впоперек, що є одно-часно вікном і димарем; скрізь неї височить жердина з прапором. Все-редині намету, в центрі підлоги знаходиться кабіця, у якій замість де-ревини використовують очерет або солому... Очеретяна циновка, два набитих волоссям матраци, невелика дерев'яна шухляда, сабля, лук і санайдак, або, якщо татарин заможний, – рушниця й пістолети, скла-дають все домашнє начиння. Обабіч цього намету стоїть інший, ана-логічний за конструкцією і розмірами, де живуть дружина і діти тата-рина; тут же знаходиться кухонне начиння, що складається з одного великого і одного малого казанів, триноги та двох або трьох дерев'я-них мисок.

Ці юрти встановлюють на вози і перевозять з місця на місце, до юрт додають хліви та сараї, зроблені з хмизу й обмазані гноєм. Потім навкруги оселі встановлюється тин з хмизу або очерету. В аулах між садибами залишають проміжок у 50 або 60 кроків. Посеред кожного аулу знаходиться велике, переважно кругле місце, де молоді татари проводять свої змагання. На іншому майданчику стоїть джалі або ме-четь, маленька, без мінарету, кам'яна, чотирикутна, з дахом із черепи-ці...

Ногайці – магометани-суніти, як і кримці, але вони мають обме-жене уявлення про свою релігію. Посів та інші обряди виконують не-дбало. У них збереглося багато забобонів та язичьких уявлень монго-лів. Так, приміром, вони ще вішають кінські черепа на паркани, вва-жають кожний тринадцятий рік нещасливим тощо. Але вони відзна-чаються релігійною толерантністю – нікого не переслідують за релі-

---

¹ Ймовірно, арак – рисова горілка.

² Дюйм – 2,54 см.

гійними мотивами і зовсім не намагаються повернути інших у свою віру.

Продукти своєї країни вони збувають у кримські міста і там купують все їм необхідне. Продають вони головним чином ячмінь, просо, (вершкове) масло, мед, віск, вовну, шкіри, ягнят тощо. Ці товари через порт у Гезлеві (сучасна Євпаторія) відправляються до Константинополя. Їх биків та коней купують переважно росіяни та поляки...

Ця країна зовсім не має міст. Раніше було декілька на Дніпрі, але вони зруйновані. Як найбільш цікаві поселення-варті уваги такі: 1) Олешки, на острові на Дніпрі, неподалік від місця впадіння його в лиман; тепер це маленьке містечко та укріплення, але колись було знамените... У руських літописах воно зветься Олеш[шя]... 2) Аслан, маленьке укріплення на Дніпрі¹.

3. Лист Кримського хана Мухамед-Гірея IV до Богдана Хмельницького

Пане Хмельницький, гетьмане з Військом Запорозьким! Вислухавши ваших посланців і, не затримавши їх, якнайшвидше відправляємо. Якщо ви хочете бути з нами,... якщо ви відлучитеся від Москви, то будете нам приятелями, як славної пам'яті Іслам-Гірей хана, брат мій старший, був у приязні добрій з вами, так теж і мене будете мати за приятеля. Якщо ж ви боїтеся поляків, що вам будуть чинити кривди, то я на тому стою, що вам не вчинять жодної кривди. Щоб то за приязнь була між нами, коли б вам яка кривда була від ляхів. І взагалі ми обіцяємо, що жодної, кривди не будете мати від них. Якщо ви теж відлучитеся від Москви, то будемо в ліпшій приязні, ніж перед тим [була]. Решту доповідь усно наш посланець.

А за цим віддаю вас господу богу всемогутньому.

В Бахчисараї. 1 дня грудня 1654.

Вам всього добра зичить Мехмет Гірей, хан і цар кримський.

4. Розповідь кошового отамана Запорозької Січі Івана Малашевича про перебування козаків на території сучасної Херсонщини

"...после разорения Чортотмыцкой Сечи великороссиянами, запорожцы 12 мая 1709 года, избежав смерти от московского войска, ушли

---

¹ В районі сучасної Каховки.

из Чортомлыка и соединились со своим же войском, бывшем при гетьмане Мазепе и короле Карле XII, а затем удалились к Алешкам и Кардашину, над рекою Конкою и завели там себе Сечь. Там жили они 19 лет, но потом после происшедшего между ними раскола, избрали себе кошевим атаманом Ивана Гусака и с ним вновь бросились к бывшей Чортомлыцкой Сечи, где прожили два года; однако вынужденные оставить Чортомлык, они спустились снова книзу и сели над речкой Каменкою, выше Кизикермена. В Каменке прожили 4 года и потом марта 18 числа 1734 года рушившись оттуда поселились над речкою Подпильною, выше Базавлука".

Таблиці

5. Етнічний склад населення Південної України у 1782 р.

Етноси	В абсолютних цифрах	% від всього населення
українці	144754	71,5
росіяни	18426	9,1
молдовани	18196	8,99
греки	8746	4,32
вірмени	7087	3,5
серби	1313	0,65
поляки	1059	0,52
болгари	739	0,36
цигани	572	0,28
татари і калмики ¹	511	0,25
грузини	362	0,18
німці	334	0,18
угорці	259	0,13
євреї	91	0,05
Разом	202449	100,0

¹ В цей час, як зазначалось, ногайці відкочували з Південної України.

Рекомендовані джерела і література

1. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків.-К.,1991.
2. Голобородько Ю. Прогноївська паланка; Олешківська Січ; Кам'янська Січ // Наддніпрянська правда. –1991. –9 серпня, 11 жовтня; 1992. –17 січня.
3. Дорошенко Д. Нарис історії України. –Т.ІІ. –Розд.IX, XI. –Любе видання.
4. Зачепіло В. Кость Гордієнко – отаман // Наддніпрянська правда. – 1992. –21 січня.
5. Історія міст і сіл УРСР. Херсонська область. –К.,1972. –С.14-17.
6. Масютко М. Де було Олешшя? // Наддніпрянська правда. –1991. – 15 січня.
7. Олександров С. Тайни Олешківських пісків (розкопки Одешківської Січі) // Наддніпрянська правда. –1991. –29 серпня.
8. Оленковський М. Де було Олешшя?// Наддніпрянська правда. – 1994. –20 лютого.
9. Орлова З.С., Ратнер И.Д. Из истории заселения Херсонщины: краткий справочник. –Херсон, 1993.
10. Полонська-Василенко Н. Історія України. –Т.2. –К., 1993. –С.110-137.
11. Ратнер И.Д., Костюк Л.И. Древности Херсонщины. –Симферополь, 1989. –С.90-99.
12. Сліди замку Байди Вишневецького /Археологічні розкопки Кам'янської Січі// Старожитності. –1992. –2 січня.
13. Сокульський А. Чиї ж ці городища? (Про Кам'янську Січ) // Пам'ятки України. –1990. –№ 1.
14. Сусідів не вибирають (Документи Коша Нової Запорозької Січі з історії українсько-татарських стосунків) // Архіви України. –1991. –№ 2. –С.71.
15. Телегін Д. Знайдено Олешківську Січ // Робітнича газета. –1990. – 14 листопада.
16. Його ж. Козацькі старожитності // Там само. –1991. –6 червня.
17. Його ж. Олешківська Січ відкриває таємниці //Наддніпрянська правда. –1991. –14 вересня.
18. Чорна К. Не забути слави козацької // Там само. –1990. –1 квітня.
19. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. –Т.1. –Львів, 1990.

РОЗДІЛ 2

ВІД ЛІКВІДАЦІЇ ЗАПОРОЖЖЯ ДО ВІДМІНИ КРІПАЦТВА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ТОБТО З 1775 ПО 1861 РОКИ)

Вступ

Тему "Наш край у кінці XVIII – першій половині XIX ст." викладено за таким планом:

1. Вхід нашого краю до складу Російської імперії.
2. Військово-політична історія Херсонщини. Херсон – колицка і перша база російського Чорноморського флоту.
3. Заселення Нижнього Подніпров'я і Таврії. Завершення формування української етнічної території.
4. Формування етнічного складу населення Херсонщини.
5. Господарське освоєння нашого краю. Ринкові відносини і формування капіталістичного укладу.
6. Соціальна структура та соціально-політичні конфлікти.
7. Освіта та культура.
8. Релігійне життя.
9. Повсякденне життя населення.

Параграфи розбиті на окремі "ліхтарики" у відповідності із змістом матеріалу та згідно із традиційною для подібних видань структурою.

У додатку вміщено хронологічну таблицю, виїмки з документів та список літератури та джерел. Останній укладено з орієнтацією на фонди масових бібліотек.

I. Вхід нашого краю до складу Російської імперії

Ліквідація Запорозжя і початок колонізації Південної України.

5 червня 1775 р. царське військо під проводом генерала П.А.Текелі захопило Запорозьку Січ. Землі Інгульської і Прогноївської паланок окупував загін Г.М.Лопухіна у складі Харківського гусар-

ського, Сибірського, Куринського і Низового піхотних та трьох донських козачих полків. Царат силувався, як проголошувала Катерина II в своєму Маніфесті, "... знищити на майбутнє і саму назву запорозьких козаків".

Але історична пам'ять про славні козацькі часи набагато пережила саме це явище й знайшла відображення у піснях, думках, численних спогадах, сімейних переказах. Запорожжя залишається для України символом волі, свободи, соціальної справедливості. Історія Херсонщини нерозривно зв'язана з українським козацтвом, яке зробило гідний внесок у патріотичні, визвольні, трудові, культурні й бойові традиції нашого краю, в херсонський генетичний код. І сьогодні у наших земляків раптом проглядається тип запорожця з козацької січової волності – увесь цей сніп відваги, любові до України, гумору, сили, поезії.

Після ліквідації Січі долі запорожців у нашому краї склались по-різному. Автономістично налаштовану старшину, в т.ч. і Інгульського полковника Тараса Чорного, було репресовано. Шляхи тих козаків та посполитих селян, яких не влаштовувала перспектива закріпачення й рекрутчини, пролягли до турецьких володінь, де утворилася Січ Задунайська. Проте туга задунайців за Батьківщиною привела до того, що ще до її ліквідації у 1828 р. декілька тисяч задунайців-запорожців повернулися в Україну. З них майже 1/3 осіла в Херсоні.

Багато козаків намагалися уникнути і неволі, і гіркого хліба на чужині. Вони зібрались у херсонських плавнях, на рибних ловах. Близько 12 тис. запорожців скупчились у пограничній Очаківській волості. Але згодом більшість з них осіла у пониззі Дніпра. Ось доля одного з них, Йосипа Білого. Він народився в Харкові у 1759 р., де його батько, колишній козак Харківського слобідського полку, після ліквідації царатом козацтва на Слобожанщині служив у харківських гусарах. У 1777 р. запорозькі чумаки завезли Йосипа на Січ, де він жив у козака Нижнестеблівського куреня Никифора Недбайли. Після зруйнування Січі працював у Херсоні, рибалив у Станіславі, а у 1787 р. подався до новоутвореного Чорноморського козачого війська.

Значно більша частина запорожців залишилася на своїх землях. Переважна частина старшин і дуків, дбаючи про майно на хуторах та зимівках і сподіваючись зберегти багатство поза рамками запорозького ладу, виявила цілковиту покору. За зраду царат зберіг їм майно і навіть декому додав землі, надав офіцерські чини. З угодовської старшини (якийсь Шульга) був призначений керівником новоутвореного

Інгульського (Перевізького) повіту, якого, втім, у 1776р. було замінено російським офіцером.

Основна маса запорожців-козаків, селян, ремісників – була позбавлена прав незакріпаченої, вільної людини. На базі козацьких поселень утворились державні слободи, а їх мешканці спочатку стали військовими поселенцями. Вони мешкали вже на казенних землях і змушені були поставляти певну кількість солдатів (пікінерів) до царської кінноти. Потім їх зрівняли з державними селянами, змушували виконувати рекрутчину та інші повинності, платити певні податки.

Землі ж Запорозьких Вольностей Катерина II щедро роздавала своїм фаворитам і вельможам, російським і українським поміщикам.

Політичне становище краю у складі Росії

Внаслідок перемоги у російсько-турецькій війні.1768-1774 рр. Росія отримала Кінбурську косу, землі від сучасного с. Іванівки на березі Ягорлицької затоки до Голої Пристані, а на Дніпровському правобережжі територію між Півд. Бугом і Дніпром, обмежену лінією від місця впадіння р. Кам'янки в Дніпро до лівобережжя Півд. Бугу між Вознесенськом і Первомайськом Миколаївської області. Після захоплення у 1783 р. Криму Північна Таврія, тобто лівобережжя сучасної Херсонщини, також відійшло до Росії. Після російсько-турецької війни 1787-1791 рр. Росія дістала фортецю Очаків і землі від Під. Бугу до Дністра. Туреччина визнала приєднання Криму до Росії.

Включення Півд. України до складу Російської імперії, її наступне господарське засвоєння та заселення, вихід до Чорного моря і ліквідація небезпеки татарсько-турецьких нападів мали величезне значення для України. І хоча це робилося "во славу Росії та її величі", у даному випадку інтереси Росії та України збігалися. Адже український народ весь час свого існування (походи Аскольда, дії Б.Хмельницького, проекти І.Мазепи) домагався вихору до Чорного моря і Півн. Причорномор'я. Перед українським народом засяяли нові обрії економічного і соціального розвитку, але в умовах імперії, природно, цей потенціал не міг бути реалізований.

Отже, ліквідація Запорожжя з його адміністративно-політичним та соціально-економічним устроєм і входження нашого краю до складу Російської імперії започаткувало принципово новий, імперський період в історії Херсонщини. Він продовжувався з останньої чверті XVIII ст. до лютого 1917 р.

Запровадження загальноімперської системи адміністративно-територіального управління у нашому краю мало на меті зміцнення

самодержавно-поліцейської влади. Правобережжя перебувало у складі Новоросійської губернії (1775-1784), з 1784 р. стало частиною Катеринославського, і недовгий час у 1795-1796 рр. Вознесенського намісництва. Після приєднання Криму лівобережжя увійшло до Таврійської області. В 1796 р. весь край включено до новоутвореної Новоросійської губернії і лише у 1802 р. було запроваджено сталий адміністративний устрій, що проіснував без істотних змін до 1918 р.

У 1802 р. з Новоросійської губернії утворено три нових: Катеринославську, Таврійську і Миколаївську. Сенат 15 травня 1803 р. перевів губернське правління з Миколаєва до Херсона і губернія стала іменуватися Херсонською. Як губернське місто Херсон отримав чималі перспективи розвитку. Отже, сучасна територія області увійшла до складу Херсонської (правобережжя) і Таврійської (лівобережжя) губерній і займала весь колишній Дніпровський (центр – Олешки, сучасний Цюрупинськ) і чверть Мелітопольського повітів Таврійської і майже половину Херсонського повіту Херсонської губерній (повіти існували з 1782 р).

Поділ нашого краю між двома губерніями гальмував його поступ, бо Півн. Таврія стала губернською периферією. Адже важливі для Олешок, скажімо, питання вирішувалось не в сусідньому Херсоні, а в далекому Сімферополі, центрі Таврійської губернії.

Наш край входив також до Новоросійського (з 1828 р. Новоросійське і Бесарабське) генерал-губернаторства, вищої адміністративно-територіальної одиниці у складі південноукраїнських губерній. Підлягаючи безпосередньо імператору, генерал-губернатор мав фактично необмежені функції і очолював всю систему адміністративних, поліцейських і судових органів. До того ж до 1806 р., оскільки Херсонщина була прикордонною, вся цивільна і військова влада належала військовому губернатору, а функції підлеглого йому цивільного губернатора були обмеженими.

З новоросійських генерал-губернаторів найбільший вплив на наш край мали князь Г.О.Потьомкін (обіймав посаду у 1776-1791 рр.), герцог А.Рішельє (відповідно 1815-1822 рр.) і князь М.С.Воронцов (1823-1854 рр.). Від їх прізвиськ на карті Херсонщини і Херсона залишились топоніми. У наш час точаться гострі політичні суперечки щодо наслідків бурхливої діяльності видатного російського (саме так: російського, а не українського) державного і військового діяча, дипломата, генерал-фельдмаршала "светлейшого князя Таврического" Григорія Олександровича Потьомкіна. Користуючись необмеженим особистим

довір'ям Катерини II і самовладно керуючи Півд. Україною, він нахненно перетворював Пів. Причорномор'я у Новоросію. Для цього "світлейший" цинічно ліквідував Запорожжя і захопив Кримське ханство, не рахуючи людські життя і кошти вів успішні агресивні війни з Туреччиною, будував нові міста, фортеці і Чорноморський флот, залюднював і колонізував Півд. Україну. Так, внаслідок його наказу 1776 р. "втікачів не повертати" на Херсонщину посунули втікачі з усієї України, а Херсон, який він дуже любив і хотів зробити своєю резиденцією і центром Півд. України, швидко зростав і прикрасився багатьма чудовими спорудами. Природно, що Г.О. Потьомкін дбав про інтереси імперії, але, на відміну від інших можновладців, він зумів піднятися над вузькокласовими інтересами поміщиків-дворян.

Поховано було ясновельможного князя у склепінні Катеринського собору 23.XI.1791 р. Проте вже за Павла I могилу і прах понівечено, а за радянський час по-варварськи кістяк виставили у музеї і лише завдяки Б.Лавреньову останки "батька міста" у 1930 р. перепоховали. Але череп загубили. До наших днів дожила лише надгробна плита, встановлена у 1874 р. Не краща доля судилась пам'ятнику князя, встановленого в 1836 р. у Потьомкінському сквері Херсона на зібрані по всій Росії кошти. Мистецький витвір І.П.Мартоса на виконання ленінського плану монументальної пропаганди по-дикунськи скинули (бронзова постать згодом зникла), а на величний п'єдестал встановили аматорську гіпсову постать К.Маркса. Гіпс не витримав перевірки часом і сам понівечений пам'ятник став пам'яткою радянським часам. Історичну назву скверу повернули в 1996 р.

Підкреслимо, що всі новоросійські генерал-губернатори були провідниками імперської політики – недарма Кобзар затаврував талановитого князя М.С.Воронцова як грізного царського сатрапа. Всі вони, за дорученням імператорів, всіма засобами намагались з'єднати українські землі "з загальною сім'єю корінних російських губерній".

Першим цивільним Херсонським губернатором у 1806 р. став К.С.Гладкий, а взагалі до 1861р. на цій посаді перебувало 15 осіб – найдовше А.Ф.Комстадіус (1821-1828 рр.) та В.І.Пестель (1839-1848 рр.)

Губернаторам, яких призначав особисто імператор, і яким належала вся адміністративно-виконавча влада, допомагали чисельні губернські установи з жорстким відомчим підпорядкуванням відповідним імперським інститутам. Губернська система адміністративних органів була вельми ефективною і проіснувала до березня 1917 р. Так, канце-

лярія херсонського губернатора контролювала все політичне і економічне життя, наглядаючи за губернськими, повітовими і міськими установами; херсонське губернське правління на чолі з губернатором було вищою адміністративно-поліцейською установою, херсонська казенна палата опікувалась фінансами і вела облік промислових і торговельних закладів тощо. Вищою губернською судовою установою з усіх цивільних справ була губернська палата цивільного суду, на місцях діяли повітові станові суди. Значного розвитку досягла мережа нотаріальних, в т.ч. й приватних, контор. Істотну роль в управлінні відігравали станові організації дворянства – дворянські збори і предводителі.

Повіти, що проіснували до 1923 р., були нижчою адміністративною, судовою та фінансовою одиницею і очолювались справниками (начальниками поліції). Повітові центри отримували кращі умови для розвитку.

Це видно на прикладі Олешок, які у 1802 р. стали містечком і центром Дніпровського повіту.

Найбільші села отримували статус "заштатних" містечок – Нововоронцовка у 1829 р., Генічеськ у 1837 р., Каховка у 1840 р

У поміщицьких селах адміністративно-судову владу здійснював власник-кріпосник, а державні селяни підлягали волосному правлінню (волості як адміністративні одиниці засновані 1797 р.). Після реформи 1837-1841 р. волосне управління складалось з волосних сходів, правління (голова, засідателі, писар) та розправи (суд). Волосними центрами Дніпровського повіту були села Князе-Григорівка, Красне і Козачі Лагері, Мелітопольського – Фрунзе (до 1937 р. Юзкуї) Генічеського району, Вел.Лепетиха, Ниж.Сірогози, Генічеськ, Верхній Рогачик, Херсонського – Білозерка, Вел.Олександрівка, німецька колонія Кронау (з 1915 р. Високопілля) тощо.

З 1637 р. повіти поділено на стани (поліцейсько-територіальні частини повіту), де поліцейські пристави (призначались губернатором) і підлегли йому соцькі та десяцькі забезпечували правопорядок.

Приміром, у 1850-х роках Херсонський повіт складався з 3-х станів – двох державних селян і кріпаків князя М.С.Воронцова.

Органами міського самоврядування були станові міські думи і управи (в невеликих містах – міський голова), які підлягали державній адміністрації і обмежувались в своїй діяльності благоустроєм. Реальна влада в містах перебувала у державних адміністративних поліцейських і судових органів. У Херсоні, наприклад, були у 1830-х роках го-

родничий, поліція (15 будок лише квартальних поліцейських), цивільний та комерційний суди, магістрат (переважно судовий орган) тощо.

Мали міста й свої бюджети. Так, прибутки міської скарбниці Борислава у 1859 р. склали 3,2 тис.крб., а видатки – 2,9 тис. У Херсоні міських зборів спочатку не вистачало навіть на першочергові потреби, а тому за сприяння М.С.Воронцова було затверджено спеціальне міське "Положення" про податки, їх надходження контролювала поліція і внаслідок у 1859 р. надходження зросли до 45,9 тис.крб, хоча вони й не покрили видатків у сумі 48,1 тис.крб.

Геральдика Херсонщини імперської доби відбила відповідні соціально-політичні реалії. Вона базувалась на засадах німецької геральдичної традиції – зображення на гербах лаконічні, не наляписті, але проімперські та недостатньо відображають місцеві особливості, ігнорують козацьку традицію.

Герб Херсона (затверджено 3.10.1603 р.) уявляв собою щит з чорним двоголовим коронованим імперським орлом у золотому полі. На грудях орла зображено у блакитному щитку золотий хрест з 4-ма проміннями у верхній частині та перекладом знизу, у лапах – лаврова гілка (права) і полум'я (ліва). Після заборони вживали на гербах міст державні символи на гербі з'явився срібний православний хрест з трьома золотими коронами. Хрест символізував православність більшості населення, а золоті корони – три джерела, якими, згідно Київського літопису, Дніпро з'єднувався з Чорним морем.

На гербі Херсонської губернії (затверджено 5.07.1878 р.) бачимо у блакитному щиті срібний російський хрест з сяйвом у чотирьох верхніх кутах, а по бокам і знизу хреста – золоті імператорські корони. Щит увінчано золотою імператорською короною і оточено золотим дубовим листям, з'єднаним Андріївською стрічкою.

Герб Таврійської губернії (затверджено 8.12.1856 р.) – в золотому полі чорний імперський, увінчаний двома золотими коронами, орел із золотим клювом, кігтями і червоними язиками. В блакитному щитку із золотими краями (на грудях орла) золотий восьмикутний хрест. Щит увінчано імператорською короною і обрамлено золотим дубовим листям, з'єднаним Андріївською стрічкою.

Мелітопольський та Дніпровський повіти отримали герби у 1844 р. У верхній половині гербу Мелітопольського повіту – державний герб Російської імперії в пам'ять підкорення Таврії, у нижній – в зеленому полі золота книга з хрестом як знак поселення християн в повіті. Герб Дніпровського повіту (він використовувався переважно як герб

Олешок) мав емблематичне зображення ріки, яка несе в червоному полі золотий скіпетр на знак того, що Дніпро приносить добробут повіту під захистом Росії [Гербы, 1984-87, с.112].

Всі герби проіснували до 1917 р. (лише у 1893 р. Олешки отримали новий герб). Вони мають чіткі імперські ознаки – чорний двоголовий (Візантійський) орел, хрест, імператорська корона. Ці геральдичні символи недвозначно відображають тогочасну приналежність нашого краю до Російської імперії і належність більшості населення до християнства.

Наголосимо, що запровадження на Херсонщині, всупереч історичним традиціям нашого народу, імперського адміністративно-територіального управління мало на меті назавжди розірвати генетичні зв'язки нашого краю з іншими українськими землями і перетворити Запорозькі Вольності у Новоросію.

II. Військово – політична історія Херсонщини. Херсон – колыска і перша база російського чорноморського флоту.

Колонізація нашого краю Росією в кінці XVIII ст. в першу чергу обумовлювалась військово-політичними інтересами (завоювання Півн. Причорномор'я і т.д.). Досвід воєн Росії з Портою довів необхідність перетворення Нижнього Подніпров'я у справжню "фортецю".

Після Кучук-Кайнарджійського миру у нашому краї запроваджено військово-адміністративне управління, створено Дніпровську лінію укріплень і розміщено численні гарнізони. На місці останніх виникло чимало поселень. Приміром, поруч зведеного у 1774 р. Збур'ївського ретраншементу виникла Нова Збур'івка (тепер Голопристанського району).

Пограничне положення і військові потреби імперії стали визначальними чинниками історії Херсонщини, принаймні до Яського миру 1791 р., за яким кордон з Портою перемістився на Дністер. Згодом вплив цього фактору зменшувався, що спричинило відповідні зміни суспільного становища. Найбільш яскраво ця еволюція простежується у початках історії Херсона.

Херсон було засновано для закріплення старих і створення плацдарму для нових завоювань у Півн. Причорномор'ї, як місто з військовою верф'ю, базою ВМС, торговим портом і фортецею. "Известны вам

предложения наши о заведении для Черного моря Гавани и верфи, – наголошувалось в указі Катерини II Г.О. Потьомкіну від 18 червня 1778 р. про заснування Херсону. – Место сие повелеваем наименовать Херсоном. Адмиралтейство тамошнее долженствует находиться под защитой укреплений". Місто названо на честь давньогрецького Херсонесу Таврійського.

19 жовтня 1778 р. урочисто було засновано фортецю, порт з гаванню, адміралтейство з верф'ю і саме місто. Керував будівництвом відомий військовий інженер Іван Абрамович Ганнібал (1736-1801), ім'я якого носять площа і вулиця в Херсоні.

Будували місто, фортецю, адміралтейство і кораблі військові, казенні майстри, каторжники, приписні селяни і наймані майстри у вкрай складних умовах. Болотний ґрунт, незвичне вологе повітря, неякісна вода та їжа, вогкі холодні землянки, виснажлива ручна праця, побої та знущання, хвороби і голод приводили до масової загибелі людей. Проте завдяки їх праці, значним коштам і концентрації великої кількості людей будівництво йшло досить швидко.

Херсонську фортецю звали до 1787 р. Вона займала площу майже 100 га, була повернута одним боком до Дніпра і мала рavelін з цитаделлю. Її оточував міцний земляний вал з 220 гарматами у 9 бастіонах, редутами і глибоким ровом. Всередині розміщувались арсенал з 600 гарматами і адміралтейство (вони мали свої рови, вали і бастіони), в 16 кварталах в 1-3 поверхових будинках знаходились казарми, майстерні, склади, соборна церква, порохові льохи, а також колодязі глибиною 70 м, брами, набережна тощо. На адміністративній площі був палац Г.О. Потьомкіна (в районі кафе "Відпочинок"). І хоча гармати фортеці по ворогу так і не стріляли, вона відіграла роль стримуючого фактору у війні з Портою 1787-1791 рр.

До нашого часу збереглися частина валу, арсенал. Очаківські (довжина 13 м, ширина – 11 м, висота 8 м) та Петербурзькі ворота, пороховий льох, колодязь, Катерининський собор.

По обидва боки від фортеці розміщувались Воєнне та Грецьке (Купецьке) передмістя або форштадти – про це нагадає вулиця Форштадтська. Згодом утворились й інші передмістя – Млини, Північне, Сухарне і Забалка. В їх топоніміці збереглась військова історія – Сухарне (випікали хліб і сушили сухарі для армії), Військове або Воєнка – містились казарми тощо. В 1780 р. місту відвели 40 тис. десятин землі.

Склад першожителів теж відображав військове значення Херсона – казенні робітники, приписні селяни, каторжники, вільнонаймані майстри, але переважно військові. Так, у 1782 р. серед 10 тис. херсонців цивільних налічувалось трохи більше – 1/10 (254 купців і 873 міщан), причому існувала значна диспропорція між жінками і чоловіками на користь останніх. В 1787 р. в Херсоні налічувалось 24,6 тис. військових (армійських – 22,2 тис., флотських – 2,4 тис.), близько 4 тис. каторжан та 2,3 тис. вільнонайманих майстрів на верфі. Поступово частка військових зменшувалась – у 1818 р. серед 27,5 тис. городян військових було 15 тис. або 54,4%, у 1843 р. майже 12% чоловічого населення.

Військово-політичне значення Херсонщини виявилось і в характері імператорських візитів. В 1787 р. Катерина II відвідала наш край у ході подорожі у Крим, що було демонстрацією готовності Росії до війни з Туреччиною та успіхів в колонізації "Новоросії". Це було й спробою розпочати реалізацію химерного "грецького проекту", за яким II Рим мав заволодіти III Римом ("Візантійською спадщиною"). У Херсоні імператрицю зустрічала брама з надписом "Шлях на Царгород".

В 1818 р. Олександр I за дводенний візит оглянув місто (лікарню, в'язницю, канатний завод), прийняв делегації купців, духовенства і єврейської громади, розпорядився спорудити на багнистому березі Дніпра нові набережну і пристані, а головне – був присутній на спуску і закладах військових кораблів, уважно вислухав пропозиції військових.

Микола I оглянув місто на шляху з Миколаєва у 1845 р. Олександр II побував на Херсонщині у 1856 р. на зворотному шляху із зруйнованого Севастополя. Він погостював у Ф.Фаельц-Фейна, а 26 жовтня в Успенському соборі Херсона подарував жителям Височайшу грамоту за їх пожертвування армії в Кримську війну.

Херсон став колицкою і першою базою російського Чорноморського флоту. Ще до заснування верфі 660 тис.крб. (ця величезна сума складала майже 1% державних надходжень) було виділено для будівництва і озброєння військових кораблів. Херсонське адміралтейство – верфь, майстерні, кузні, лісопилки, шкіряні, канатні майстерні тощо, склади, казарми і навіть введений у 1791 р. ливарний завод для виготовлення гармат – зводилось одночасно з містом. Верфь була величезною мануфактурою з широким поділом праці, де практично все виконувалось вручну.

До заснування Севастополя Херсон був у 1779 – 1783 рр. і головною базою (місцем базування і ремонту) Чорноморського флоту.

Адміралтейство зводилось енергійно і вже на початку 1779 р. закладено 60-гарматну "Св. Катерину" і фрегат "Григорій Богослов", а 26 травня почалось будівництво 66-гарматного корабля "Слава Катерини" (довжина по нижній палубі 47,2 м., ширина – 12,6 м, глибина інтрюму – 4,9 м).

В Херсоні склались висококваліфіковані кадри суднобудівників. За проектами і під керівництвом корабельного майстра С.І.Афанасьєва протягом 14 років побудовано більше 20 кораблів (в т.ч. і первісток херсонських корабелів "Слава Катерини"), а талановитий практик і теоретик О.С.Катасанов у 1793-1798 рр. збудував низку чудових 74-гарматних лінійних кораблів типу "Захарій та Лизавета" оригінальної конструкції. Збудовані херсонцями кораблі склали бойове ядро Чорноморського флоту, а Херсонське адміралтейство стало школою морського суднобудування. У нашому місті кувалась військово-морська міць Росії.

Проте будівництво і адміралтейства, і кораблів йшло зі "скрипом" – не вистачало майстрів, коштів (останні розкрадались), матеріалів, лютувала чума і т.п., а головне – самодержавна феодально-кріпосницька система діяла вкрай неефективно. Показово, що перший закладений корабель так і не був спущений на воду, бо ще на елінгу прогнів.

Призначений у 1783 р. для наведення порядку командуючим Чорноморським флотом бойовий адмірал Ф.О.Клокачов так оцінив стан речей: "Осматривая адмиралтейство и строящиеся корабли, которые нашел я в малом построении, паче что еще и недостаточно к строению всякого званья лесов, в коих... ни приходного, ни расходного счету не знают... словом сказать сей порт нашел я в бедном и беспорядочном состоянии". Адмірал зрушив справу і 16 вересня 1783 р. на дніпровській хвилі заколихався первісток – 66-гарматна "Слава Катерини" (на честь цієї події на Херсонській набережній зведено пам'ятник). Корабель оснастили в Глибокій пристані, озброїли в Очакові і в серпні наступного 1784 р. він увійшов до Чорноморського флоту.

Кораблі будувались і комплектувались екіпажами з Балтики. В серпні 1783 р. загін з 700 моряків і 3000 робітників привів Ф.Ф.Ушаков (1744-1818) – видатний російський флотоводець. Він доклав чимало зусиль по зведенню корабля "Св.Павло" (він вивів його в лиман у 1784 р.), енергійно боровся з чумою, захищав наше місто в

російсько-турецькій війні 1787-1791 рр. Його ім'я носять центральний проспект Херсона і судомеханічний технікум, перед яким споруджено пам'ятник адміралу.

На початку війни 1787-1791 рр. Чорноморський флот отримав з Херсону 5 лінійних 66-гарматних кораблів і 2 50-гарматних фрегати, а ще три судна оснащувались.

В 1785 р. Херсон на якихось 10 років став військово-морською столицею півдня Росії – в місті створено Чорноморське адміралтейське правління, що керувало флотом і військовим кораблебудуванням на Чорному і Азовському морях. В місті розмістились головний командир, відповідні служби та морський кадетський корпус, де вчилися морські офіцери.

Та з кінця 1780-х років стало зрозуміло, що Херсон не може бути базою ремонту і спорудження бойових кораблів. По-перше, мілководні гирла Дніпра – через них кораблі проводили з великими труднощами на понтонах – вкрай утруднювали його сполучення з морем. Не було в околицях лісу – його сплавляли по Дніпру знов таки з великими труднощами через пороги і він довго просихав. Озброєння і спорядження теж завозилось здалеку.

Та головною причиною було довге і неякісне кораблебудування. Приміром, "Слава Катерини" увійшла до складу флоту через 5 років після закладин і аж ніяк не виявилася "славою", бо знаходилась у складі флоту ті ж 5 років – у 1789 р. її перейменували в "Преображеніє Господне", а в 1794 р. здали на злом "за ветхостію".

Ушаковський "Св. Павло" пробув на елінгу 4 роки 3 місяці і 5 днів, а звичайно корабель будувався 6-7 років.

Природно, що коріння такого стану речей були у низькій продуктивності примусової праці. Російські кораблі зводили в основному майстри робочих екіпажів (ті ж рекрути – 25 річна служба, 15-годинний робочий день, повне безправ'я, жорсткий казармений режим, тілесні покарання, "казенні" харчі і 10 коп. в день заробітку), примусово зігнані адміралтейські селяни (за користування землею працювали на верфі по 4 міс. на рік за казенні харчі і за 9 коп. в день), каторжани та інші категорії підневільного люду. На використання в широких масштабах найманої праці імперія коштів не мала. Наслідком підневільної праці, побоїв, поганої їжі і т.п. була й відповідна якість кораблебудування.

В Англії, де тоді будувались найкращі кораблі, за рахунок використання найманої праці кораблі зводились у 8 разів скоріше і на 25%

дешевше. З урахуванням же різниці у строках служби кораблів можна твердити, що вже тоді наймана праця в ринкових умовах в десятки разів була продуктивнішою за примусову.

Внаслідок головною базою флоту став Севастополь, а Миколаїв – центром військового кораблебудування, до якого у 1795-1796рр. перемістилось Чорноморське адміралтейське правління. Миколаїв мав глибокий фарватер і вже у 1790 р., через рік після заснування, дав флоту перший бойовий корабель.

Але Херсонське адміралтейство з військовою верф'ю існувало і давало військові кораблі до 1827 р. Зокрема, у 1800 р. було збудовано головний, з поліпшеним парусним озброєнням і підвищеним калібром артилерії 110-гарматний "Ягуділл" довжиною в 57 м., в 1804 р. споруджено перший на Чорному морі військовий корабель з мідною обшивкою днища "Правий", у 1826 р. – останній лінійний корабель "Іоанн Златоуст". Всього за 48 років існування Херсонське адміралтейство спорудило більше 170 кораблів – 36 лінійних (в т.ч. 6 – з 110 гарматами, 16 – з 74-ма і т.д.), 16 фрегатів тощо.

Таким чином, вже через 20 років після заснування Херсон, попри величезні людські жертви і матеріальні витрати, втратив своє військово-стратегічне значення. Місто поступово змінює своє обличчя – з військового, переважно військово-морського, стає звичайним провінційним – губернським і повітовим, адміністративно-чиновницьким і торгово-ремісничим. Процес цей йшов болісно (так, за 1795-1799 рр. чисельність міського населення зменшилась до 2 тис.) і затягнувся з кінця XVIII ст. до початку 1830-х років – остаточну крапку поставила ліквідація в 1835 р. Херсонської фортеці. В спадщину від мілітарного форпосту імперії залишились традиції суднобудування, історична пам'ять, пам'ятки історії і, в першу чергу, сам теперішній обласний центр Херсонщини.

Разом з тим й надалі Херсонщина зберегла певне військове значення. "Губернія эта, – зазначалось у складеному в 1840х роках Російським генштабом "Военно-статистическом обозрении Херсонской губернии", – составляет пограничный рубеж европейской России, что дает ей значение политическое... форпоста в борьбе с Турцией, что проявлялось во всех войнах с Турцией... Херсонская губерния требует постоянного расположения в ней войск и гарнизонов". Вірність цієї сентенції підтверджує роль нашого краю у війнах Російської імперії.

Наш край відіграв значну роль у російсько-турецькій війні 1787-1791 рр. Турки планували оволодіти Нижнім Придніпров'єм, а росіяни відбити напад і захопити Очаків. Для цього було зміцнено Херсон, Нову Збур'ївку та інші укріплення Дніпровської лінії, а для захисту Херсона озброєно 500 мешканців. Це був чи не перший патріотичний вчинок наших земляків.

Російське командування вимушено було мобілізувати і запорожців, які мали багатолітній досвід війни з турками. Спочатку із записаних до військових поселення козаків сформували декілька легкокінних полків, в т.ч. й Херсонський пікінерний. Вони за зброєю, спорядженням, тактикою і навіть формою (чорна смушкова шайка з червоним шликом, черкески, червоні шаровари) нагадували запорожців. Але вільні козаки не хотіли муштри та кийків і, попри заклик Г.О. Потьомкіна, йшли до пікінерів неохоче. Значно більше – до 15 тис. запорожців записалось до Чорноморського козацького війська, заснованого у 1787 р. на базі створеного Г.О. Потьомкіним у 1783-1786 рр. полку козаків. Цим князь намагався відновити запорізьке військо під контролем царату і повернути в Росію задунайських запорожців.¹

До Кошу, що розмістився спочатку в Олешках, уряд записував запорожців, втікачів-задунайців (їх "простили" і "дозволили" гинути за Катерину II) і навіть кріпаків. Військо було організовано на зразок запорозького – відновлено номенклатуру старшинських посад (їх тепер призначав Г.О. Потьомкін, що став "Великим гетьманом запорозьких козаків"), поділ на курені, традиційний одяг і навіть повернуте конфісковані у 1775 р. клейноди. Очолили військо запорозькі старшини – С.Білий (кошовий), А.Головатий (суддя), З.Чепіга тощо.

У боях взяло участь більше 12,5 тис. чорноморців (9,7 тис. у піхоті і 2,8 тис. у кінноті), мали козаки й гребну флотилію з базою в урочищі Васильків на Дніпровському лимані. Чорноморці разом з бузькими (1,5 тис.) козаками діяли героїчно, активно, рішуче та ефективно. Проте й цього разу запорожцям не знайшлося місця у відвойованих землях і судилася їм дорога на Кубань. На Херсонщині запорожці-чорноморці зіткнулись із запорожцями-задунайцями, що були у складі турецької армії. І хоча значна частина задунайців приєдналися до чорноморців, а запорожці російської і турецької армії обмінювалися звіс-

---

¹ За указом 22.01.1788 р. воно одержало назву "Військо вірних козаків" у протизвучення "невірним" задунайцям, незабаром за героїзм і мужність було перейменовано у Чорноморське військо, у 1790 р. названо "Військо вірних чорноморських козаків". В історії відоме як "Чорноморське козацьке військо".

тками про заходи ворога і браталися, це була не остання спроба імперій (цього разу Російської й Турецької) примусити українців проливати братню кров.

Та повернемося до війни, епіцентр якої у 1787-1788 рр. знаходився у Кінбурнсько-Херсонському районі, його захищав Херсонський корпус О.В.Суворова, чорноморці та флотилія М.С.Мордвінова із збудованих у Херсоні суден (3 лінійних кораблі, 3 фрегати і 7 галер).

Турецький флот з десантом 21.08.1787 р. напав на флотілію і змусив її відійти під захист берегових батарей Станіслава. 14-15.09. 1787 р. було відбито два нічних напади на Кінбурнську косу, але 1 жовтня турки висадили 5,3 тисячний десант. Внаслідок запеклих боїв, у яких відзначилися чорноморці і сформовані з козаків Павлоградський та Маріупольський легкокінні полки, десант було вщент розбито – на кораблі повернулося близько 500 турок.

В 1788 р. зміцнені херсонцями флотилії М.Є.Мордвінова (14 парусних та 61 гребне судно) і чорноморців (більше 50 чайок і байдаків) відбили три спроби флоту турок (60 кораблів, в т.ч. 10 лінійних і 6 фрегатів) пробитись у Дніпровський лиман. Так, 16.05. 1768 р. козацькі чайки під проводом Є.Білого розбили турецьку гребну флотілію. В абордажному бою був смертельно поранений С.Білий, а кошовим став З.Чепіга.

Славетний кошовий Сидір Білий походив з козацької родини на Херсонщині, отримав блискучу освіту, став на Січі завдяки розуму та хоробрості осавулом. Отримавши після 1775 р. 10 тис.дес. землі, він обрав не спокійне й тихе сімейне життя у багатому зимівнику на Інгульці, а тяжку справу збереження козацтва.

У травневих морських боях турки втратили ще два кораблі, а в ніч на 18.06.1788 р. батареї на Кінбурнській косі і Станіславському мисі та російська флотилія за 4-годинний бій знищила 15 кораблів, в т.ч. 6 лінійних і 2 фрегата. Наступного дня сутички продовжились – в цих боях ворог втратив майже 8,5 тис. чоловік, з них 1673 полоненими. В серпні вже російський флот атакував турок під Очаковим і з 18 суден одне захопив, а 17 знищив.

6.XII.1788 р. пав Очаків – ключова фортеця турок у Півн. Причорномор'ї, причому чорноморці напередодні здобули фортецю на о.Березань і знищили ворожі склади у Хаджибеї. Цим була ліквідована загроза Херсону, причому багато загиблих під Очаковим офіцерів поховано в огорожі Катеринського собору.

В боях на Херсонщині, зокрема на Кінбурнській косі, відзначилося чимало видатних полководців Росії – М.І.Кутузов, М.Б.Барклай-де-Толі, П.І.Баграціон тощо. З нашим краєм пов'язана й доля видатного військового, вірного солдата Російської імперії О.В. Суворова. Напередодні війни він прийняв рішучі міри "по приготуванню крепости Херсонской в оборонительное состояние", зміцнив інші укріплення. Під його командою солдати та козаки, знищили турецький десант на Кінбурнській косі, а самого генерала було поранено. Отже, саме О.В. Суворов захистив наш край від турок. І після війни, у 1792-1794 рр., генерал часто бував у Херсоні, командуючи військами і зміцнюючи оборону у Південній Україні.

Херсонці шанують пам'ять відомого росіянина – О.В.Суворову встановлено пам'ятник і відзначено меморіальною дошкою будинок, де він мешкав; його ім'я носять центральні вулиця та район міста.

Всю війну Херсонщина була тилом армії і базою будівництва Чорноморського флоту. Так, споруджений в місті та околицях гребний флот успішно громив турок і забезпечував армію під Очаковим, Хаджибеем, Ізмаїлом.

Перемога Росії мала позитивні наслідки для нашого краю. Було знято безпосередню військову загрозу, а здобуття можливості зовнішньої торгівлі морем стало важливим чинником прискореного господарського засвоєння Херсонщини.

Російсько-турецька війна 1806-1812 рр. принесла нові страждання – посилену рекрутчину, мобілізацію до ополчення у 1806-1807 рр. (з огляду на одночасну війну з Наполеоном), постої військ, постачання коней, волів, фуражу і провіанту, доставка боєприпасів і т.п. Адже Херсонщина була найближчим тилом. Російський уряд, готуючись до війни, виділив у 1806 р. 100 тис.крб. на спорудження у Херсоні верфі купецького суднобудування. На ній вже на кінець 1806 р. було збудовано 14 морських великих суден. В роки війни збудовані на верфі кораблі перевозили військові вантажі і десанти, допомагали форсувати водні рубежі тощо. Військово-економічний потенціал нашого краю і в цій війні багато в чому зумовив перемогу Росії.

Гідний внесок зробила Херсонщина в розгром нашестя Наполеона в 1812 р. Підготовка і хід війни торкнулися майже всіх аспектів життя, причому наші земляки одночасно боролись з чумою, що теж принесла багато лиха.

Ще напередодні війни місцева влада вела активну боротьбу з французькою агентурою, а міць частково збудованого у Херсоні Чор-

номорського флоту змусила Наполеона відмовитись від використання південного флангу у війні з Росією.

Головний внесок у перемогу зробили тисячі солдат та офіцерів нашого краю, що воювали в складі російської армії в тих полках, що комплектувались переважно за рахунок населення Херсонщини – Таврійському, Новоросійському драгунському (нагороджено за війну георгієвським штандартом), Одеському, Ольвіопольському і Єлисаветградському гусарських (відзначився у Бородинській битві).

Херсонщина забезпечувала військо всім необхідним – борошном, крупами, вівсом, сухарями, вовною, худобою, кіньми тощо. Наш край був головним постачальником Чорноморського флоту і Дунайської армії (в сумі 76 тис. вояків), причому до останньої значна частина забезпечення поставлялось за рахунок краю – воли і коні, фури, візники. Частина ресурсів спрямовувалась і до 3^{ої}-Західної армії (46 тис. солдат, 168 гармат і відповідна кількість коней).

Всі верстви населення з ентузіазмом піднялись на боротьбу – численні добровольці через чумні кордони добирались до армії, люди жертвували гроші, коштовності, коней, взуття тощо. Так, Херсонська губернія збрала готівкою 600 тис. крб., передала армії сотні метрів сукна і полотна, 103,3 т борошна, 93,3 т вівса, 362 коня тощо.

Виняткову роль відіграв наш край у забезпеченні армії в найважчий період війни (липень-вересень) 1812 р. Так, до діючої армії вже 23.06.1812 р. було відправлено 49,2 т пшениці; 1.08. – по 410 т пшениці та круп і 328 т вівса тощо.

Наші землями з ентузіазмом відгукнулись на маніфест про створення ополчення. Так, дворянство Херсонської губернії вирішило виставити по ратнику від 25 душ своїх селян і на утримання ополченців зібрати 162 тис.крб., а армії передати 758 волів. Але імператор відмінив формування ополчення в Таврійській і Херсонській губерніях. Тому із зібраних у Під. Україні 15 тис. ратників до армії мобілізовано 1625, а решту розпущено. Кримські татари виставили 4 полки кінноти, а окремі добровольці діяли в складі різних з'єднань – ескадрону добровольців В.П.Скаржинського і полків бузьких козаків. Однак ці частини формувались у західній частині бувшого Херсонського повіту, що тепер знаходиться в Миколаївській області. Це слід враховувати при використанні деяких науково-популярних публікацій (див.: Орлова З., Ратнер І. Херсонщина у Вітчизняній війні 1812 р.// Над.правда.-1992.- 24 жовтня).

Доля пов'язала Херсонщину з багатьма героями 1812 р.- це й полководці М.І.Кутузов, М.Б.Барклай-де-Толлі, П.І.Багратіон (про них вже йшлося), поет-партизан Д.В.Давидов (служив у Херсоні в 1818-1819 роках), дитячі роки провела в Херсоні жінка-офіцер Н. Дурова.

В роки Кримської війни Херсонщині була найближчим тилом і водночас театром воєнних дій. Агресивні зазіхання Росії поставили (точніше "підставили") наш край під удар більш могутнього агресора. Та для херсонців це була війна за свободу Вітчизни і аж ніяк не за імперію.

Війна принесла численні лиха, від яких, природно, терпіли найбільше трудящі. Влада довела свою безпорадність у захисті краю. Так, взяття Кінбурну і поява ворога у Дніпровському лимані викликали паніку – з Херсона почалась евакуація. До того ж і у повсякденному житті херсонці опинились беззахисними перед свавіллям військ і чиновників-казнокрадів. Але населення доброзичливо ставилось до солдат, всіляко допомагало їм.

Тисячі людей було мобілізовано до армії та ополчення. Так, випускники Херсонського училища торгового мореплавства і матроси Херсону, Олешок, Голої Пристані, Прогноїв, Берислава, Качкарівки тощо стали військовими моряками, херсонці воювали у складі Празького піхотного полку, що до війни дислокувався у місті тощо. На фронті були й численні добровольці. Приміром, у жовтні 1854 р. для роботи в госпіталях Криму прибуло 20 херсонців.

Збільшились старі і з'явилися нові податки і повинності – постій, поставки і реквізиції худоби, їжі, фуражу та іншого, підводна повинність, мобілізація на будівництво шляхів, мостів та оборонних споруд і т.д. До того ж лютували епідемії тифу, холери, чуми.

На Херсонщині зосереджувались численні військові резерви, ополченці і тили, проходило формування і переформування частин. Казарм не вистачало, а тому військових розміщували у громадських і приватних будинках. У Генічеську в 1854 р. 48 днів стояло 52,2 тис. піхоти, 5 полків донців і 5 батарей. До того ж у Херсоні, Бериславі і Олешках оселились численні біженці. Внаслідок, населення, приміром, Олешок зросло в 1,5 рази. Все це викликало нестачу житла і підвищення цін, порушувало елементарні санітарно-гігієнічні норми і т.п.

Численні склади (продовольство, фураж, військове спорядження тощо) розміщувались у Херсоні, Генічеську, Бериславі, Чаплинці, Каховці і забезпечували армію. Скажімо, лише з Херсону за жовтень 1854 р. було доставлено 98,4 т пороху до діючої армії.

Шляхами краю постійно йшли на фронт війська, на "срочних підводах" безупинно рухались обози зі зброєю, порохом та іншими припасами, а з фронту – транспорти з пораненими, хворими і біженцями. Херсон, Берислав, Каховка, Олешки, Станіслав, Генічеськ були важливими вузлами комунікацій і пунктами переправ. Каланчак і особливо Чаплинка стали чільними перевалочними центрами. Всім цим десяткам тисяч людей, коней, волів, і возів потрібні були притулок, харчі і сіно, засоби переправи, колеса, підкови та безліч іншого. Воєнні шляхи описав Л.М. Толстой, який на шляху до Севастополя у 1854 р. побував на Херсонщині.

Природно, що всі ці комунікації, склади і переправи привели до карколомного зростання гужової повинності – за браком залізниць вантажі і людей перевозили селяни на своїй худобі (ногайці – на верблюдах), на своїх возах та човнах і власним коштом. Так, з Каховки селяни везли у Севастополь і Сімферополь провіант і снаряди, а звідти – хворих і поранених, а жителі Станіслава чи Олешок на власних човнах мусили забезпечувати переправи.

Херсонські селяни, таким чином, врятували тисячі людей. Так, у серпні 1855 р. російська армія залишила Севастополь по понтонному містку. Для його спорудження в Херсоні і Каховці заготовили, відібрали і привезли в найстисліший термін (від прийняття рішення щодо спорудження мосту до доставки в Севастополь пройшло 40 днів) 1200 великих колод довжиною 13 м і діаметром вершини 31 см.

В Херсоні, Бериславі, Олешках, Чаплинці і Каховці були госпіталі, а евакопункти – в Генічеську, Преображенці, Любимівці, Юзкуях (Фрунзе). Хворих та поранених розміщували в казармах, школах, оселях жителів. Так, у Херсоні основний госпіталь на 3,5 тис. місць містився в училищі торгового мореплавства, а інші – в пристосованих і приватних будинках Забалки і Сухарного (всіх госпіталів було принаймні чотири). Померлих ховали на Центральному і Забалківському кладовищах. У Бериславі госпіталь очолив священник Успенської церкви О.Калюжний, а поранених розмістили по приватним оселям. Через незадовільне лікування багато вмирало. І по сьогодні стоїть на місцевому кладовищі кам'яний хрест з написом: "Вокруг креста сего покоятся русские воины, умершие от ран, подъятых при защите Отечества в Крымскую войну 1853-1856 гг."

В травні 1855 р. в Азовське море увійшла ворожа ескадра для припинення зв'язків Криму з Росією по Арабатській стрільці. Захисники Генічеська відхилили ультиматум про капітуляцію і зірвали

спроби висадити десант, але місто було піддано обстрілу: згоріло 48 суден, 130 човнів, 15 тис. тон збіжжя, вугілля та склади, багато будинків. Але виконати завдання експедиція не змогла.

В жовтні 1855 р. ворог захопив Кінбурн, обстріляв Станіслав і Широку Балку, що створило загрозу Херсону. Тому на рубежі 1855-1856 рр. було споруджено укріплення у Херсоні (Карантинний острів) і Голій Пристані – землянки, вали, батареї, протидесантні загорожі. Лише у Голій Пристані їх зводили до 4 тис. солдат і селян з 3 тис. підвід.

Війна суттєво погіршила становище населення, що створило чималий потенціал соціального вибуху. Життя ж селян стало зовсім нестерпним. Зокрема, на кріпаків с. Олександрівки (Білозерський р-н) ліг додатково страшний тягар військових податків повинностей. А восени 1855р., після появи ворога у Дніпровському лимані, управитель на селянських підводах вивіз своє і панське майно. Селяни Дудчан (Нововоронцовського р-н) були так обтяжені різними військовими повинностями, “що не мали на чому сіяти хліб”. Всі хати були зайняті солдатами, по 30 і більше, а обози з хворими і пораненими занесли тиф, від епідемії за 5 місяців померло 114 жителів.

Царат звернувся по допомогу до народу (29.01.1855 р. видано маніфест про створення ополчення), що викликало заворушення серед селян.

Дійсно адським було положення ногайців, які страждали ще й від національно-релігійного гніту. Саме події війни остаточно підштовхнули їх до еміграції. Імперія за якісь 80 років позбавила цей народ Батьківщини.

Працювала на війну і промисловість. Майстерня Ж.Ж.Вадона виготовила 60 гарматних лафетів для Очакова.

На Херсонщині залишилось декілька пам’яток тих часів, які потребують термінового упорядкування – братські могили воїнів на кладовищах занедбані, на будинку школи № 5 м. Херсона (там містився госпіталь) відсутня навіть меморіальна дошита. Краще доглянуті могили херсонців-учасників війни коло Катерининського собору (А.О.Мелетіна, І.О.Порукта, К.К. Богачевського тощо).

III. Заселення Херсонщини.

Природні умови впливали на хід заселення і освоєння нашого краю Лівобережжя являло собою неозорий сухий степ, більш придатний для скотарства. Правобережжя було більш сприятливим для землеробства, а по схилам балок можна було займатись городництвом, садівництвом, заводити бахчі. На березі моря були сприятливі можливості для рибальства і добування солі. У деяких місцях можна було займатись добуванням каменю і випалюванням вапна.

В цілому природа не змінилась порівняно з попередньою епохою, хоча намітилось деяке потепління клімату. Так, за 1848-1856 рр. п'ять років поспіль у 1850-х роках Дніпро зовсім не замерзав, а при замерзанні лід тримався від 49 (1849 р.) до 33 днів (1850р.).

Мешканці намагались максимально пристосуватись до оточуючого середовища з урахуванням властивостей землі, гідрографії, клімату тощо. Нові поселенці спирались також на господарський досвід запорожців і в деякій мірі ногайців.

Найбільшим багатством були величезні земельні простори, причому і в 1863 р. поселенців чекало на Херсонщині щонайменше 330 тис.га землі. Приміром, у 1799 р. на кожного мешканця Станіслава припадало по 76 дес.землі, у сер. XIX ст. у користуванні жителів Качкарівки знаходилось по 10 дес.ріллі.

На березі моря займались також і рибальством, що сприяло швидкому зростанню сіл. Так, на початку XIX ст. 70 родин тамбовців оселились в с.Юзкуї (тепер с.Фрунзе Генічеського району) на березі Азовського моря і почали займатись рибальством, сільським господарством (на душу нарізали по 11,2 дес.землі), торгівлею. В 1822 р. в селі було 894 жителя, в 1858 р. вже понад 2 тис. В 1861 р. село стало центром волості і мало 4 крамниці, цегельню, три майстерні, щорічний ярмарок тощо.

Мешканці с. Прогноїв (тепер с. Геройське Голопристанського району), наслідуючи запорожцям, добували сіль, ловили рибу, будували човни, були матросами.

При наявності малопродатної для рільництва землі наші земляки займались скотарством – приміром, у с. Красне (нині Скадовського району).

Серед несприятливих природних явищ слід назвати посухи і як наслідок неврожаї, брак води, сарану (у 1824р., скажімо, для боротьби

з нею використали війська). Їх наслідки поглиблювались відсутністю досвіду і бідністю значної частини населення.

Найбільшим лихом були посухи – з 1799 по 1856 рр. вони повторювались 21 раз, тобто частіше, ніж кожні 3 роки. "Репалась розпечена земля, лежала в таких тріщинах, що коні виламували ноги на скаку, – так описував О.Гончар таврійські посухи. – Трава, пригоряючи, скрючувалась, злягалась над степом, мов повсть". Посухи і неврожаї приводили до значного коливання цін.

Заважали землеробству і повені у поймі Дніпра. Так, повені і зливи завдавали чималих збитків селянам с. Дудчани. А на лівобережжі, навпаки, води частіше не вистачало. Жителі с. Рубанівки (нині Великоолександрівського району) мусили гнати худобу на водопій на 30 км, аж до Дніпра, а в с. Чолбаси (Виноградове, тепер Цюрупинського району) попервах кухоль води цінувався дорожче шматка хліба навіть у неврожайні роки. Лише згодом переселенці поробили колодязі, хоча якість питної води часто-густо була незадовільною.

Не завжди відразу знаходилося оптимальне місце для поселення. Так, колоністи-менноніти покинули обрану у 1788 р. місцевість між сучасною Каховкою і р. Конкою і переселились на о. Хортицю.

Згодом почалося закріплення оleshківських пісків, що завдавали чимало лиха. Так, у 1819 р. практично була засипана Стара Збур'ївка.

Попервах самі мешканці прагнули "зупинити" піски – приміром, голопристанці висадили в прилеглих пісках 200 дес .червоної лози-шелюги, а згодом ними "зайнялась" держава. Піонером цієї справи і взагалі лісорозведення на Херсонщині був професор В.Є. фон Граффе. Грунтовно вивчивши цю проблему, він з сер. XIX ст. почав садити шелюгу і, на закріплених пісках, сосну. Всього за 1836-1833 рр. було зроблено 6,6 тис. га закріплюючих посадок (шелюга , осокір, сосна) на нижньодніпровських пісках, хоча через недосконалу агротехніку більшість з них загинула. Тому на 1861 р. було закріплено лише 8,2 тис.га пісків, хоча піски сягали майже 100 тис.га і з них першочергового закріплення вимагали 32 тис.га сипучих пісків. Та все ж початок було покладено – накопичено досвід, підготовлено кадри, почалося й приборкання пісків. До того ж у 1861 р. на летючих пісках було створено Оleshківське лісництво, два лісорозсадники і п'ять розсадників.

Визначна роль у заселенні і соціальному розвитку Херсонщини належала шляхам сполучення і транспортним засобам. Наш край знаходився на перехресті комунікацій Росії та України з Кримом, морські порти відіграли важливу роль у внутрішній та зовнішній торгівлі. В

цілому ж водні та сухоподільні шляхи сполучення сприяли втягуванню нашого краю у європейський, український та російські ринки.

Основними засобами пересування лишалися сухопутні, річкові та морські. Річковому сполученню заважали дніпровські пороги та мілководдя гирл Дніпра. Лише у 1842 нове гирло поглибили до 3,5м.

З середини XVIII століття татарські шляхи перетворилися на важливі, переважно чумацькі, торговельні шляхи. З кінця XVIII ст. з огляду на потреби колонізації, розпочалося поліпшення шляхів. Залежно від інтенсивності руху, благоустрою і призначення вони були поштові торговельні й місцеві. Поштовими опікувались губернські шляхові та будівельні установи, а місцеві, частково торговельні, доглядали селяни, яким поміщики надавали необхідні матеріали. Губернський контроль за якістю шляхів не завжди був дієвим. Головну увагу приділяли поштовим дорогам, на яких споруджували мости, греблі, гаті, причому головною перешкодою були балки. Так, між Херсоном і Бериславом налічувалось 15 балок, а тому на шляху споруджено 7 стаціонарних кам'яних і дерев'яних та наплавний містки через р. Інгулець, кам'яні гребля і 4 насипи, проте в повінь не всі вони допомагали.

Численні переправи через Дніпро та Інгулець забезпечувались паромами (2-3 човни чи барка з помостом) або човнами (між Херсоном і Олешками, приміром). При розливах пароми заміняли й містки.

Поштові тракти мали регулярне пасажирське і поштове сполучення та поштові станції, а будувались і утримувались вони казною.

До речі, про пошту в Херсоні. Попервах на листі вказували назву міста і прізвище адресату, оскільки вулиці не мали назв, а будинки – номерів. Згодом, після утворення передмість, на листі писали, приміром: "Здесь Воєнний форштадт, соб.д.Е.В. Николаю Семеновичу Могучему", тобто – місцеве. Військовий форштадт, власний будинок, його високблогородію М.С.Могучему.

В 1770-х роках було споруджено поштовий шлях С.-Петербурґ-Херсон-Крим, що проходив лінією Нововоронцовка-Осокорівка-Золота Балка-Дудчани-Берислав-Тягинка-Херсон і далі на Крим. Саме по ньому подорожувала Катерина II.

Він мав тверде покриття з пиляного вапняку, старанно упорядкований і саме від нього збереглося дві пам'ятки шляхового будівництва XVIII ст. Це "катерининська верста" – верстовий стовп з кам'я-черепашника, що уявляє "4-х гранну піраміду висотою 2,1 м, встановлену на квадратний постамент висотою в 1,4 м. Через Бургунську бал-

ку перекинули урочний місток довжиною 60м, шириною 10м і заввишки 5 м.

Проте більшість старих і нових шляхів залишалась ґрунтовими, а тому восени і навесні були важкопрохідними.

Зростання торгівлі і обсягу перевезень зумовило швидкий розвиток транспорту. Найбільш інтенсивно транспорт зростав в місцях пересічення сухопутних і водних шляхів, де концентрувалась значна кількість товарів.

Основну роль у перевезеннях відігравав гужовий транспорт, переважно найдешевший воловий. Саме це і потреба у перевезеннях спричинили значне поширення чумацтва. Чумацькі мажі, що використовувались для перевезення вантажів торговельними шляхами, були формою найпростішого і найпоширенішого чотириколісного возу. Вони мали лише більші розміри, масивніший хід, що дозволяло у драбинному, обшитому лубом, кузові перевозити до 1,5 т солі, накривши її просмоленою воловою шкірою.

В XIX ст. серед селян поширилися й нові типи возів, зокрема гарби, кузов якої був з драбин. Нею перевозили снопи, соломі й сіно, а для інших вантажів були й інші вози. Запряжка була переважно пароволова, яремна. Одночасно поширюються й однокінна та парокінна запряжки. Заможні селяни і міщани для виїзду мали "тарадайки" або брички.

У пониззі Дніпра, лимані і для морського каботажу використовували різні за розмірами, вантажністю, формами і спорядженням судна – байдаки, барки, берлини. Їх довжина коливалась у межах 15-16 м, ширина – 3-25, вантажність – 1-1200 т. Малотонажні – будара або байдара – були одночасно і вантажними, і промисловими.

Так, в 1850-х роках типові херсонські судна мали одну щоглу, сягали 17 м довжини, піднімали до 90 т збіжжя і коштували пересічно 1,5 тис.крб. Термін використання – 10 років. Команда, з шкіпера та 4 матросів за 8-місячну навігацію робила 6-7 рейсів у Крим та Одесу, що давало до 1 тис.крб. прибутку. А оскільки судновласники не дуже дбали про оснащеність, то в морі щорічно тонуло до 50 дніпровських суден.

Почав складатися морський транспортний флот, що займався каботажем в Азово-Чорноморському басейні. Приміром, в 1840 р. в – Херсоні було більше 130 морських суден загальним дедвейтом 24 тис.т.

З 1830-х з'явилися й пароплави (перший – "Везувій" – у 1820-1830 рр. буксирував ліс з Херсону до Миколаєва), а після створення в 1856 р. акціонерного "Російського Товариства Пароплавства і Торгівлі" встановилось регулярне пароплавне сполучення Херсона з Одесою, Миколаєвом і Севастополем. Але й після цього доставка експортно-імпортних вантажів здійснювалась майже виключно іноземними суднами.

На Дніпрі, його притоках і лимані використовувались різноманітні човни ("дуби") для перевезення людей, вантажів, промислу риби, заготовки очерету тощо.

Отже, розвиток шляхів сполучення і транспортних засобів стимулювали високі темпи заселення і соціального розвитку краю, в т.ч. становлення ринкової економіки.

Ліквідація Січі не припинила колонізацію Херсонщини запорожцями, що почалася з XVI ст.

Серед старшини, що зберегла свої маєтки й отримала нові землі у межах поміщицької норми в 1,5-12 тис. дес., було чимало статечних господарів, які і в нових умовах успішно господарювали. Вони розширювали старі і засновували нові поселення. Так, як маєтки військових товаришів М.Собецького і Дремлюги були засновані села Бургунка (1779 р.) і Дрімайлівка (1782 р.), хорунжий А.Токарів в 1780 р. започаткував с. Токарівку тощо.

Більшість запорожців залишилося жити на старих або засновували нові поселення. Так, у 1779 р. в Херсонському повіті було взято на облік біля 60 козацьких зимівників. До них завдяки зручному розташуванню, господарському досвіду, прихильному ставленню до втікачів і толерантному відношенню до іноплемянників стікалися десятки тисяч нових поселенців. До того ж запорожці зберігали вірність козацьким звичаям (мова, одяг, традиції тощо), що в очах селянства отожнювалось з волею.

За нашими підрахунками до 25 % сіл, заснованих в XVIII ст., пов'язані з запорожцями. Так, вдало обрав місце для свого куреня Марко Садчий – Дніпро, родючі землі і добрі пасовиська. Тут і заснували переселенці з Харківщини с. Качкарівку. Швидко зростало й розташоване на чумацькому шляху с. Козачі Лагері. Жителі Станіслава, як і його засновники – запорожці, живуть з рибальства і землеробства. На місцях козацьких переправ з'явилися Олешки, Тягинка, Давидів Брід, зимівника – Антонівка і т.п.

Поселення запорожців уряд, побоюючись їх вольнолюбства, здебільшого об'явив державними, що теж приваблювало поселенців. Так, у 1792р. козаки і білі кріпаки з України і Росії заснували с. Малу Лепитиху.

Чимало запорозьких земель царат віддав поміщикам, але їх справи йшли кепсько – неначе козацька земля протестувала проти неволі. Так, довелось відмовитись від Вел. Лепитихи, де здавна були бурдюги козаків, французському графу-роялісту. Не прижився на землях Прогноївської паланки й вельможа Катерини II українець за походженням, князь О.А. Безбородько. Лише у другій чверті XIX ст., але вже без князя, на Кінбурській косі було засноване с. Прогної (тепер Геройське), мешканці якого, продовжуючи традиції запорожців, рибалили, добували сіль, були моряками.

Та вже частина запорожців насильством, обманом, підкупом та за сприяння влади опинилась в лабетах кріпацтва, про що розповів О.С.Афанасьєву-Чужбинському кріпак с. Бабино К.Хвостенко. Саме так діяли князі Трубецькі, до рук яких потрапило засноване поруч козацького зимівника с.Козацьке.

Таким чином, саме запорожці були дійсними "піонерами" колонізації Херсонщини – воювали, заселяли, господарювали, подавали приклад, допомагали тисячам нових поселенців. Це розуміли й сучасники. "Образ занятий жителей селений прибрежных Днепру и Днепровскому лиману, – наголошувалось у складеному в 1840-х роках російським генштабом "Военно-статистическом обозрении Российской империи. Херсонская губерния," – отличают прямых потомков запорожцев... подобно своим предкам они донныне остались искусными лоцманами на Днепровских порогах, отчаянными перевозчиками через лиманы и море и бесстрашными рыболовами. Многие из них служат ныне вольными матросами".

Політика уряду в справі колонізації мала на меті якнайскоріше заселення краю з огляду на політичні та економічні інтереси дворянства – подальша експансія, придбання нових земель, експорт хлібу тощо.

Міграція йшла з півночі на південь і поступово прискорювалась в міру загострення протиріч між елементами ринкової економіки і феодално-абсолютистськими порядками в центрі країни. Певну роль відіграло зручне географічне положення і наявність вільних земель.

В останню чверть XVIII ст. міграція в наш край помітно зросла і уряд вжив заходів по її регулюванню. Заселення Херсонщини пройшло два етапи: 1775-1829 та 1830-1861 роки.

Першому етапу були притаманні надзвичайно високі темпи заселення (Південна Україна стала основним районом колонізації в Росії) і переважання серед переселенців особисто вільних.

З метою якнайскорішої колонізації царат поступився монополією дворянства на землю – "всякого звання люди" отримували до 60 дес. державної землі як військові поселяни, поселенці отримували грошову позику, звільнялись на 6-16 років від податків, їм дозволялось стати купцем чи ремісником тощо.

Дворяни спочатку отримували до 1,4 тис. дес. землі у спадкове володіння при умові її заселення. І хоча з 1780-х років землю відводили переважно дворянам "дачами" до 2 тис. дес., все ж внаслідок широкої роздачі земель з державного фонду виникло два типи господарства – поміщицьке і державних селян.

До середини 1790-х рр. уряд не обмежував свободу селян, які оселились на землях поміщиків. Павло I у 1796 р. поширив на Південну Україну елементи кріпацтва – заборона переходів, розшук втікачів і покарання за їх укривательство. Хоча особиста свобода поселян на поміщицьких землях була збережена і селянин не визнавався власністю пана, але в дворянській імперії він не міг добитися своїх прав. Так, деякі поміщики карали селян, збільшилась і кількість кріпаків. Тому почались втечі селян з краю, які влада і дідичі не змогли припинити.

Уряд не зупинив приплив втікачів і змушений був змиритись. Він дозволив "прямим російським підданим" за межами Росії в т.ч. задунайцям, селитись у краї. Змушений був царат піти й на інші поступки більшості переселенців – гарантувати свободу особи, совісті і занять, надання землі і звільнення на певний термін від податків, повинностей та рекрутчини тощо. Все це сприяло швидкому заселенню.

Надії імперії на поміщицьку колонізацію не виправдались, бо дворянство не змогло "засвоїти" землі краю – колишні запорожці тікали від загрози закріпачення, а переселення кріпаків було малопродуктивним. Та й дідичі в цілому не мали ані коштів, ані навичок господарювати на ринковій основі. До того ж уряд не хотів дратувати запорожців і численних втікачів кріпацтвом, а тому вдався до урядової колонізації і мирився з народною.

Цей стратегічний курс залишився незмінним, хоча тактика під впливом суб'єктивних чинників (імператора, рис генерал-губернатора

тощо) змінювалась. Незмінною залишалась й антиукраїнська політика – переселенці – українці отримували пільг і землі в декілька разів менше.

На другому етапі заселення (1830-1861 рр.) відбулось зниження темпів зовнішньої і, внаслідок поглиблення господарського засвоєння, прискорення внутрішньої міграції. Саме так, вихідцями із старих сіл, були засновані у 1820 р. Іванівка, у 1824 р. – Подо-Калинівка, у 1845 р. – Тарасівка (з 1921 р.- Брилівка) тощо.

В цілому основні потоки колонізації Херсонщини проходили такими шляхами: урядова, в т.ч. іноземна, поміщицька і народна, переважно селянська. Тобто, заселення проходило в офіційно-легальній (урядова і поміщицька) і самовольній (народній) формах, а вирішальне значення мало самочинне переселення українського селянства. За місцем поселення доцільно виділити міську і сільську колонізацію.

Урядова колонізація була централізованим і масовим, переважно примусовим, переселенням населення. Влада оселявала, в основному в містах, майстрових, військових, державних селян, яких приписували до казенних мануфактур, каторжників тощо. Урядова колонізація, попри витрачені величезні матеріальні і людські ресурси, виявилась в цілому неефективною (за винятком іноземної) і відіграла певну роль лише в заселенні Херсона.

Більш плідними виявились опосередковані заходи по сприянню заселення – обрання місць поселень і відведення землі, особисте сприяння можновладців переселенню певних груп (в 1785-1786 рр. Г. Потьомкін оселив росіян-розкольників з Туреччини в Олешка), надання пільг тощо.

Так, першопоселенці казенного села Верхній Рогачик (вперше згадується у 1793 р.) одержали по 15 дес. землі на чоловіка, звільнення на 3 роки від всіх повинностей тощо, а тому в ньому вже у 1822 р. було близько 3 тис. жителів, яким належало 29,3 тис. дес. землі і 6,6 тис. голів худоби.

Царат переселенням "вбивав двох зайців" – заселяв Херсонщину і послабляв соціальну напругу в місцях виходу. Так, вислані учасники Турбаївського повстання заснували державні села Каланчак, Чаплинка, Чорна Долина, Чолбаси, Буркути.

Дворянська імперія всіляко сприяла дворянській колонізації – поміщики за безцінь отримували землю, могли переселяти своїх кріпаків (з 1786 р. без обмежень) і закріпачувати поселенців на своїх землях. Ліквідацією Запорожжя царат усунув дворянського конкурента.

Лише до кінця XVIII ст. дідичі в Південній Україні отримали до 8 млн. дес. землі, в т.ч. в Херсонському повіті 550,4 тис. Поміщики одержували від 1,5 тис. (по 60 дес. на двір) до 12 тис, на 200 дворів. Половину належного числа селян слід було заселити за 5 років, повне число – за 10 років.

В літературі панує невірна думка про роздачу запорозьких Вольностей аристократам, вельможам і чужинцям. Між тим з 2,1 тис. поміщиків Південної України максимальні (12 тис. дес.) "дачі" дістав лише 1%, а до 1 тис. дес. землі мало 58%. Аристократи склали тільки 1,3%, чужинці -1%. Основна маса поміщиків складалася з російських офіцерів та чиновників нижчого і середнього рівнів –68% та українських старшин і урядовців – 11%. Отже, більшість поміщиків склали чиновники середніх категорій. Багато було серед них запорозьких старшин. Дістати землю було легко, а заселити – вкрай тяжко. Дідичі до 1800р. переселили в Півд. Україну близько 15 тис. кріпаків, приймали втікачів, заманювали чужих селян, але й через 10 пільгових років нерідко не було половини належних селян. Так, дідичі у Нижн. Подніпров'ї за 10 років отримали понад 800 тис. дес. землі, а оселили лише 6740 селян. Тому поміщики цінували кожного селянина, створювали кріпакам порівняно кращі умови. Але кріпаків було небагато.

Поміщики використовували запорозьку спадщину. Так, першопоселенцями маєтку А.І. Ганнібала Білозерки були запорожці зимівника біля кургану Кебихи і від них пішли Кабузони, Гончари, Тарани, Нечаї. Та й інші "освободителі" Запорозьких Вольностей поспішали отримати землю і запровадити кріпацтво, переселивши сюди кріпаків, особливо великі маєтки було утворено в Таврії. Так, кріпаки графа Строганова заснували села Дмитрівку і Наталівку, князя Волконського – Новорепівку, графа Самолова – Князе-Григорівку тощо.

Чимало херсонських магнатів генетично пов'язано з козацтвом. Так, харківський полковник Д. Куліковський купив таврійський степ від Дніпра до Перекопу, де були маєтки Бехтери, Красне, Каховка і Мала Каховка, заселені кріпаками-росіянами. В XIX ст. Овсяніково-Куліковські відігравали чималу роль в історії краю – мали величезні маєтки, родичались з урядовцями і належали до дворянської еліти. У Бізюковому монастирі був їх родинний склеп.

З російських поміщиків вартій уваги й вище згаданий князь М.С. Воронцов, якому з 1821р. належала, північна Херсонщина. Він виріс і здобув освіту у Великобританії, а тому наближав наш край до Європи. Так, князь заснував у Херсоні училище канцелярських службовців і

училище торгового мореплавства, в Олешках – морську школу тощо. Його дружина, Є.К. Воронцова-Браницька, витратила значні кошти на благодійництво – школи, лікарні, сирітські притулки тощо. Придбавши разом з 32 тис. дес. землі у 1821 р. засноване запорожцями с.Миколаївку, М.С.Воронцов своїми кріпаками втричі збільшив населення, назвав село Нововоронцовкою і добився надання йому статусу містечка.

Князь активно насаджував науково обґрунтовану систему землеробства, долаючи невинуватене панування скотарства. В цій важливій справі прикладом були маєтки самого князя, про що свідчить взята у 1995 р. на державний облік пам'ятка історії – будинок економії поблизу с.Пролетарій Верхньорогачицького району. Економія була багатопрофільним сільськогосподарським комплексом – зусиллями кріпаків, наймитів та фахівців-іноземців вирощували пшеницю, овочі і фрукти, коней та овець. За більшовиків її було знищено – сад спалено, цегляні стайні, кузню і т.п. розібрано, рештки поглинуло Каховське море. Зберегіся лише адміністративний корпус (кам'яний, одноповерховий, прямокутний, вікна прикрашені фігурними карнизами), але й той має сирітський вигляд. Історія пам'ятки викликає сумні роздуми – більшість поміщицьких економій за радянської влади була занедбана та зруйнована, а уцілілі потребують ремонту та упорядкування.

Та ці окремі випадки не заперечують невдачі поміщицької колонізації. Це змусило царат вдатися до іноземної колонізації, яка до того ж відповідала його антиукраїнській політиці.

Іноземна колонізація проходила переважно на першому етапі заселення краю, тобто в 1775-1829 рр., і мала два чітко окреслених періоди: до і після початку XIX ст.

В перший період, тобто до 1799 р., колоністи мали чималі пільги – уряд фінансував переселення і розселення, давав по 60 дес. землі на двір у довічне і спадкове володіння, свободу віросповідання, самоуправління, звільнення від рекрутчини і до 30 років від податків і повинностей, повні громадянські права, право мати промисли з приписуванням до них селян тощо.

В XVIII ст. до переселення залучались всі бажуючі (переважно біднота і навіть люмпени), а тому колоністи в значній мірі за морально-психологічними і трудовими рисами виявились непридатними для засвоєння нових земель.

У другому (1801-1820 рр.) періоді іноземна колонізація базувалась на ретельному підборі переселенців і наданню їм суттєвих допомоги і пільг.

Йшлося про переселення певної кількості заможних, великих, працездатних, законослухняних та кваліфікованих родин селян та ремісників. Розширено й пільги – через 10 років вони зрівнювались в правах з російськими підданими, отримували наділ в 30-80 дес. додатної для обробітку землі та грошову позику в 300 крб. щорічно на 10 років тощо. Все це коштувало чимало – лише за 1801-1809 рр. більше 110 млн. крб.

З 1819 р. переселення припинилось і почалось внутрішнє розселення через надання 30-65 дес. землі на двір у дочірніх колоніях, всього іноземці додатково отримали 531 тис. дес. землі. Після 1842 р. уряд перестав надавати пільгові державні наділи колоністам, вони купували нові ділянки на приватні і громадські кошти, брали землю в оренду тощо, а відгалуження нових колоній продовжувалось.

Серед іноземців з'явилися і великі землевласники-підприємці, з яких найбільш відомі Фальц-Фейни. Так, Фрідріх Фейн, син діловитого саксонця, мав 10 тис. овець з доброю вовною і пристосованістю до умов Таврії. Зразкове вівчарство стало для нього "золотим дном" і в 1856р. колоніст за 575 тис. крб. купив маєток Асканію-Нову, найкращий район степу. Згодом Ф.Фейн мав майже 400 тис. овець і продавав більше 16 тис. т вовни. Олександр II, відвідавши маєток Фрідріха Фейна у Преображенці, зацікавився продуктивною працею наймитів, подарував власнику перстень з діамантом за заслуги перед імперією, обіцяв провести залізницю у Таврію і дозволив об'єднати прізвища Фельц і Фейн (дочка його вийшла заміж за І.Фальца) – так виник рід "королів вівчарства" Півдня України Фальц-Фейнів.

Отже, політика царату щодо іноземців-колоністів була спрямована на створення нового привілейованого землеробського стану. В ХУІІІ ст. в Херсонському повіті виникла перша колонія, а до 1850 р. ще 5. Порівняно з іншими повітами їх було мало – в 6 разів менше, ніж в Одеському. По Херсонській губернії на середину 1850-х років іноземці-колоністи складали 5% землеробської людності. В Таврійській губернії за 1800-1864 рр. було організовано 161 колонію, в т.ч. за 1850-1864 рр. – 72) з них в Дніпровському повіті – 7, Мелітопольському – 17). Тобто, іноземна колонізація краю порівняно з іншими регіонами Південної України була обмеженою. І хоч в цій справі уряд діяв

методично і наполегливо, переселення іноземців не змогло стати конкурентом народній українській колонізації.

Саме народна, в значній мірі стихійна, колонізація стала вирішальним фактором заселення і господарського засвоєння краю. Її склад був строкатий і динамічний. Спочатку серед колоністів переважали вільні селяни і козаки Лівобережжя (Гетьманщини) і Слобожанщини, які прагнули в більш сприятливих умовах жити заможнo. З XVIII ст. поміж вільнопереселенців було чимало заможних, але вже з кінця століття переважала біднота. Так, у 1796 р. вона складала 85% переселенців-чернігівців. Осідали також міщани, купці, відставні військові, священики тощо, але їх значення було невелике. "На вільні землі" тікали селяни з різних районів російської імперії, передусім України. Втечі поміщичих і державних селян стали основним джерелом заселення краю в кінці XVIII – першій третині XIX ст. Цей потік посилювався пропорційно подальшому зростанню феодального гніту.

Так, з Лівобережжя втечі посполитих і козаків набули масовості після відомого указу 1783р. – тікали поодинці, сім'ями, цілими селами.

Особливо масовими були втечі з Правобережжя, де небувалий феодальний гніт доповнювався національно-релігійним. Напередодні входження Правобережжя до Росії переселенці звідти становили основну масу втікачів і більшу частину всіх переселенців. В цьому потоці було багато росіян-кріпаків, старообрядців, вихідців з інших соціальних верств, що раніше втекли до Польщі.

В складі переселенців значну частину складали втікачі-кріпаки кількість яких зростала і вони стали практично вирішальним чинником заселення краю. Царат, діючи в інтересах всього пануючого класу і стимулюючи колонізацію, відносно втікачів не був послідовним: крізь пальці дивився на їх переселення і водночас на вимогу кріпосників намагався їх повернути власникам.

Так, влада енергійно припиняла втечі, карала впійманих втікачів, а водночас не чіпала тих, хто осів на землю і став фактично вільним.

Більше того, втікачі з-за кордону офіційно отримували волю, землю, пільги. Це об'єктивно стимулювало втечі.

І хоча з часом кількість втікачів дещо зменшилась, вона залишалась істотною: в 1861р. в Херсонській губернії лише затримали 295, а в Таврійській – 127 самовільних переселенців.

Бігли селились переважно на державних землях, засновували казенні села, ставали державними селянами або в іншій спосіб тулились

до державних селян. Приміром, в 1789р. втікачі заснували казенне с. Рубанівку (тепер Великоколетиського району), яке вже в 1822 р. мало 2,8 тис. мешканців. Кількість дворів с. Горностаївки Дніпровського повіту за рахунок втікачів протягом 1816-1822 рр. зросла на 12%. Тому не дивно, що більшість сіл краю були державними.

Все вищенаведене недвозначно свідчить, що головну роль у заселенні та освоєнні нашого краю відіграла народна колонізація, інтенсивність якої зростала з кожним роком.

Міська колонізація, хоч і поступалася сільській, відіграла значну роль у заселенні. Вона увібрала в себе всі види колонізації – урядову, в т.ч. військову та іноземну, народну і навіть поміщицьку. Прискорено зростали адміністративні (Херсон і Олешки) центри, а торгово-ремісничі (Берислав) – повільніше. Адміністративні центри в більшій мірі зростали за рахунок урядової колонізації, а кількість жителів Берислава зумовлювалась наслідками народного заселення.

Такий стан обумовлювався особливостями адміністративно-політичного устрою. Так, в повітових центрах – Херсоні (про Херсон як губернське місто вже йшлося), Олешках і деякий час Бериславі – були суди, казначейства, землемір, лікар, повітове училище, поштова контора, інші владні структури.

Шляхи заснування і розвитку міст були різноманітними. Так, на руїнах Кизикермену у 1784 р. (указ Катерини від 22.01.1784 р.) виник Берислав – спочатку повітовий центр, згодом містечко Херсонського повіту. Розташований на Таванській переправі, він стає значніш перевалочним пунктом на Дніпрі і набуває дедалі більшого значення в торгівлі хлібом. Розвиток міста обумовлювався станом економіки, передусім торгівлі і чумацтва.

Але Берислав зростав повільно – у 1787 р. було 1 тис. жителів (переважно лівобережні селяни) і 1 церква; у 1824 р. – 2,9 тис; у 1843 р. – 3 церкви (2 кам'яні), 566 кам'яних хат, 5 мануфактур, 29 крамниць, 10 ринків і 3,9 тис. жителів. В 1857 р. місто мало 809 будинків (з них 714 кам'яних), 42 крамниці, 18 шинків і 6,3 тис. мешканців.

Типовим містом краю, що сполучало адміністративні і торгово-економічні риси, були Олешки. Їх у 1784 р. заснували 50 родин державних селян, оселившись поблизу однойменного урочища. Зростанню міста сприяло декілька факторів: зручне розташування, розвиток торгівлі і ремесла, швидке заселення Таврії і те, що у 1802 р. Олешки стали містечком і центром Дніпровського повіту.

В місті селились державні селяни, бігли кріпаки-українці і росіяни, запорозькі, чорноморські і донські козаки, старообрядці, відставні солдати і матроси, чиновники, купці, дворяни і духівництво. Частина поселенців осіла на хуторах, згодом слобідках. В 1833 р. в місті було 430 будинків і 2908 жителів, в т.ч. 944 кріпака. За роки Кримської війни населення збільшилось в 1,5 рази і досягло 6,5 тис.

Отже, в краї досить швидко йшла і міська колонізація, з'являлись міста і містечки. Проте міста на Херсонщині, крім Херсона, були малочисельними, а урбанізація лише починалась. Так, у 1861 р. в Олешках було 6,5 тис. чоловік, в Бериславі – 6,6 тис., в Херсоні -38 тис. І якщо виникнення і перший період історії Херсона були детерміновані військово-стратегічними інтересами імперії, то згодом його розвиток, як і міська колонізація з цілому, визначались соціально-економічними та адміністративними факторами.

Підведемо підсумки заселення нашого краю, яке почалось у попередній період і продовжилось і після його входження до Російської імперії. Запорожці були дійсними піонерами колонізації Нижнього Подніпров'я. Заселення йшло в основному за рахунок внутрішньо-української колонізації, в якому вирішальну роль відіграло козацтво і селянство Лівобережжя, Правобережжя і Слобожанщині. Значну кількість переселенців дала й Росія.

На першому, у 1775-1820-х роках, етапі заселення йшло надзвичайно високими темпами за рахунок переселення. Певну роль відіграла й іноземна колонізація, яка мала послабити негативний вплив кріпацтва і створити опору царату на нових землях.

На другому (1830-1860 рр.) етапі темпи заселення за рахунок переселення уповільнились, а роль внутрішньої колонізації зросла. При значній ролі урядової, в т.ч. іноземної, та поміщицької колонізації все ж головну роль у заселенні і засвоєнні краю відіграла народна, передусім українська, колонізація.

Заселення йшло нерівномірно – заважали епідемії та епізоотії, війни та неврожжя, хоча колонізація проходила дедалі інтенсивніше.

За 1782-1859 рр. у Півд. Україні осіло 904 тис. переселенців, в т.ч. в Херсонській губернії 426 тис. або 47,2% всіх переселенців, Таврійській 168 тис. і 18,5% відповідно. І якщо у 1795 р. в Півд. Україні було 1368 тис. жителів, то в 1857 р. – 4468 тис., тобто кількість населення зросла в 3,3 рази. По всій Україні це зростання склало лише 60%.

Внаслідок, напередодні 1861 р. Херсонщина була в основному заселена, хоча ще значна частина земель лишалась вільною. В 1861 р. в Херсонській губернії мешкало 1007 тис., в Таврійській – 514,3 тис., в т.ч. в межах сучасної Херсонщини 241 тис.: 168,3 тис. – в Херсонському повіті та 72,3 тис. – в Дніпровському.

Демографічна структура населення краю була недосконалою. По-перше, невідповідність статевого складу, особливо в містах, внаслідок значної кількості військових. В Херсоні у 1857 р., приміром, було 18,6 тис. чоловіків і 14,2 тис. жінок, в Херсонському повіті – 49,1 тис. і 47,2 тис. відповідно.

По-друге, примітивність в головних ознаках, притаманна нецивілізованим суспільствам: значні народжувальність і смертність, невелика тривалість життя.

Певні особливості були і у розміщенні населення. Так, в середині 1850-х в містах Херсонського повіту мешкало 30,1% жителів, що порівняно з Україною і Півд. Україною (9,3% і 10,4% відповідно) відображає порівняно високий рівень соціально-економічного розвитку краю. Проте не слід перебільшувати рівень урбанізації, особливо в Таврії. Адже в краї було лише три міста – Херсон, Олешки, Берислав. В 1861 р. в них відповідно мешкало 38 тис., 6,5 тис. і 6,3 тис, всього 50,8 тис. рівень урбанізації складав 21,2%, в т.ч. на Лівобережжі 9%.

Отже, більшість краян були селянами – по краю в цілому 79,1%, в т.ч. у Херсонському повіті – 74%, Дніпровському – 91%. Більшість сіл і містечок були невеликими. Так, 1860 р. в Херсонському повіті 217 населених пунктів мали 1-25 дворів, 160 – від 26 до 250 дворів і лише 28 мали більше 250 дворів, а всього 405 сільських населених пунктів з 124 тис. мешканців. В Дніпровському повіті було 126 сіл з 66,2 тис. жителів.

Інтенсивне заселення краю і порівняно слабе поширення кріпацтва стали найважливішою передумовою швидкого розвитку продуктивних сил, піднесення сільського господарства, промисловості і торгівлі.

IV Формування етнічного складу населення Херсонщини

В процесі заселення формувалася етнічний склад. Причому відразу почалось скорочення автохтонного населення-запорожців, в абсолютній більшості українців, і тюрків, передусім ногайців.

На кінець XVIII ст. Лівобережжя краю було заселене тюркомовними підданими Кримського ханства-ногайцями, кримськими татарами, турками. Вони "не вписались" в імперські реалії і емігрували до Туреччини.

Попервах після приєднання Криму життя ногайців стабілізувалось, у Таврію повернулася частина кочівників з Півн. Кавказу та Буджаку і їх кількість перевищила 20 тис. чоловік. В аулах, часом великих, Ялнич – Агач, приміром, у 1820р. налічувалось майже 900 жителів. Нагайці традиційно віддавали перевагу кочовому чи напівкочовому скотарству.

Імперія вважала тюрків потенційними зрадниками, які при нагоді перейдуть на бік Туреччини. Тому вони піддавались соціальному і релігійно-ідеологічному тиску – їх прадідівські землі віддали колоністам, залишивши для "добровільного осідання" 285 тис. дес.; масове обезземелення і фактичне закріпачення значної частини селянства, тиск з боку переселенців і безправ'я, відрив від центрів мусульманської культури, репресії проти мурз та мул, заборона хаджу, насильницька християнізація тощо. Незначні пільги не змінили становище. Тому не дивно, що еміграція тюрків, особливо ногайців, не вщухала, а в роки російсько-турецьких війн ставала масовою. Так, до 1787р. емігрувало до 8 тис., після Ясського миру почалась перша хвиля масової еміграції, друга – восени 1812р. Остання, практично поголовна еміграція прийшла на 1860-1863 рр. – до Туреччини переселилось 60 тис. ногайців. До звичних причин додалися побоювання репресій царату, який пояснював поразку у Кримській війні "татарською зрадою" та негативні соціальні наслідки війни. Туреччина розігрувала "ногайську карту" в своїх інтересах, спекулюючи на їх релігійних почуттях. У підсумку ногайці зазнали чимало горя: втрата батьківщини і майна, жертви при переселенні. Таврія без ногайців нагадувала пустелю: 96 безлюдних аулів, покинута худоба, засмічені колодязі. Були втрачені вікові здобутки кочової культури і це стало кінцем кочового світу у Таврії. Тюрки, які з IV ст. мешкали в краї і створили своєрідне етнокультурне середовище, непотрібні були імперії.

В заселенні краю активну участь взяли росіяни, більшість яких вважає Нижнє Подніпров'є батьківщиною. Їх почуття висловлює відомий поет Б. Чічібабін:

С Украиной в крови я живу
на земле Украины
и хоть русским зовусь
потому что по-русски пишу,
на лугах доброты, что ее тополями хранимы
место есть моему шалашу

Росіяни-втікачі і старообрядці почали селитись в часів Запорозжя, а з 1775 р. їх кількість і питома вага невпинно збільшувалось. Вихідці з різних губерній, кріпаки і втікачі, державні селяни, військові і т.п. взяли активну участь в урядовій поміщицькій і народній колонізації. Значно збільшилась кількість релігійних дисидентів (старовірів і сектантів), які заснували декілька сіл (Микільське, Посад-Покровське) і були піонерами землеробства в Таврії. Поступово вони втратили релігійний фанатизм, оскільки наші земляки відзначалися віротерпимістю.

Росіян було дуже багато серед кріпаків – в 1804-1830 рр. вони склали 49% відсотків кріпаків, переведених поміщиками в Херсонську губернію. Було чимало росіян і серед втікачів – перше масове поселення втікачів прийшлося на кінець XVIII ст., друге пов'язане з походом у "Таврії за волею". На початку 1860-х років уряд поселив росіян на землі ногайців, де виникли російські села Петрівка, Верхні Сірогози, Михайлівка тощо. Але неодноразові спроби влади заснувати російські колонії виявилися невтішними. Отже, частка росіян була значною – в урядовій, вагомою – в поміщицькій і значно меншою – в народній колонізації. Серед переселенців на Правобережжя їх було трохи більше 20 %, в Таврії – ще менше.

Росіяни жили в містах і селах-Херсонському повіті, приміром, в 26 селах. На селі вони мешкали разом з українцями компактно чи дисперсно. Переважно російських сіл було небагато – Богданівка, Кирилівка, Нововасилівка, частіше російські переселенці склали певну частку селян.

Вихідці з Росії займались землеробством, ремеслами, торгівлею, відзначалися працездатністю, рухливістю і підприємництвом і зберегли в господарському побуті, попри переважання запозичених рис, чимало специфічного.

Вони зберегли, особливо в містах, мову, звичаї й обряди – на відміну, скажімо, від українців жили великими сім'ями. Між ними та українцями посилювалась міжетнічна взаємодія, зокрема міжетнічні шлюби. Проте асиміляції не було – росіяни залишались росіянами, українці – українцями.

Білорусів в краї було небагато – перші поселенці з'явилися у 1812 р., отримавши по 30 дес. землі на душу. Вони жили у 12 селах Херсонського повіту, переважно між Херсоном і Миколаєвом. Внаслідок інтенсивної акультурації запозичені в українців риси стали домінуючими, що поряд з нечисленністю з сер. XIX ст. привело до їх асиміляції.

Першу іноземну колонію у 1782 р. заснували шведи – Старошведське чи Аль-Шведендорф (нині Зміївка Бериславського р-ну). Після прибуття в XIX ст. сюди німців утворилась колоністська округа, де у 1841р. в 5 колоніях 1,7 тис. колоністів мали 11 тис. дес. землі, 5,3 дес. тис. голів худоби, сади і виноградники, 15 млинів, 5 церков тощо. Вони повернули позику в 20 тис. карб. і сплатили того ж року 5,4 тис. карб. податків (28% прибутку), старанно і вміло господарювали, відзначались законотворчістю.

Набагато численнішими були німецькі колонії, основна маса яких виникла в XIX ст. Якщо у 1795 р. в Півд. Україні було 5,5 тис. німців, то вже 1898 р. – 139 тис. Таке зростання пов'язане з міграцією, звільненням від рекрутчини і заможним життям. Так, німці у 1898р. склали 6,3% (434тис.) населення Таврійської губернії, а в Херсонській губернії за 1795-1898 рр. їх кількість збільшилась з 2,7 (0,8% населення) до 464 тис.(3,9%).

В Херсонському повіті за 1804-1884 рр. було засновано 41 колонію з 65 тис. дес. землі. Приміром, у 1804 р. вихідці з Пруссії та Австрії заснували Клюстендорф (Костирка), де у 1859 р. було 384 колоніста. Німецькі колонії були в сучасних Бериславському, В. Олександрівському, Горнастаївському і Каховському районах – це Високопілля, Кучубіївка, Маринське, Орлове, Федорівка тощо.

Колоністи мали виділені державою, куплені, орендовані з наступним розподілом між господарствами, землі, але державні передавались у вічне громадське володіння. Статут колоній зобов'язував колоністів мати достатню кількість засобів виробництва і передбачав покарання “за безгосподарність та лінощі.”

Колоністи склали сільське товариство, яким керував сільський схід (обирав сільське та окружне управління, переводив колоністів в

інші стани, розкладав податки, виключав поселенців з колоній за аморальність і злочини тощо) та сільський приказ – староста Шульц, писар. Громада несла спільну відповідальність за виконання податків та повинностей. Отже, колонії мали адміністративне самоврядування, що давало їм певну свободу і створювало кращі умови для соціального поступу.

Головним джерелом добробуту причорноморських німців була високопродуктивна праця на основі орієнтації на ринок, використання передової техніки та технології. Німці займались переважно землеробством (пшениця, жито, овес, ячмінь, сади і огороди), тримали багато худоби і птиці, займались ремеслами і торгівлею. Сільгоспінвентар колоністів відзначався міцністю та ефективністю – удосконалений плуг, борони із залізними зубцями, кінні молотарки тощо.

Німці ж ненайпершими з переселенців почали інтенсивно займатись землеробством – пристосували для нашого степу німецький плуг, замість перелогу запровадили 4-х пілля з паром, вирощували льон і сади. Це дозволяло мінімізувати наслідки посух і було добрим прикладом іншим.

Колонії зводились за чітким планом – прямі і широкі вулиці, будинки з цегли і каменю, квітшеки. Будинок (декілька кімнат, кухня, сіні), флігелі і господарчі будівлі межували з садами і городами.

Своєрідним був і одяг (корсаж, кофта, сукні, черевики з пряжками – у жінок та короткі штани, безрукавки, сорочки – у чоловіків).

З їжі домінували картопля, хліб, кльоцки, ковбаси, сосиски, пиво, кава і чай, а святкову їжу складали гуска, свинина з капустою, печиво, борщ, пряники.

Колоністи добре зберігали свої мову, звичаї, побут, матеріальну і духовну культуру, традиційні свята – новорічну липку, лютневі і травневі карнавали. Популярністю користувались шванки (гуморески), казки, пісні і танці. Цікаво, що нерідко пісні виконувались за німецьким текстом і українською мелодією. Взагалі в культурі колоністів було два шари: вивезений з Німеччини "старий", і новий, "колоністський".

Насиченим було і громадсько-політичне життя – для причорноморських німців видавалася газета, німці цінували свободу і дбали про самоуправління, приймали активну участь у громадському житті.

Колоністам були притаманні письменність, релігійність, економічна розвиненість, відсутність забобонів, лояльне ставлення держави і законів. Німкенья була господаркою хати, але всі найважливіші питан-

ня вирішував добрий батько, який дбав про добробут і майно дітей. Серед німців за рівнем добробуту на першому місці були протестанти: найбільш працездатні, законслухняні і сумлінні, а на останньому - католики.

Серед колоністів була значна соціальна нерівність, але соціальної напруги не було. Попри різницю в заможності, всі колоністи працювали і їх побут та спосіб життя були подібними. Розвинутим був соціальний захист – страхові товариства, сирітські каси (розпоряджалися майном сиріт, опікувалися їх вихованням і навчанням) і сирітські притулки, громадські лікарні, і похоронні бюро, за біднотою існував громадський догляд тощо, а тому в колоніях практично не було люмпенів.

Німці жили в містах і селах. В містах це були ремісники, підприємці, вчителі, чиновники, торговці тощо. Основна їх мала мешкала компактно в своїх колоніях і займалися землеробством.

Природно, що життя німців, як й інших колоністів, не нагадувало рай. Освоєння степів для них порівняло з іншими категоріями переселенців було важчим, оскільки колоністи опинились у новому соціальному середовищі. Проте абсолютна більшість колоністів порівняно швидко облаштувалось на нових землях.

На Херсонщині в контакт вступали не лише соціуми різних рівнів соціально-економічного розвитку, але й різних культурно-господарських типів. Внаслідок цієї взаємодії утворилось своєрідна культурно-історична система, продуктом якої стала своєрідний етнос – "чорноморські німці".

Значно збільшилось кількість євреїв, які здавна жили на Запорожжі. З другої половини XVIII ст. почався новий етап розселення євреїв, які залучались урядом для заселення.

Водночас царат з метою адміністративного регулювання розселення євреїв створює дискримінаційну "смугу єврейської осілості" (укази 1782, 1790, 1791, 1796 рр.) за межами якої більшості євреїв постійно жити заборонялось. Це було обумовлено прагненням російських купців позбутися конкуренції євреїв-торговців і традиційним прагненням імперії не допустити євреїв на суто російську територію. За Миколи I виникли в містах "єврейські гетто."

Водночас єврейські поселенці мали й чималі права – вільно селитись в "смугі осілості", торгувати, за ними формально визнавались однакові з православними права. З 1804 р. їх селили на казенних землях

з відповідними пільгами на рівні державних селян, які у 1829-1847р. навіть посилювались.

Уряд створив єврейські землеробські колонії – у сер. XIX ст. в Херсонській губернії було 26 державних і приватних колоній, де мешкало 1532 родини.

У Херсонському повіті було 18 колоній – Бобровий Кут (перша, засновано в 1807р.), Велика (тепер Калінінське) і Мала Сейдеминухи, Кам'янка, Інгулець, Рівнопілля, Хлібодарівка, Татарка тощо.

Залучення євреїв до землеробства утруднювалось законодавчими обмеженнями, відсутністю у колоністів навичок, необхідністю значних втрат і головне, усвідомленням євреями-землеробами нестабільності свого положення, оскільки їх неодноразово виселяли. Саме тому на кінець 1850-х років – євреї-колоністи склали лише 1,5% землеробського населення Херсонщини. Водночас влада заохочувала їх переїзд до міст і з 1866р. припинила поселення євреїв на казенних землях.

Тому більшість євреїв займалась звичною працею в містах – займаючись ремеслом, торгівлею, підприємством. Значні єврейські общини були в Херсоні і Бериславі.

Євреї займали своєрідну нішу в соціально-економічній структурі, ставши посередниками між виробниками і споживачами, добре знали психологію і потреби покупців.

Єврейські громади жили досить ізольовано від оточуючого населення, зберігали свою мову, ідиш та релігію. Українці в цілому толерантно ставились до євреїв і між ними не було суттєвих непорозумінь.

Кількість євреїв зростала внаслідок посиленої міграції і наявності “смуги осілості”. На Півдні України вони в 1795р. склали 1,5% населення, а в 1863 р. – біля 6%. На Херсонщині в 1782р. євреїв налічувалось 0,6% населення, а наприкінці 1850-х років у містах Херсонської губернії мешкало 60 тис. євреїв, на селі – 23,2 тис.

В заселенні краю брало участь чи мало вихідців з Балкан, яких у Півд. Україні звали арнаутами. Вони заснували с. Арнаутку (нині село Камишани), яке вперше згадується в джерелах у 1795р.

Одними з першопоселенців Херсона були греки, так звані архіпелагські, які дали назву Грецькому “місту” і Грецькій церкві. Жили вони в містах, займались торгівлею і ремеслами. Після виселення з Криму кримські греки (руми та уруми) теж опинились в Херсоні.

Молдаван в краї було небагато – молдавська знать пересилилась в кінці XVIII ст. а селяни в 1840 р. заснували села Томина Балка і Чернопокровка (тепер Нижньосірогозького району).

Поляків теж налічувалось обмаль – разом з болгарами жили в Музиковці, Шкуріно, Висуні, Загорянівці, Новомиколаївці (Високопільського району), у 1847р. їх було примусово поселено в с. Кисилівці (Білозерського району). Після 1815 р. незначна кількість поляків осіла в Херсоні.

Болгари взяли участь в заселенні краю з кінця XVIII ст., а в 1861-1862 рр. близько 30 тис. болгар уряд оселив на ногайських землях.

В 1784 р. в Херсоні з'явилися караїми (невеликий караїмний етнос Крима), від яких одна з вулиць звалась Караїмського – тепер Запорізька. Міщани – караїми займалися ремеслом, хлібопекарством, торгівлею. З часів Запоріжжя були в Нижньому Подніпрові цигани. Взимку вони жили в селищах, влітку – в наметах або кочували, займаючись конокрадством, торгівлею кіньми, ворожінням тощо. Вони добре зберегли свою мову, звичаї, одяг і не змішувались з оточуючим населенням.

В колонізації краю взяли участь і західноєвропейці. Так, француз – марселець Актуан запросив до Херсона з Франції моряків, теслярів, стельмахів та інших майстрів. На початку 1780 років в краї з'явилися італійці, частина яких поселилась в Старошведському, а військові та кораблебудівники коштом уряду були поселені в Херсоні.

Отже, паралельно із заселенням краю йшло складання етнічної структури населення. У 1779 р. у складі населення Півдня України українці складали 64,8%, росіяни – 9,9%, греки – 6,3% і т.п. Це був найменший відсоток українців за імперську добу, який поступово зростав в наслідок збільшення переселення з сусідніх українських губерній. Так, у 1782 р. в етнічному складі Півдня України українців налічувалось 71,5%, росіян – 9,1%, молдаван – 9% тощо. На середині XIX ст. українці становили вже 73,5% населення Півдня України, в Херсонській губернії – 73,52%, в Дніпровському повіті Таврійської губернії – 55,82%. В селах, природно, українців було ще більше. Так, в селах Херсонської губернії було 89% українців, 5% іноземців, 1,5% євреїв і 1% білорусів тощо.

Заселення йшло переважно за рахунок внутрішньо української колонізації, а тому серед поселенців абсолютну більшість населення складали українці.

Численні колоністи-іноземці почали перетворювати таврійські степи в культурні землеробські райони і цим зробили значний внесок в освоєння та соціальний поступ краю. Пліч-о-пліч з місцевим населенням вони стверджували основи цивілізованого життя, розвивали продуктивні сили і товарно-грошові відносини, сприяли ліквідації феодално-абсолютистських та утвердженню ринкових засад суспільства.

За імперської доби було продовжено традиції спільного існування багатьох етносів і наш край став своєрідною "етнографічною картою": при абсолютній більшості українців жили також росіяни (їх кількість також зростала), білоруси, німці, євреї, шведи, болгары, вихідці з Балкан та Зах.Європи.

Багатонаціональність, рухливість і міжетнічні контакти справляли значний вплив на життя й етнічну самосвідомість всіх народів, але в першу чергу малочисельних етносів. Прагнення зберегти національну самобутність спонукало деяких з них до замкненості і консервації традиційних форм життя (фольклор, обряди, мови і т.і.) Так, у політичному середовищі с.Нова Маячка (тепер) Цюрупинського району збереглися до сьогодні найбільш архаїчні, "центрові" елементи світобачення. В діалозі української і російської культур провідну роль відігравали спільність загальнослов'янських вірувань і соціального життя: село як "місце" і культурне середовище об'єднували людей.

Водночас з інтеграційними процесами за певних умов між етнічними та етнографічними групами поселенців виникали й антагоністичні відносини, зокрема знайома нам "мовна" опозиція. Цьому сприяла й імперська політика Росії.

Але в цілому міжнаціональні стосунки в нашому краї були добрі, про що свідчать численні свідоцтва і документи. Це в першу чергу зумовлено особливостями ментальності та толерантним ставленням українців до не українців.

Виразною була й акультурація – російські селяни засвоювали українські звичаї, фольклор (часто з перекладом-калькою на російську) і типи будівель, білоруси за всіма ознаками матеріальної культури суттєво наблизились до українців, навіть серед іноземців кількість таких рис поступово збільшувалось. Так, в селах, сформованих повністю з мігрантів, українська мова поступово ставала мовою як міжнаціональною, так і домашнього спілкування – приміром, у с. Привілля (колишнє Домузла).

Серед українців інтенсивна інтеграція проходила на базі лівобережних етнографічних груп і діалектів, звідки походила більшість поселенців – українців.

Отже, для міжетнічної інтеграції були характерні зближення діалектних і етнографічних груп українців та сприйняття неукраїнцями, особливо етнічно, етнографічно або господарсько близькими народами, рис українців. В містах аналогічні процеси відбувались на базі російської культури, оскільки в умовах імперії саме міста були осередками відповідної національної політики.

Проте не слід перебільшувати інтеграційні тенденції в етнічному розвитку. Збереглася певна земельно-етнографічна замкненість переселенців. Так, ще й досі чолбачани ("турбаївці") легко впізнаються по м'якому полтавському "л" та "н", високому зросту, худорлявості. Вони свідомі свого "турбаївства", добрі співаки та оповідачі.

Зв'язки між "одноплеменими" селами сприяли консолідації та чисельному зростанню первісного ядра поселенців за такою схемою: в селі селиться етнічна (етнографічна) група, а до неї додається численна родина, яка подекуди зберігає зв'язки з метрополією.

На консолідацію чи втрату етнічно-земляцьких ознак впливало багато чинників: самосвідомість першопоселенців, їх кількість, оточення, форми розселення. Так, в містах, де пліч-о-пліч жили різні народи, контакти були найбільш інтенсивні. На селі етнічно" земляцькі групи були більш стійкими як у випадку компактного, так і дисперсного (поруч в ближніх селах) розселення.

Дисперсне розселення було характерне для народної колонізації, причому у більшості таких випадків етновизначальним фактором були українці. Так, у селах Козацькому, Підстепному, Великій Олександрівці і т.і. поруч з українцями жили росіяни, білоруси, євреї, іноземці. Нерідко села: – Павлівку Генічеського району, Осокорівку Нововоронцовського – практично одночасно заснували українці і росіяни.

Підводимо підсумки. Інтенсивні міжетнічні контакти стали принципово важливою ознакою подальшого розвитку краю. В них активну участь взяли народи, суттєво відмінні за звичаями, менталітетом, рівнем етнічної свідомості та соціального розвитку. Кожен з них вніс свої неповторні кольори в широку і різнобарвну соціальну палітру краю.

По-друге, після входження нашого краю до Росії відбулись докорінні зміни в історичних традиціях етнічного розвитку: зникли запорожці, піонери колонізації Херсонщини; зменшилась і згодом зійшла

нанівець роль тюрок, зменшилась і частка греків внаслідок переміщення їх етнічного центру в Одесу; зросла питома вага деяких народів, що здавна мешкали у нашому краї (передовсім росіян і євреїв) та з'явилися нові етноси – німці та інші західноєвропейці, вихідці з Балкан, караїми. Херсонщина стала одним з найбільш багатонаціональних регіонів України.

Наголосимо, що найважливішою особливістю етнічного складу населення було те, що українці становили більшість людності.

Міжетнічні зв'язки вели до взаємозбагачення етносів в усіх сферах життя. Але збереження кожним народом своєї етнічної окремішності, своєї етнічної самосвідомості й оригінальності є природним і позитивним явищем.

Нарешті, щодо термінів "Новоросія" і "Південна Україна". Під терміном "Новоросія" (Новоросійський край) розуміють історичну область на Півдні України і частково Росії з 2-ї половини XVIII ст. до початку XX ст. Він виник у зв'язку із створеннями у 1764 р. Новоросійської губернії. Згодом штучна назва "Новоросія" поширилася на всю Південну Україну, в т.ч. наш край. Цю імперську аберацію – ніби край Запорозьких Вольностей є Росією, є не Україною – твердо засвоїли і сучасники, і нащадки. Після 1917 року термін "Новоросія" вийшов з офіційного вжитку, а сьогодні відповідна територія входить до України, Росії і Молдавії.

Відома дослідниця історії Півд. України Н.Полонська-Василенко довела, що з огляду на етнічні, соціальні, культурно-побутові і т.п. реалії в цей період слід вести мову саме про Під. Україну, а не штучну і політично заангажовану "Новоросію" (див. Полонська-Василенко Н. Історія України – Т.2-К.,1993.-С.271-278). Адже саме український народ зіграв вирішальну роль у заселенні та освоєнні нашого краю, саме українці склали абсолютну більшість населення. Все це свідчить, що Північне Причорномор'я з кінця XVIII ст. стало складовою сучасної української етнічної території.

Таким чином, дані історії, етнології та історичної демографії доводять – наш край в імперську добу був складовою Південної України і України в цілому.

V. Землеробське і промислове освоєння краю. Ринкові відносини формування капіталістичного укладу.

Господарське освоєння краю проходило під впливом збереження і розвитку запорозьких традицій взаємодії людини з природою – комплексне використання ресурсів без надання шкоди. Так, жителі Станіслава, які і першопоселенці – запорожці, жили з рибальства, солепромислу, перевезень, чумацтва і хліборобства.

Основою економіки було сільське господарство, яке залежало від природних умов, землекористування і ринкової кон'юнктури.

Внаслідок широкої роздачі державних земель виникло два основних типа господарства: державних селян і поміщицьке, за формою власності на землю – приватне і орендне на державних землях. Поступово приватна власність зростала.

Розповсюджене в літературі положення про панування поміщицького землеволодіння на Херсонщині не підтверджуються. У Херсонському повіті, приміром, у 1863р. поміщикам належало 16,3% землі, а лише державним селянам 30,9% (а були ще ж наділи кріпаків і землі колоністів).

Державні селяни були добре в цілому забезпечені землею. Вони отримували казенну землю за оброчні платежі у подвірньо-спадкове володіння. Так, селяни с. Качкарівки (нині Бериславського р-ну) мали до 18 га на душу. За с. Мал. Лепетихою у 1861р. було закріплено 7 тис. га на 2979 жителів, що дозволяло лише озимини засівати заможним по 30-40 га, бідним – по 2-3 га. Частина жителів господарювала на хуторах.

Займанщина була головною формою селянського землекористування до середини XIX ст., після чого для подолання соціальної нерівності селяни вдалися до "чорного переділу" (зрівняльний поділ).

Так, у Збур'ївській общині (сіл Стара і Нова Збур'ївка) поступово кращі землі опинились у заможних. Тому у 1845р. більшість селян домоглася першого подушного поділу землі – вийшло по 7,1 га. Це було типовим.

Проте "чорний переділ" не змінив кількість засобів виробництва (робоча худоба, реманет) у бідноти, яка й подалі не змогла засвоїти надану землю, не могла за землю сплатити платежі і все поверталось "на круги своя". В селі Нова Маячка (нині Цюрупинського р-ну), що

було типовим, з 1860 р. кожні 4 роки проводилися: так званих переве-рстки, під час яких земля у боржників-бідняків вилучалась.

Колоністи і поміщики в основній масі були теж добре забезпечені землею, а кріпаки-набагато гірше.

Землеволодіння в значній мірі визначало і структуру сільськогосподарських занять краян. Так, селяни Каланчаку у 1822 р., маючи вдо-сталь землі (22,5 тис. дес. на 821 ревізьку душу) і обмаль засобів її об-робітку тримали 10,4 тис. овець, 3,5 тис. голів великої рогатої худоби і жили з тваринництва. В с. Дудчани землі було мало і вона знаходи-лась у дніпровських плавнях, а тому для селян основним зайняттям стало городництво.

З структури сільгоспвиробництва землеробство поступалося скотарству. Адже останнє в умовах наявності величезних масивів вільних земель вимагала менше робочих рук, витрат та засобів виробництва, скоріше і легше забезпечувала потреби у їжі, одязі і взутті. На продук-ти скотарства існував стійкий попит: на вовну – зростаючої російсь-кою і європейської суконної промисловості; воли були головною тя-говою силою, традиційним товаром і покажчиком добробуту україн-ців.

Скотарство, як екстенсивний спосіб господарювання, створювало передумову землеробства як більш інтенсивного способу. Саме так проходило засвоєння степів у США, Аргентині та Уругваї.

На стан землеробства негативно впливали брак коштів у більшос-ті поселенців, посухи і сарана, врешті решт необхідність певного часу для набуття досвіду рільництва на Херсонщині. Все це спонукало за-йматись, особливо на Лівобережжі, в широких містах скотарством, переважно тонкорунним вівчарством.

Так, у поміщицькому маєтку с. Бехтери (тепер Голопристансько-го р-н) розводили коней, велику і дрібну рогату худобу, а більшість вовни експортували.

На Херсонщині худоба цілорічно знаходилась на пасовищах (на зиму залишали кращі ділянки), по дозволяло займатись скотарством й дрібним господарям – колоністам і селянам. В Нижніх Сірогозах, за відомостями 1833 р., селяни для власного споживання сіяли пшеницю і мали городи, а для продажу займались вівчарством. Аналогічне ста-новище було в Чаплинці, Рубанівці (тепер Великоолександрівський р-н). На Правобережжі скотарство нерідко мало допоміжний характер.

Вовна й худоба йшли на експорт і ярмарки. У 1830-і роки в Під-Україні поміщики мали майже 3 тис. племінних ферм худоби і стаєн

("кінських заводів"), що давали значні прибутки. Особливо швидко розвивалось тонкорунне вівчарство, чому сприяв і уряд – надав землі і грошові позички. Кількість мериносів у поміщиків зросла в 6 разів, досягаючи у деяких маєтках 10 тис.

Товарне вівчарство потребувало чимало коштів і землі, тобто було під силу дідачам і колоністам. Так, у 1852 р. селяни Херсонського повіту мали 26 тис. овець, поміщики – 535 тис., з них 342 тис. тонкорунних.

Значною – до 77 тис. на середину XIX ст. – у Херсонському повіті – була і кількість великої рогатої худоби. З них селянам належало 66 тис., переважно місцевої "української". Породна була у поміщиків і колоністів. І хоча продуктивність худоби була низькою ("українська" корова мала надій в 1,5-4,5 л), в цілому скотарство давало чималі прибутки. В сер. XIX ст. пара волів коштувала 30-35 крб., місцева корова – 12-20, баран – 2, кіло масла – 0,3, а вівчар за сезон заробляв 40-60 крб.

Скотарство нерідко терпіло від епізотій та лютих зим. Так, взимку 1812/1813 рр. від голоду і холоду на Півд. України загинуло 100 тис. коней, 250 тис. голів великої і 1 млн. дрібної рогатої худоби.

Вищенаведене не підтверджує положень про те, що вже з 1820-х рр. чи навіть з кінця XVIII ст. хліборобство зайняло панівне становище. В житті навіть піонери землеробства – колоністи – отримували найбільше прибутки від скотарства. Так, колоністи Херсонського повіту у 1841 р. 81% прибутків отримали від продажу худоби і вовни, а від збіжжя лише 7%. Водночас поступово зростало й значення землеробства. Організація рільництва на степових цілинних землях вимагала значних витрат на початкове обзаведення робочою худобою, реманентом і спорудження господарських будівель. Так, піднімали цілину важким українським плугом "сабаном" (експонується в Херсонському краєзнавчому музеї), в який запрягали 3-4 пари волів.

Знаряддя праці, за винятком колоністів, змінилось мало і залишились примітивними. Лише з 1820-х років в передових поміщицьких господарствах з'явилися машини.

В рільництві панував удосконалений перелог. Трегину ріллі засівали такою сівозмінною: пшениця, ячмінь, пшениця, озима пшениця чи овес. Після 4-х років виснажена ділянка десь 10 років відпочивала і на ній пасли худобу. Лише колоністи і деякі поміщики використовували досконалі сівозміни.

Основною експортною культурою була пшениця-арнаутка (якісна і пристосована до наших умов). Багато сіяли озимої і ярої пшениці, проса (каші) і вівса (коням, крупа, пивний солод), а жита, льону, рапсу, коноплі, гречки, ячменю і кукурудзи – мало. Добрі врожаї давав соняшник, але його сіяли лише на городах.

На городах росли капуста, ріпа, редька, цибуля, часник, морква, помідори, огірки, картопля і т.п., в садах – багато сортів абрикос, груш, персиків, слив, черешень тощо. Поступово зростала кількість виноградників – у 1850 р., приміром, у Херсонському повіті було зроблено 12 тис.л виноградного вина.

На баштанах вирощували дині і багато кавунів, якими славився наш край. Кавунів було близько 16 сортів, вагою по 4-8 кг, причому найкращі – в околицях Херсона. В сер. ХІХ ст. середній кавун коштував 3-4 коп. сріблом, великий – 5-15 коп., а гектар кавунів давав до 60 крб. сріблом прибутку щорічно.

Через низький рівень агротехніки і недостатню кількість добрив, особливо в селянських господарствах, урожайність була низькою. Становище різко погіршувалось посухами і сараною. У сприятливі роки урожайність досягла сам – 15. На сер. ХІХ ст. пересічна урожайність становила: арнаутки – сам 4-6, озимої пшениці – 6-7, а найкращі врожаї давала кукурудза – сам 25-40, всіх зернових – сам 3,9. Але за цими "пересічними" показниками була висока врожайність одних (колоністи, заможні селяни, частина поміщиків) і низька інших – бідняків-селян і кріпаків.

Землеробство поширювалось у сприятливих умовах – родючі землі, наявність ринків збуту чи зручні шляхи сполучення. Перед в цій справі мали колоністи і багаті поміщики, вони розорювали цілину, збуваючи пшеницю на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Заможні поміщики, враховуючи кон'юнктуру і маючи відповідні засоби – (кошти, земля, кріпаки), збільшували роль рільництва. Так, в маєтках Овсяніко-Куліковського у 1859 р. було засіяно понад 9 тис. га і продано 2,3 тис.т збіжжя. Хліборобство і баштани були головною галуззю маєтку генерала Потье (с.Михайлівка Скадовського р-ну). Водночас кріпаки того ж Овсяніко-Куліковського, збираючи лише 1,6 ц зерна з гектару, займались скотарством.

Але більшість маєтків були багатогалузевими, – так, у маєтку Скадовських у Білозерці провідне місце належало хліборобству, а садівництво, винокуріння, рибальство, розведення рисаків і вівчарство були допоміжними галузями.

Поступово роль землеробства збільшувалась і в селянському господарстві, навіть місцях розвинутих промислів. Приміром, навіть мешканці Станіслава, Старої і Нової Збур'ювок і т.п. сіяли зернові, більш заможні мали добрі баштани, садки, виноградники.

Широко розповсюдилось і приміське, товарне землеробство. Так, міщани Чорнобаївки орендували у міської управи Херсона землю під городи, сади і виноградники ділянкою від 1 до 500 га. Навіть у Херсоні у 1843 р. налічувалось 35 значних промислових городів і 35 садків.

Та й значна частина жителів у містах (за винятком Херсона) і більшість у містечках займались землеробством. Приміром, понад 40% населення Олешок становили державні селяни, які мали чудові баштани. З хліборобства жила значна частина геничан, селяни Голої Пристані на Келегейських хуторах займались в низинах садівництвом, виноградарством і вирощували напрочуд смачні кавуни.

Помітно прискорився розвиток хліборобства з 1840-х років, коли поряд з екстенсивними стали діяти інтенсивні фактори – збільшились посіви озимої пшениці (вона ставала основною товарною культурою) і технічних культур (льону, конопель, соняшнику), зростало використання машин (за 1824-1660 рр. їх імпорт через Чорноморські порти збільшився в 130 разів), удосконалених знарядь праці і передових технологій і т.д. Взагалі землеробство стало більш рентабельним на основі поширення ринкових зв'язків. Приміром, Херсонські овочі і кавуни вивозились за кілька сотень кілометрів, а мариновані, сушені і свіжі фрукти вивозились до Москви і Санкт-Петербургу.

Але значна частина навіть державних селян продовжувала перебувати в злиднях, не зумівши знайти себе в нових умовах. Так, у Великій Олександрівці селяни займались рільництвом і городництвом, мали добрі баштани. Та родючі землі не допомагали бідності – вона чекала, доки закінчать польові роботи заможні односельці, щоб найняти худобу і реманент. Тому все робилось невчасно, тому бідності хліба вистачало до Нового року, а навесні з'їдалось насіння, їм допомагала і влада, і громада – але ситуація кардинально не змінювалась. Зрозуміло, що наявність значної кількості бідняків негативно позначалась на економіці краю.

Та все ж землеробство мало помітні успіхи. За 1778-1851 рр. посівні площі в Півд. Україні зросли у 25 разів. На початку 1860-х років у Таврійській губернії збиралось 229 тис. т зерна (в т.ч. 12% – поміщики, решту – державні селяни і колоністи), у Херсонській – 480 тис. т

і 17,2% відповідно. Найбільше збирали пшениці -128 тис.т в Таврійській губернії і 182 тис.т в Херсонській.

Небувалою розмаху набули промисли, тобто несільськогосподарські заняття населення по використанню або розробці природних ресурсів.

Традиційно виключне місце серед промислів посідало чумацтво, що поряд з козацтвом є історичним символом українства. Воно в 1-й пол. ХІХ ст. досягло найбільшого розвитку і до побудови залізниць відіграло чи не вирішальну роль у розвитку торгівлі, у зміцненні економічних зв'язків краю з іншими регіонами України. Адже українські чумаки у 1850-х роках перевозили до 800 тис. маж з товарами на рік.

Чимало їх було у Херсоні, Олешках, Чаплинці, Бериславі, Станіславі тощо. Чумаки доставляли з Херсонщини в усі куточки України, в Росію, Прибалтику і Польщу сіль (хоча нерідко транспортували до перевалки у Кременчузі), сіль, кавуни та фрукти, везли хліб та вовну з поміщицьких економік до Херсона і Миколаїва, рибу із Станіслава до Херсону, Миколаїва, Вознесенську і т.п. Завозили до краю для потреб краян і на експорт хліб, ліс, промтовари, тютюн, горілку, мед, сало тощо. Чумаки вважали ганьбою "везти торохтія" (їздити порожняком) і везли будь-які вантажі необхідні людям.

Найчастіше чумаків можна було побачити на "соляному тракті" (сучасна автотраса Каховка-Чаплинка-Армянськ) і на Таванському перевозі (Берислав-Каховка), яким з чималими труднощами користувались до 200 тис.маж на рік. На переправі, яку обслуговували до 70 паромів, часом збиралось по 10 тис.маж. "Коли прибули, – скаржилися чумаки, – то одуд саме гніздо мостив, а зараз уже одуденята повилітали".

Між тим Берислав мав від перевозу чималі прибутки – перевіз однієї мажи коштував 1 крб. Лише у 1857 р. поміщик Н.Н.Овсяніко-Куліковський купив у Великобританії пароплав і знизив ціну до 25 коп. Чимало коштів чумаки залишали за випас волів і в шинках.

В Каховку, важливий центр чумацької торгівлі, з півночі доставляли ліс, дерев'яні і гончарні вироби, полотно, прядиво, фрукти, картоплю, а в неврожайні роки – хліб. Все це чумаки скуповували і перепродували у Бердянську, Перекопі, Феодосії, Сімферополі тощо. Каховка, як і Гола Пристань, були перевалочними пунктами кримської солі.

Чумацтво належало до найпрестижніших видів занять через відносну надійність заробітку та його відповідність менталітету україн-

ців. Віл не вимагає ні сіна, ні вівса, а задовольняється підножним кормом (тобто собівартість перевезень була мінімальною) – на це спирався прибуток чумаків. Вони продавали в Україні сіль вдвічі дорожче, ніж у Перекопі чи Станіславів і отримував по 17 коп. прибутку з пуду солі. На мажу вантажили пересічно 70 пудів солі, а за весну-осінь чумаки робили 3-4 поїздки, заробляючи лише на солі до 50 крб.

Більшість чумаків мало по 1-2 мажі, багаті – десятки. Бідняки наїмались погоничами, заробляючи за сезон в сер. XIX ст. 8-10 крб. сріблом без харчів.

Нічого одноманітнішого, виснажливішого і маруднішого під час подорожі не було, як змазування коліс дьогтем. Адже на одного чумака припадало до 50 коліс – спеціальним дрючком слід було підняти наповнену мажу, зняти колесо, змастити вісь і поставити колесо на місце. В негоду вони підсобляли волам тягти мажу через калюжі.

В XIX ст. розповсюдилось візнікування, яке на відміну від чумацтва було переважно додатковим заробітком у вільний від основної роботи час для частини селян і міщан. Постійно займались візництвом мешканці Херсона.

В Херсоні, Олешках, Генічеську, Станіславів, Гопрах і т.д. десятки і сотні власників дубів і човнів (міщан, державних і поміщицьких селян) перевозили вантажі і пасажирів.

Води Херсонщини мали багато риби, що сприяло поширенню рибальства. Так, іноді виловлених оселедців не встигали солити і їх заковували. Селяни і міщани прагнули поповнити чи покращити харчування та іноді продати рибу. На берегах Дніпра, Дніпровського лиману і морів рибальство було основним заняттям частини мешканців – в сер. XIX ст. у пониззі Дніпра і на узбережжі лиману існувало до 180 артілей рибалок-професіоналів.

Так, рибальство було поширеним серед жителів Качкарівки, Станіслава (у ньому було багато і артілей, і рибних заводів), Генічеську і околиць, Великої Лепетихи (рибалки сплачували поміщику за користування плавнями й озерами чинш), Голої Пристані, Прогноїв, Старої і Нової Збур'ювок тощо. У 1843 р. рибальство давало Херсону прибуток в 659 крб. сріблом. Були й невеликі рибальські селища – скажімо: на місці Скадовська селище Алі-Аюк.

Промислове рибальство було товарним – свіжу рибу продавали в Херсоні і Миколаєві, сушену і в'ялену – по всій Україні.

Форми організації і способи рибальства, засоби вживання і обробку риби були в основних рисах успадковані від запорожців. І хоча

порівняно з козацькими часами значення рибальства поступово зменшувалось, все ж воно приносило чималі прибутки. З таблиць можна довідатись про пересічні розміри риби та ціну на неї в середині XIX ст.

Сорт риби	осетер	стерлядь	білуга	севрюга	лящ	судак	короп	щука	сом	тараня
Вага в кг однієї	80	18,3	160	16	4,2	16	8,3	12,5	64	За віз
Ціна в коп.	25-7	14,5	312	14-15	7-3	7-3	6-2	4-2	7-3	4-5 крб

Дружини рибалок в Голій Пристані, Старій і Новій Збур'ївках ловили раків – з них робили консерви, а сушені ракові шийки вважалися делікатесом і коштував вчетверо дорожче осетрини – 1,2 -0,9 крб. за кіло.

В I пол. XIX ст. значного розвитку досягло добування солі у Кінбурнських (Прогнойських) і Генічеських озерах. З казенних прогноївських промислів сіль переплавляли до Станіславського складу, де її купували чумаки і купці-підприємці. В Генічеську містилася контора солепромислу, якій належали соляні склади. На промислах працювали жителі Генічеська та околиць, Прогноїв, Станіслава, Голої Пристані тощо.

Тогочасні солепромисли являли собою обкопані низеньким валом квадрати. В одному повно морської води, тут сіль випаровувалась, осідаючи блискучим, з рожевим відтінком, шаром; у другому сіль згрібали в кулі; з третього її вивозили.

Існували й інші промисли – добування каменю (у Чернобаївці, в околицях Великої Лепетихи), випалення вапна (у Вільовчиній балці на околиці Херсона). Приміром, більшість селян Малої Лепетихи осінню та зимою добували будівельний камінь, великі поклади якого були поблизу села, у Пущеній Бальці. З каменю були всі будівлі села, його продавали до навколишніх сіл.

По дніпровських плавнях заготовляли очерет для палива і будівництва. Так, селяни Нової Збур'ївки взимку наймалися до власників різати очерет "з половини" або ж купували у них дозвіл добувати очерет взимку. Восени цим промислом займалися власники човнів. Мешканці Забалки (район Херсону на березі р.Кошової) з пізньої осені, коли очерет висихав, на човнах і санях в плавнях різали очерет, в'язали і на березі продавали.

Були розповсюджені плетіння кошиків з лози, рогами і соломі, ткацтво (полотно, рушники і сукно). Гончарів було небагато по Інгульцю і в Станіславі, що пов'язано з наявністю покладів гончарної глини.

Селяни розглядали промисли переважно як додатковий заробіток. Так, білозерці взимку плели кошики, очеретяні мати, шили кінську зброю і постолі. Вироби возили до Херсона, продавали на щорічних місцевих ярмарках. В с.Олександрівці (нині Білозерського р-ну) виготовляли вишивані рушники, оздоблені черепашками прикраси і т.п., які продавали в Станіславі.

Отже, промислам належало важливе місце в економіці краю. У 1845р. промислами займалось понад 15 тис. лише державних селян. Їх продукція не тільки задовольняла власні потреби "промисловців", а й в широких масштабах надходила на ринок.

Суттєву роль в економіці відігравало ремесло, що продовжувало розвиватись з орієнтацією на задоволення різноманітних потреб населення. В сер.ХІХ ст. в краї налічувалося приблизно 50 ремісничих спеціальностей – столяри, шевці, кравці, муляри, бондарі, ковалі, слюсарі і т.д. Вони складали значну частину самодіяльного населення і міст, містечок і великих сел. В Херсонській губернії в 1858 р. було зафіксовано 5844 ремісника.

Так, промисловість Берислава була представлена ремеслом. Зокрема, для чумаків виготовляли великі, обшиті лубом і оздоблені мажі. В Рубанівці були свої чинбарі, ковалі, стельмахи. У 1843 р. в ремісничих цехах Херсона було 542 ремісника, на селах було чимало мандруючих ремісників.

Водночас в ХІХ ст. почалось витіснення ремесла ремісничо-фабричною промисловістю. Проте в ряді галузей, безпосередньо спрямованих на задоволення повсякденних потреб людей (кравецькій, шевській тощо) і особливо на селі, ремесло і дрібнотоварне кустарне виробництво продовжували займати провідне місце.

Становлення промисловості краю почалося у ХVІІІ ст., а у ХІХ ст. промисловий потенціал краю помітно виріс. Особливо прискорився поступ промисловості в 1825-1861 рр., коли кількість промзакладів в Півд. Україні збільшилась з 125 до 753. Більшість промислових закладів були дрібними, напівкустарними. Багаті поміщики теж засновували мануфактури, переважно вотчинні. Поруч почали виникати і досить значні підприємства, на яких встановлювалися механізми, машини та інше складне технічне устаткування. Такі підприємства на-

лежали купцям, міщанам, колоністам і державним селянам. Казенні і більшість поміщицьких мануфактур використовували переважно примусову (кріпацьку) працю, всі інші – вільнонайману.

Зростання промисловості знаходило відображення у збільшенні кількості підприємств (особливо капіталістичних) і чисельності зайнятих, навштувалася вироблена продукція. Цьому сприяли зростання казенних замовлень для армії, зростання внутрішнього ринку.

І хоча кількість промзакладів зростала порівняно повільно і продовжувалося панування ручної праці, примітивних техніки і технології, у промисловості відбулись рельєфні якісні зміни. Зменшилась питома вага державних і поміщицьких мануфактур, заснованих на примітивній техніці, і підневільній праці; після початку промислового перевороту у 1840-х роках збільшується кількість і роль капіталістичних закладів; почалося переростання мануфактурної промисловості у фабрично-заводську, засновану на машинах і найманій праці; покращилися умови для удосконалення техніки і технології; в деяких галузях промисловості (в першу чергу на обробці сільгоспсировини – вовно-мийні, салотопні, виробництво шкіри і т.п.) вільнонаймана праця стала абсолютно переважаючою.

Визначальною галуззю промисловості Херсона і краю було цивільне суднобудування. Вже 28.X.1781 р. адміралтейство спустило на воду перше Херсонське комерційне судно "Борисфен" (тоннаж – 384 т, довжина – 32 м, ширина – 9,6 м) на приватне замовлення. З 1797 р. почалось систематичне цивільне кораблебудування (вітрильники, баржі, солевозні човни, плоти) і до 1810 р. було збудовано до 200 суден.

У 1797 р. на березі Кошової була влаштована міська верф торгового суднобудування – тепер завод ім. Комінтерна, де до 1822 р. збудували біля 200 суден і човнів.

У 1806 р. у Херсоні почала діяти купецька верф торгового суднобудування, що до 1830 р. спустила на воду 356 суден і човнів.

У 1830 р. за указом і допомогою уряду робота верфі була перебудована і з 1831 р. вона стає казенною, об'єднавши всі верфі міста (знаходилась на місці заводу ім.Комінтерна). Так, за 1833 -1843 рр. вона збудувала 177 каботажних суден.

У I пол. XIX ст, Херсон став найбільшим центром суднобудування на півдні країни, де будувалось до 80% каботажних суден чорноморського басейну. Цьому сприяла і підтримка уряду, в першу чергу матеріальна. За свідченням О.С.Афанасьєва-Чужбинського, херсонські корабели відзначилися майстерністю і добрими заробітками. Збудо-

вані і відремонтовані судна відзначалися добротністю, бо мали міцний дубовий набір і якісну обшивку. Тому верф отримувала численні замовлення з портів Азово-Чорноморського басейну та з-за кордону. Але коштували кораблі недешево через дороговизну лісу. Тому замовники прагнули здешевіти будівництво за рахунок якості, що приводило до трагічних наслідків – судна гинули у шторм.

Невеличкі верфі існували в Бериславі, Олешках, Голій Пристані і Новій Збур'івці, де переважно будували човни і річкові судна. Так, до 1840 р. (за неповними відомостями) в Олешках спустили на воду 29, в Бериславі 7 і в Херсоні 129 каботажних суден, а херсонські корабелі збудували 43 морських судна – 3 корвети і 40 бригів.

Значного, а в кількісному відношенні найбільшого поширення набули галузі, пов'язані з обробкою продуктів сільського господарства: гуральні, млини, олійниці, салотопки, крупорушки, маслобійки тощо.

Вони були найтісніше пов'язані з основою економіки – сільським господарством – і зростали по мірі його товаризації і спеціалізації, чуттєво реагували на кон'єктури ринку.

Так, у 1790-х роках в Херсонському повіті виникли 4 горілчані заводи, згодом торговий будинок Антуана збудував салотопний завод (виготовляв сало для свічок). У 1850-х роках 11 херсонських салотопок витопили 192 т свічкового сала на 20 тис.крб. З нього на 5 свічково-сальних заводах виготовили 102 т. свічок на 23 т.крб.

Херсон славився як центр вовномийного виробництва, оскільки дніпровська вода в районі о.Карантинного добре мила вовну.

Перша вовномийня виникла у 1822 р., а у кінці 1850-х років 11 закладів промили 3,2 тис. т вовни вартістю 1,5 млн.крб., що перевищило загальну вартість продукції всіх інших підприємств міста. Ціни на вовну постійно зростали. Тут працювало й найбільше робітників – майже 3 тис. – порівняно з іншими галузями. Галузь будувалась на послідовно капіталістичних засадах – першу вовномийню заснував купець Демининтару, а у 1840 р. 400 робітників купця П.Гортропа намили 400 т вовни.

Розвинутим було шкіряне виробництво. У 1840-і роки працювали два казенних шкіряні заводи, з якими з 1852 р. почав конкурувати приватний з участю іноземного капіталу. На ньому обробляли овечі шкури і виготовляли "замшу", "лайку", шкіру для взуття, у т.ч. для військового флоту. Закономірно, що казенні заклади не витримали конкуренції з приватним.

Завдяки інтенсивному розвитку хліборобства чільне місце посіло млинарство. Мололи зерно на різних млинах – вітряках, кінних, парових (перший збудували у 1859 р. брати Вайнштейни; у 1861 р. 40 його робітників дали продукції на 200 тис .крб.). У 1850-х роках в херсонському повіті налічувалось 1323 млинів, в т.ч. 1267 вітряків. У Херсоні район, де було особливо їх багато, отримав назву "Млини".

Збіжжя було сировиною і для винокуріння, центром якого – як й інших галузей – був Херсон. У 1846 р. броварня і 15 винокурень виробили продукції на 45 тис.крб. У 1856 р. 13 винокурень Херсонського повіту використали 3,1 тис. т збіжжя.

Виникали й невеличкі, але численні заклади по обробці рослинної і мінеральної сировини, розраховані на потреби місцевого населення – цегельні, вапнякові, гончарні і черепичні.

Промисловість Херсона у значній мірі визначалась потребами суднобудування – у XVIII ст. діяв ливарний завод, до 1853 р. працювала казенна канатна мануфактура, (випускала до 1,5т канатів силами 500 моряків, адміралтейських селян і 24 коней), в різний час діяло декілька приватних канатних закладів тощо. З них найбільшим був ливарний завод – вузька будівля в 220 м з ливарнею, інструменталкою, слюсарнею, кузнею і ангаром для обробітку гармат, де їх машини свердлили і обточували. За 1791-1995 рр. ця казенна мануфактура випустила 431 гармату.

Щорічно, навесні, по Дніпру сплавляли ліс, який після розпиловки відправляли за кордон, на верфі, на будівництво. У 1851 р. купець Гортроп відкрив перший у Херсоні лісопильний завод, у 1859 р. брати-купці Вайнштейни – другий.

Промисловість будівельних матеріалів була представлена чисельними дрібними заводами – у сер. 1850-х років було 7 цегельних заводів у Херсоні і 3 у Херсонському повіті (один з перших, з 1786 р., цегельний завод почав працювати у Гопрах, 2 вапнякових заклади і т.д.

І хоча чимало промислових закладів було на селі (у 1860р. в Юзкуях були цегельня, 2 колісні майстерні і бондарня), все ж основна кількість промзакладів була у Херсоні. Так, у 1843 р. у місті та його околиці налічувалось 33 (без суднобудівництва) заклади (по два канатних і салотопних, 6 свічкових, шкіряний, 15 цегельних і т.д.), які дали на 614,3 тис.крб. сріблом продукції.

Особливо прискорився промисловий розвиток Херсона з початком промислового перевороту. Так, у 1848 р. почав діяти один з пер-

ших в Україні паровий млин, у 1855 р. з'явився чавуноливарний завод Вадона, згодом нові цегельні, лісопильні, ковальсько-механічні, гончарні, тютюнові, кісткомольні та інші заклади. У 1859 р. у місті було 53 промислових заклади. Їх продукція збувалась переважно у місті та окрузі і лише помита та перебрана вовна йшла на експорт.

Заселення і господарське засвоєння краю спричинили й розвиток торгівлі. Найважливішою її передумовою було розширення внутрішнього ринку і товаризація всіх галузей економіки, налагодження економічних зв'язків з іншими районами країни (на основі їх господарської спеціалізації) та зарубіжжям. Так, з інших районів для промисловості краю надходили устаткування, сировина, кваліфіковані кадри.

У I-й чверті XIX ст. сформувався південноукраїнський субрегіональний ринок, органічною часткою якого стала Херсонщина. Налагодились тісні торгівельно-економічні зв'язки з іншими районами України. На це, зокрема, вплинули зміни у напрямках світових торгових шляхів. У кінці XVIII ст. Херсон став головним зеном зв'язку між господарством України, у т.ч. Правобережжя, і зовнішнім ринком.

Так, купці, торгові агенти поміщиків і заможні селяни все частіше торгували на ярмарках і базарах краю. Вони збували продукцію своїх господарств та виробили промислів, з поміщицьких маєтків прямували великі валки зі збіжжям та продуктами тваринництва. У 1785 р. лише поміщики Правобережжя відправили у Херсон збіжжя на 3 млн. золотих, а за 1786-1793 рр. експорт хліба через Херсон збільшився у 2,5 рази. Взагалі херсонський порт у значній мірі працював на інші райони України.

Збут і закупка товарів здійснювались на щільній мережі ярмарок, базарів і торгів. До числа поширених місцевих товарів належали збіжжя худоба і коні, вовна, шкіри, вершкове масло і овечий сир, фрукти, риба, овочі, кавуни, вино. Серед довізних домінували тканини (вовняні, шовкові та інш.), горілка, тютюн, скло, посуд, ліс, залізо, папір, дерево, смола, дьоготь, одяг і взуття, цукор, сільгоспінвентар.

Найважливішою формою внутрішньої торгівлі стали ярмарки. Поряд з дрібними ярмарками, на яких переважала торгівля місцевими товарами, діяли великі, переважно оптові, що відіграли велику роль у зміцненні економічних зв'язків краю з іншими районами країни.

Значна роль в ярмарковій торгівлі належала купцям, що зосереджували в своїх руках основну масу товарів і мали численних торгових агентів. На великих ярмарках продавалась основна маса довізних

товарів купцями з Харкова, Києва, Ромен, Курська, Москви та інших міст.

Ярмарки проходили в 20 містах, містечках, казенних і поміщицьких селах краю – Херсоні, Бериславі, Станіславі, Нововоронцовці тощо. У Херсоні, приміром, в сер. XIX ст. проходили Троїцька (на пасху), Євдокіївська (1.03), на початку Петрова поста (9.06), Воздвиженська (14.09) і Миколаївська (6.XII) ярмарки, на кожній з яких оборот складав не менше 50 тис.крб. Значну роль у реалізації сільгоспродуктів Таврії відігравав Каховський ярмарок, де вже у 1817 р. було продано товарів на 75 тис.крб.

Значну роль відігравали торги і базари, що торгували здебільше місцевими товарами і в яких активну участь, поряд з купцями, брали поміщики, міщани, селяни і колоністи.

Найбільш наочно визначала ринкове обличчя краю стаціонарна торгівля – за 1825-1861 рр. кількість крамниць, шинків, лотків і т.д. зросла у 2,5 рази.

На жаль, головним товаром була горілка. У 1858 р. в Херсонському повіті було 520 пітейних закладів (228 казенних і 292 поміщицьких), що продали 711 тис.л. місцевої горілки і 1303 тис.л. довізної, в 1860 р. відповідно 930 тис.л. і 2072 тис.л.

Значний вплив на торгівлю мали, Дніпро та Азово-Чорноморський басейн. З 1830-х років йшов прискорений розвиток каботажного судноплавства. Так, через Станіславську пристань вивозилися зерно, риба, сіль, а самі станіславці на дубах здійснювали перевезення вантажів між Станіславом і Херсоном та Миколаєвом. У містечку були два щорічних ярмарки та щотижневі базари, торгували лавки, шинок і трактир.

Розвивалося торгове судноплавство і по р.Конці. Приміром, за 1842-1843 рр. через Голу Пристань пройшло 535 суден і 200 плотів, що перевезли вантажів на 2,5 млн.крб. Проте аж до 1868 р. через бюрократичну тяганину пристань у містечку не було споруджено, що гальмувало, та все ж не зупиняло торгівлю. Через Голу Пристань в Азовські та Чорноморські порти та вглиб країни з травня по листопад везли хліб, вовну, сіль, ліс тощо. Через пристань в Казачих Лагерьх на р.Конці на рубежі 1890-1860 рр. щорічно вивозилося близько 2,9 тис. т вантажів.

Найважливішим осередком торгівлі, в т.ч. морської і дніпровської, краю був Херсон. З 1780-х років він в першу чергу став важливим перевалочним пунктом лісу, зерна, вовни і т.п., які тут вантажили на

морські і каботажні судна. Порт обробляв головним чином вантажі, що йшли на придніпровські пристані та в Одеський, Миколаївський і Кримські порти.

О.С.Афанасьєв-Чужбинський свідчить, що навесні зверху Дніпра в Херсон прибували численні баржі і приходили невеличкі місцеві судна та човни. Восени з придніпровських сіл надходили гори овочів, кавунів, динь, груш, яблук, винограду і т.д. Приміром, у 1858 р. до Херсона прибуло 784 вітрильника (з них 131 з вантажем) та 79 пароплавів (рейсів), відійшло в каботажні рейси 780 суден (з вантажем – 745) і 78 пароплавів. Через міський порт вивозилось товарів на 6,7 млн.крб.

Значним був і оборот міською торгівлі – 4 млн.крб. у 1857 р., який забезпечили 263 лавки, 123 винні льохи, трактири, кондитерські, готелі, заїжджі двори тощо.

Другим центром торгівлі став Берислав, де був значний перевалочний пункт зерна та інших товарів. У сер. XIX ст. в місті налічувалось 42 крамниці, 18 шинків і трактирів, відбувались три ярмарки і щотижневі базари.

Важливе значення мала торгівля і для Олешня – у 1853 р. діяло 16 крамниць (в 1833 р. – 6), три ярмарки, 75 дубів і шаланд забезпечували дніпровську переправу.

Генічеськ, розташований на шляху через Арабатську Стрілку до Феодосії, став і важливим осередком експорту з Приазов'я хлібу, вовни і солі. У сер. XIX ст. тут почалось спорудження порту. Нововоронцовка стала ринком збуту (на 4-х щорічних ярмарках і великих базарах) сільгосппродуктів маєтків М.С.Воронцова, навколишніх поміщиків і селян, а з пристані відправляли хліб та вовну до Херсону, Миколаєва і Одеси. В Юзкуях щороку відбувався великий ярмарок і діяло 6 приватних крамниць. Подібних прикладів було чимало.

Проте не слід перебільшувати ступінь розвитку торгівлі. Вона була в цілому слабо розвинута, навіть у Херсоні. Приміром, торговельні підприємства являли собою здебільшого дрібні об'єкти.

З виходом Росії на Азовське-Чорноморське узбережжя почала швидко розвиватися зовнішня торгівля. За кордон вивозилися вовна, лів, хліб, масло, паюсна ікра, сало, канати, залізо, прядиво, шкіри, пенька, насіння льону і конопель тощо. З-за кордону надходили вина, свіжі та сушені фрукти, прованська олія, оливки, турецький тютюн, шовкові та бавовняні тканини, тонкі сукна, меблі, бакалія, парфумерія, цитрусові, кава, горіхи та інші товари на смак дворянства.

М'який клімат і практично незамерзаюче гирло Дніпра дозволили Херсону стати важливим (а до появи Одеси основним) центром зовнішньої торгівлі. У 1782 р. було дозволено експорт і судно "Архипелаг" відійшло до Франції. Тоді ж в місті відкрив торгіву фірму француз С.-Ж. Антуан, який в 1783 р. почав експортно-імпорتنі операції. В 1805 р. цей комерсант видав в Парижі нарис про чорноморську торгівлю.

Поступово зростала роль вітчизняних суден у зовнішній торгівлі спочатку це були перероблені військові (той же "Архепелаг"), згодом спеціальні судна. У 1785 р. з Херсону до Марселю пішло 20 вітчизняних кораблів.

Обсяг зовнішньоторгового обороту зростав – у 1787 р. до Франції було відправлено 19 суден, з Франції до Херсону – 18. В місті скупчувалися купці з України, Росії, Польщі, Франції, Австрії і Неаполітанського королівства, перебували австрійський та неаполітанський консули і були регулярні торгові зв'язки з Францією, Італією, Єгиптом і Грецією. В чорноморській торгівлі брало участь більше 200 кораблів.

Спочатку наш край брав незначну участь у зовнішній торгівлі. Основна маса експортних сільгосптоварів надходила з Правобережжя, Лівобережжя і Слобожанщини, лісу та промислових – з Центральної Росії. Так само більшість імпорту йшла транзитом у внутрішні райони країни.

В XIX ст. Херсон через мілководдя гирл Дніпра, брак зручних шляхів підвозу і, головне, конкуренцію одеського порто-франко втратив роль головного порту Півн. Причорномор'я. Тому обсяг зовнішньої торгівлі був незначний – у 1858 р. за кордон відійшло 11 суден.

Водночас підвищилась роль економіки краю у зовнішній торгівлі. Експортувались вовна і зерно, роль якого зростала. Так, у 1847 р. з Чорноморських портів його вивезли 800 тис.т, а у 1859 р. пшениця становила 81% обсягу і 68% вартості експорту. В цілому на сер. XIX ст. дніпровський експорт оцінювався в 8 (в т.ч. через Херсон – 7) млн., імпорт – в 2 млн.крб.

З кінця XVIII ст. почалося становлення своєрідних рис соціально-економічного розвитку Півд. України та її складової – Херсонщини. Внаслідок взаємодії людського, природньо-географічного і соціально-економічного факторів відбулась спеціалізація краю – на фоні домінування скотарства (переважно вівчарства) проходило зростання товарного землеробства, передусім хліборобства.

Промисловість була тісно пов'язана із сільським господарством, а її розвиток значною мірою залежав від господарської спрямованості та процесів товаризації сільського господарства, від потреб зовнішнього і внутрішнього ринків та економічної політики царату.

Херсонщина виконувала також функції "воріт" України в Європу, була важливим осередком внутрішньої торгівлі і кораблебудування.

З літературі недооцінюється ефективність діяльності влади по стимулюванню економічного поступу, її поблажливе ставлення до капіталістичних відносин – останнє в умовах абсолютизму мало чи не вирішальне значення. Так, це і кредити кораблебудівникам, і додаткові 120 дес. землі власникам млинів, завезення мериносів, обмін хліба на сіль для стимулювання хліборобства, додаткові земля, гроші і право безмитної торгівлі при умові виробництва дефіцитних товарів, іноземна колонізація і т.п.

У 1775-1860 рр. в краї продовжувався поступ виробничих сил. Він був пов'язаний із зростанням товарних відносин і підприємництва, із зростанням капіталістичного укладу і відповідним зниженням та розкладом феодално-кріпацьких відносин.

Специфіка нашого краю в цьому плані полягала в наявності запорозьких традицій свободи як необхідної передумови становлення ринкової економіки і життя самих запорожців, які мали чималий досвід існування в умовах вільного підприємництва. Іноземні колоністи принесли досвід та традиції західноєвропейського капіталізму, через переселенців і купців, котрі мали тісні контакти з різними групами населення Зах. Європи, місцеві підприємці отримували відомості про досвід організації виробництва і відповідне правове регулювання. Отже, на Херсонщині порівняно з іншими регіонами було чимало "людського матеріалу" для формування капіталістичного укладу. Цей "соціальний матеріал" дозволяв органічно поєднати вітчизняний і світовий досвід. З урахуванням слабкого укорінення кріпацтва це створювало порівняно сприятливі умови для формування капіталістичних відносин, включення краю в систему ринків – південноукраїнського, українського, всеросійського і європейського. Формувались головні складові ринкової економіки – ринки товарів, послуг, землі, робочої сили, капіталів. Формувався і прошарок підприємців.

Під впливом ринкової кон'юнктури змінювались не стільки традиційні заняття населення, скільки їх співвідношення. Так, на сер. XIX ст. заняття олешківців порівняно з козацькими часами не зміни-

лись, але їх питома вага зазнала суттєвих змін: від продажу кавунів, порівняно нового заняття, вони отримували близько 20 тис.крб. сріблом на рік, від рибальства – 10 тис., від перевезення вантажів через Дніпро 5 тис.крб.

Нові ринкові відносини невпинно розвивались в усіх сферах економіки. Так, у сільському господарстві поміщики, колоністи і державні селяни на сер. XIX ст. широко використовували найману працю.

Навіть деякі кріпаки успішно торгували. Так, 47 кріпаків-каховчан зібрали гроші на викуп. У 1860 р. кріпак М.С.Воронцова викупив себе і сина за 111 крб. Чимало державних селян продавали сільгосппродукти, деякі стали комерсантами (скуповували оптом хліб і вовну).

Більш інтенсивно нові стосунки зароджувались у промислах, промисловості і особливо в торгівлі, де формувалася основна частина капіталів. Водночас розвиток промислів, промисловості і торгівлі сприяли втягуванню в ринок і сільського господарства.

Так, якщо селянсько-міщанське рибальство мало переважно дрібний і споживчий характер, то товарне велось на капіталістичних засадах підприємцями. Приміром, поміщик Мілорадович мав на березі Дніпровського лиману великі промисли, на яких працювали кріпаки. В Станіславі вже в кінці XVIII ст. серед рибалок виділилось 67 багатіїв-промисловців, власників знарядь рибальства. Вони використовували зайшлих з Правобережжя строкових наймитів – у 1790 р. 49 хазяїв мали 679 наймитів. Голопристанські рибалки наймали місця для ловлі у власників та орендаторів-посередників, ватаги прогноївських рибалок орендували судна й снасті у підприємців за половину улову і т.д. Весь оптовий ринок риби контролювався херсонськими купцями.

Але це аж ніяк не означає, про що донедавна наголошувалося в літературі, що всі звичайні рибалки опинились в “кабалі”. Адже підприємці надавали можливість бідноті заробляти на життя. А дрібні власники для збільшення прибутків об'єднувались в кооперативні товариства по 3-15 чоловік, купуючи на паї необхідні знаряддя лову.

Чимало підприємців з'явилося на транспорті, які займались візницько-торговим промислом на капіталістичних рейках. Так, окремі чумаки-підприємці були власниками до 50 пар волів і отримували до 25% прибутку на капітал. У вересні та інших місцях були підприємці, які поставляли по підряду різного призначення підводи (в т.ч. і чумацькі) установам чи приватним особам. У сфері гужових перевезень виникли і одні з перших акціонерних компаній. Серед власників вели-

ких суден провідне місце належало представникам торгової буржуазії, але серед них зростала питома вага й інших станів. Це було вигідним – фрахт суден в азово-чорноморському басейні вже в 1840 р. становив близько 1,5 млн. крб. Лише у Херсоні в тому ж 1840 р. Місцевим судновласникам належало 221 судно (96 великих), що могли підняти до 20 тис. т вантажів.

В багатьох придніпровських селах і містечках (Берислав, Олешки, Станіслав, Нов. і Стара Збур'ївка тощо) судновласники-підприємці, які володіли суднами самостійно або на паях, наймали команди із земляків і займались каботажними перевезеннями між Херсоном, Одесою, Миколаєвом, Кримом і т.п.

Підряди з казною на проведення різноманітних робіт були доволі розповсюджені. Так, частина військових кораблів будувалась шляхом залучення приватних підрядчиків за суму, що визначалась казною. Вона надавала матеріали, обладнання та гармати, а при необхідності – державні верфі, але робоча сила наймалась підрядчиком. У такий спосіб за рахунок кращої організації праці корабели-робітники отримували значно більше, і казна заощаджувала до 15% коштів, і підрядчик був не в накладі. З кінця 1850-х років підряди на будівництво суден укладало Російське товариство пароплавства і торгівлі.

Зростання обсягу експорту обумовило проведення масштабних робіт по будівництву різних портових споруд і складів, мостів, казенних установ, житла тощо. Підрядчиками по виконанню таких робіт виступали купці, дворяни, міщани. Широко розповсюдились підряди на постачання війська хлібом, лісом і т.п.

Поступово відбувався перетік купецьких капіталів у виробничі галузі. Так, херсонський купець М.Варшавський збудував у Миколаєві верф по будівництву озброєних транспортів і взяв на торгах підряд на будівництво першого на Чорному морі вантажопасажирського пароплава для Одеси ("Одеса" – так звався пароплав – збудовано в 1825 р., 65 пасажирів, мав машину в 65 к.с.). Згодом він не витримав конкуренцію, продав верф і повернувся у Херсон.

Підприємці засновували і розширювали промислові заклади на капітали, які ввозились до краю з інших районів країни та подекуди з-за кордону. Вони займали все більш помітні позиції в економіці регіону. Окремі з них входили до верхівки купецтва, груп засновників акціонерних компаній, брали участь у діяльності різних громадських організацій. Деякі підприємці виступали проти царату з пропозиціями лібералізації режиму.

Розвиток продуктивних сил зумовив відповідні зміни у виробничих відносинах. Ці зміни торкнулись форм власності й розподілу продуктів праці. Так, виключне право дворянства на землю в нашому краї не було реалізоване. Невпинно зростало приватне землеволодіння, що мало здебільшого буржуазний характер – купецьке, міщанське, приватне колоністське. На сер. XIX ст. значне частина державних селян краю володіли землею на правах приватної власності (близько 10 тис. селян і понад 25 тис. дес. землі). Всього ж у 1863 р. дворянське землеволодіння складало лише 16,1% земель Херсонського повіту, духовенства – 18,6%, державних селян – 30,9% (в т.ч. 19% – приватна власність), колоністів – 7,9% (в т.ч. 0,4% – приватна), а всього казенні землі склали 40%, а приватні – 60%. В Дніпровському повіті приватні землі склали у 1850-і роки 51%, казенні – 49%.

З 1840-х років земля все частіше ставала не тільки об'єктом купівлі-продажу, а й предметом орендних відносин. Багато поміщиків здавали частину своїх земель і промислових підприємств в оренду купцям, міщанам та заможним селянам. Орендарі нерідко передавали орендовані землі суборендарям, одержуючи при цьому значні прибутки. Були й такі, що створювали на найбільш родючих землях підприємницькі фермерські господарства, засновані на вільнонайманій праці і застосовували машини, поліпшені знаряддя праці і т.п.

Найпомітніші зміни форм власності відбулись у промисловості. Це поступовий занепад і розорення вотчинних і казенних мануфактур, заснованих на примусовій ручній праці і примітивній техніці; це зростання і зміцнення капіталістичних підприємств (вільнонаймана праця, передові техніка і технологія); це і перетворення частини дрібних ремісників у робітників. Поміщицькі заклади переходять у власність заможних міщан, купців та багатих селян.

Зменшення кількості поміщицьких і збільшення купецьких підприємств спостерігалось в салотопній, свічково-миловарній, машинобудівній, шкіряній, цегельній, борошномельній галузях.

Зростання товарності сільського господарства, помітні зміни форм власності, перехід від мануфактури до фабрики, формування капіталістичного укладу сприяли збільшенню використання найманої праці.

Найбільш широко вона застосовувалась у сезон сільгоспробіт: на рубежі 1860-х років у Півд. Україні було близько 300 тис. наймитів. На Херсонщині була нестача робочої сили, робочі руки високо цінувались, що в реальному житті дозволяло кріпакам нерідко міняти вла-

сників-поміщиків і тікати на хутора до міщан. Інтенсивно формувався ринок робочої сили і йшло відділення робітників від засобів виробництва. Так, за неповними даними наприкінці 1850-х років лише у Херсоні налічувалось більше 1 тис. постійних і до 3 тис. тимчасових заробітчан. Розгортання підприємництва і товарного виробництва обумовили все ширше застосування найманої праці як елементу капіталізму.

Водночас феодально-кріпацька система стримувала використання передових технологій і підприємництва, звужувало внутрішні ресурси нагромадження і формування ринку капіталів, товарів і робочої сили, взагалі не відповідала потребам соціального поступу.

Так, низька продуктивність кріпацької праці не задовольняла зростаючих потреб поміщиків і тому багаті поміщики вдавались до використань наймитів, а дрібні зганяли кріпаків з наділів, переводили на місячину і т.д. І хоча на Херсонщині кріпацтво не набуло значного поширення, а значна частина поміщиків втягнулась в ринок, все ж криза кріпацтва (в першу чергу селянського господарства) стримувала соціально-економічний розвиток.

На фоні кризи господарств селян-кріпаків незаперечні успіхи мали державні селяни і колоністи. Так, лише державні селяни Півд. України збільшили свої посіви за 1850-і роки на 16%. Саме завдяки зусиллям в основному державних селян і колоністів за цей же період пересічна врожайність на Півд. Україні зросла на 26% (з сам-3,1 до сам – 3,9%). В інших регіонах України, де панувало кріпацтво, за 1840-50-ті роки врожайність знизилась на 4%.

Економічна слабкість кріпацьких господарств обумовила і кризу поміщицького господарства, оскільки поміщицькі землі оброблялись примусовою працею кріпаків і примітивними селянськими знаряддями праці. Ця криза виявлялася у зниженні прибутків і збільшенні заборгованості значної частини поміщиків. Вона проявлялася також, з одного боку, у зростанні виробництва хліба і вовни на продаж, дедалі ширшому застосуванні машин, передової агротехніки і використанні вільнонайманої праці, розшаруванні селянства, збільшенні кількості фабрично-заводських підприємств та й взагалі складання внутрішнього ринку.

Поміщики прагнули пристосуватись до ринку, підривали тим самим основу своїх господарів. Так, вони збільшували звої засіви за рахунок скорочення селянських наділів – вони склали в Півд. Україні лише 14,3%-поміщицької землі (на Лівобережжі – 39%). Все більше

селян ставали дворовими, селян масово переводили на місячину (особливо дрібні поміщики) тощо.

Скорочення селянських наділів, продаж і здача поміщиками своїх земель у довгострокову оренду купцям, заможним селянам та іншим особам недворянського походження підривали основу феодального способу виробництва.

На селі було порівняно небагато промзакладів і недостатньо розвинуті селянські промисли, а товаризація сільського господарства йшла переважно у напрямку продажу хліба і вовни. Отримані гроші більшість селян витратила не на придбання промтоварів, а на численні податки і платежі. Тому нові, ринково-капіталістичні відносини, зароджувались у більшій мірі в промислах, ремеслі, промисловості й торгівлі, тобто не в аграрному секторі, і не на селі. А оскільки більшість населення складало селянство, то це й зумовило обмеженість капіталістичного укладу.

Значна частина, якщо не більшість, найманих робітників були невільними або люмпенами. Це гальмувало перетворення робочої сили на товар, що в сумі з вузькістю внутрішнього ринку найбільше перешкоджало інтенсивному розвитку економіки. Гальмувала формування капіталізму і бідність значної частини селянства, яке не могло бодай як-небудь обробити землю через брак засобів виробництва. Так, у 1856 р. кріпаки Дніпровського повіту на своїх ділянках зібрали 2048 т хліба при мінімальній потребі 4192 т, тобто не забезпечили навіть простого відтворення.

Але попри всі ці перешкоди нове невпинно пробивало собі дорогу. На сер. XIX ст. значна частина наших краян вже була тісно пов'язана з ринком. Це поміщики, колоністи, значна частина селян і практично всі городяни, не кажучи вже по прошарки формувавшогося капіталізму – підприємців і найманих робітників.

VI. Соціальна структура населення Херсонщини та соціально-політичні конфлікти

Соціальна структура формувалась під впливом запорозької спадщини і переважання серед переселенців особисто вільних вихідців з різних станів при незначній кількості кріпаків. До того ж специфіка заселення, господарського освоєння та подальшого соціально-економічного поступу краю сприяли становій нівеляції. Внаслідок

кріпацько-станові чинники не набули широкого розвитку. На жаль, цього тогочасна статистика не зафіксувала.

Царат в цілому прагматично-помірковано ставився до виникнення капіталістичних шарів, але їх формування гальмувалось збереженням станів. Інколи уряд вдавався до більш рішучих заходів. Так, йдучи назустріч кріпосникам, царат у 1827 р. видав указ, за яким селяни-втікачі під загрозами рекрутчини і Сибіру мали до 15.09.1828 р. приписатись до поміщицьких або казенних поселень. Проте наслідки були мізерні.

Внаслідок становості нові соціальні явища відбувались в межах традиційних станів – селяни, міщани, дворяни, духовенство тощо. Селяни і міщани були основними податними шарами і платили подушну подать.

Селянство становило основну масу населення і головну виробничу силу. Воно було платником податків і найбільш пригнобленим станом. За правовим становищем і належністю до різних відомств ділилося на декілька груп і розрядів. Водночас серед селян, особливо серед державних і колоністів, поглиблювалось майнове соціальне розшарування. В нашому багатоземельному краї воно проходило не стільки по землі (вона в значній мірі виведена з товарного обігу), скільки по засобам її обробітку.

В цілому становище селянства, особливо незаможного, було тяжким. Воно було фактично безправним у стосунках з владою. Так, у Каланчаку особисто вільних селян неплатників податків старости та збирачі податків прив'язували до дерева біля сільського правління. Навіть Херсонський губернатор змушений був писати "...арештантські роти в Херсоні вже переповнені людьми, заарештовані за те, що вони неспроможні сплатити податки, а багато інших самі просять, щоб їх перепровадили туди же, тому що вони не можуть сплатити все, що від них вимагається".

На Херсонщині, як і на Півд. України в цілому, в складі селянства переважали державні селяни. Так, в кінці XVIII ст. на Півд. Україні вони становили приблизно 60% селянства, в 1801р.--57%. На кінець 1850-х років їх було 2/3 серед селянства краю – на Лівобережжі більше (понад 70% в Дніпровському і понад 80% у Мелітопольському повітах), на Правобережжі – 60%. Генетично державні селяни були пов'язані з колишніми запорожцями, переселенцями і втікачами. Особливу групу складали однодвірці – нащадки служилих російських лю-

дей, що володіли двором і відповідною кількістю землі у розрахунку на двір (звідси й назва).

Державні селяни були особисто вільні, могли розпоряджатися собою і своїм часом, мали громадські і майнові права, платили подушний та оброчний (за користування землею) платежі та інші податки, виконували численні повинності – рекрутську, підводну, шляхову, постійну, етапну, будівельну тощо. Деякі з них порівняно з іншими районами України були збільшені. Так, дорожній податок становив 25-40 коп., на утримання поштових станцій – 22,5 коп., тоді як аналогічні платежі на Лівобережжі не перевищували 6-8 коп., а поземельного податку в інших регіонах взагалі не існувало.

Водночас порівняно з малоземельними губерніями вони були краще забезпечені землею. Так, у 1851 р. пересічний душевий поділ державних селян на Півдні складав 8,2 дес., у Харківській губернії – 2,6 дес., Чернігівській – 2,2 дес.

В середовищі державних селян, особливо серед козаків і однодвірців інтенсивно йшла соціальна диференціація. Заможні шари широко орендували чи купували землю (на додаток до казенного наділу), використовували найману робочу силу. Їх господарства мали фермерський характер і відзначалися порівняно високим рівнем продуктивності і товарності.

На іншому полюсі знаходилась біднота, наймити і заробітчани, господарства яких зубожіли. Про це свідчить зростання недоїмок та заборгованості по податкам і платежам. Так, селяни Верх.Рогачика були порівняно заможні – в 1822 р. на 500 дворів (2976 жителів) прихопилось 29,3 тис. дес. землі, 230 коней, 5,4 тис. голів худоби тощо. Але численні податки становили для більшості селян дуже значну або значну непосильну суму. У відповідь на скаргу селян комісія, призначена губернатором, не лише підтвердила чинність існуючих податків, але й призначила нові – рекрутський податок та етапні гроші.

В Голій Пристані біднота за несплату податків позбавлялася землі і майна. В Мелітопольському повіті у неврожайні роки платежі перевищували прибутки від землі, а декілька неврожайних років викликали голод і високу смертність. Так, у 1856 р. у Мелітопольському повіті було зібрано 4,9 тис. т зерна, а мінімальні потреби становили 11,3 тис. т.

Заходи влади для поліпшення становища були неефективними.

Приміром, 5.XII.1802 р. і 23.01.1803 р. уряд змушений був звільнити від казенних податей і рекрутської повинності селян Херсонсь-

кого повіту "по прошествии положенного срока еще на 10 лет". І все ж у 1831р. податні недоїмки державних селян Херсонської губернії склали майже 2,4 млн.крб.

Не змінила становище і реформа управління державними селянами 1837-1841рр., що передбачала заміну подушного окладу оброком з земельної площі і доходів від промислів. Приміром, за її наслідками лише 70 господарств Станіслава дістали контракт на оброчну землю, а решта, хоча і сплатила частину оброку, контракту не одержала і на оброк не була переведена. Ці селяни перебували на т.зв. господарському становищі (платили податки грошима і натурою, відбували повинності). Їх звернення у 1851 р. до влади з проханням перевести на оброк успіху не мало.

Своєрідною групою державних селян були адміралтейські поселенці, які за користування землею мали працювати на верфях і підлягали Адміралтейству. Вони мешкали в с.Посад-Покровському (нині Білозерського р-ну), заснованому у 1789 р. як адміралтейське. У 1795 р. в селі налічувався 91 житель, переважно росіяни-майстерові, переселенці з Росії. Всі чоловіки 16-60 років мали 3 місяці відробити в Адміралтействі, отримуючи 9 коп. в день. За будь-яку провину їх жорстко наказували. До того ж вони виконували шляхову, поштову і підводну повинності.

Проміжну групу між державними селянами і кріпаками займали "поміщицькі піддані". Ці незакріпачені селяни, які жили на поміщицьких землях, склали у кінці XVIII ст. 35,5% селянства Півд. України, у 1801 р. вже 36,7%. Це була друга за кількістю група селянства, що складалася з втікачів, переселенців, запорожців.

За користування землею вони відбували на користь поміщика повинність – спочатку десятину хліба і сіна, згодом відробіткову ренту - у 1790-х роках вона сягала 2-х днів.

Поміщики прагнули ще більше закабалити "підданих", чому перешкодив їм юридичний статус – вони у будь-який час могли піти від пана. Тому землевласники наполегливо домагалися обмежити свободу переходів. У 1796 р. спеціальним указом "самовільні" переходи поміщицьких підданих (як і державних селян) заборонялися. Внаслідок їх повинності зросли, але вони не стали кріпаками. Поступово під загрозою переходів до інших хазяїв поміщики були змушені зменшити тягар.

Отже, наявність "поміщицьких підданих" складала важливу особливість соціальної структури. Відбуваючи поміщикам за користуван-

ня землею відносно невеликі повинності, вони були економічно зацікавлені в ефективній праці. В літературі ця категорія практично не згадується і зараховується до кріпаків, що спотворює уявлення про соціальну культуру краю.

Найбільш безправними і експлуатованими серед селян були кріпаки. Після дозволу (1781р.) поміщикам переселяти в Півд. Україну власних і куплених кріпаків, тимчасового дозволу закріпачувати втікачів та заборони переходу "поміщицьких підданих" кількість кріпаків збільшилась з 2,7% всього селянства Півд. України в 1784 р. до 6,3% в 1801 р.

В кінці XVIII ст. становище кріпаків у краї нагадувало положення кріпаків інших районів України – 4-денна панщина на тиждень і численні повинності, жорстокі покарання та публічні торги тощо. Так, у 1784 р. селян Білозерки продали разом з худобою і будівлями, кріпаки Завадівки і Михайлівки відробляли 4-денну панщину і т.п.

На посилення гніту кріпаки відповіли масовими втечами і переходами до інших поміщиків, які залюбки приймали втікачів для заселення своїх маєтків. Поміщики відступили і в цілому положення кріпаків в краї відносно інших регіонів знов стало кращим: менше панщина і т.п. Тому багато кріпаків з інших регіонів тікали на південь, кидаючи господарство і навіть родини.

Та все ж і в XIX ст. життя кріпаків було жахливим – вони не мали прав і кріпосник міг розпоряджатись ними на власний розсуд. Поміщики розширювали панщину і скорочували засіви, з метою обійти указ 1797 р. про 3-денну панщину переводили кріпаків у дворівні і на місячину, запроваджували урочну систему тощо. Все це доводило панщину до 4-5 і навіть 6 днів на тиждень. Особливо жахливим було життя кріпаків у дрібних поміщиків.

Так, кріпацьке життя у Князе-Тригоровці, за висловом О.С.Афанасьєва-Чужбинського, попри мальовничу місцевість наводило "невимовну тугу на заїжджих". Управитель Нововоронцовського маєтку перетворив життя кріпаків на пекло. Сенатор-ревізор у 1851 р. писав губернатору, що управитель карав селян на смерть, знущався, гвалтував жінок. За скаргами селян його судили, він визнав застосування "недозволенних законом способів покарання", але справу припинили.

Власник з 1853 р. с. Дудчан (Нововоронцовський район) Старицький мав 15,6тис. дес. землі і лише 336 підданих, а тому ввів 6-денну і навіть 7-денну панщину. Про жорстокий визиск селян писав герценів-

ський "Колокол". Кріпаків Скадовських у Білозерці за недбалу роботу і непокору сікли різками та батогами.

Серед кріпаків також поглиблювалась майнова диференціація, що також посилювало кризу кріпацтва. Це в сумі з посиленою експлуатацією вело до все більшого зубожіння основної маси кріпаків, чимала частина яких не могла самостійно господарювати. Такі кріпаки експлуатувались і поміщиками, і заможними сусідами.

Проявом кризи кріпацтва було переселення кріпаків до міст, де вони фактично вливались до капіталістичних верств при формальному збереженні свого стану. Так, у 1850 р. в Херсонській губернії нараховувалось 7693 безстроково-відпускних кріпаків, в 1846 р. в Херсоні постійно мешкало 623 кріпака, в Бериславі 22, в Олешках в 1832 р. 944, в Каховці наприкінці 1850-х років-296.

Зазначимо, що переселення будь-яких селян до міст ламало становість суспільства, доводило приреченість феодално-кріпацького люду.

Подібним до кріпаків було положення удільних селян. У 1854 р. було засновано Рогачицьку економію вел. князя Михайла Романова. Селяни відробляли 3 дні панщини влітку, а взимку возили зерно на продаж до Феодосії – понад 200 верст-за власний рахунок.

Зростаючим, в міру становлення капіталістичного укладу, елементом соціальної структури був робітничий клас. Так, в Україні в кінці XVIII ст. нараховувалося 10 тис. промислових робітників, у 1825 р.— 15 тис., у 1861р. – вже 86,7 тис. Набагато збільшилась кількість наймитів. Вони рекрутувались з міського плебсу і сільської бідноти, яка поступово втрачала зв'язок з сільським господарством.

Херсонщина, як і весь Південь України, відчувала дефіцит робочої сили і сюди приходило багато заробітчан – селян з інших регіонів України і Росії. Наприкінці 1850-х років щороку заробітчанам українських губерній, переважно харків'янам і полтавчанам, видавали близько 200 тис. паспортів. У Каховці, що стала провідним ринком найму наймитів, зосереджувалось в сер. XIX ст. по 40 тис. заробітчан з України, Росії, Білорусії та Молдови. Вони наймались у поміщицькі маєтки, до заможних колоністів і державних селян, на сезонні роботи в промисловості, транспорті, промислах. Щороку прибували у наш край тисячі теслярів, ковалів та робітників інших професій. Лише у Херсоні в 1857 р. налічувалось близько 1 тис. строкових і до 3 тис. тимчасових заробітчан.

Національний склад робітників був строкатим – українці, євреї, вірмени і т.п., а в складі промислових робітників переважали росіяни. Так, в 1780-і роки до адміралтейства прибуло 1 тис. теслярів з Олонця.

За свідченням херсонського губернатора у Херсоні було найбільше робітників на вовномийнях – на сер. XIX ст. більше 3 тис. З травня по вересень вони (переважно жінки) мили вовну у врізних діжках на плотах. Робочий день тривав весь світовий день, а зарплата складала від 35 коп. до 1 крб.75 ков. в день, в т.ч. мийщиці вовни та підносики – хлопчики отримували по 60 коп., діти на підсобній роботі – 35 коп., дівчини на переробці вовни – 52-60 коп. і т.п.

Багато робітників Херсона було зайнято обробкою лісу. Навесні ліс у плотах сплавлявся у р.Кошову, де його витягали і складали – за цю важку роботу платили 1,4 – 1,65 крб. На розпильці, де працювали артілі росіян, платили 1,9 – 2 крб. в день.

Тисячі робітників збирались в порту на пристані – вантажники, будівники, ремонтники і т.п., заробляючи 0,4 – 1,8 крб. в день.

Тисячі робітних людей збирали соляні промисли Прогноїв і Генічеську. Важка ручна праця тривала 12-14 годин на день. Навесні робітники впрягались у кам'яний каток і рівняли дно басейну, а влітку під нестерпним сонцем возили 96-кілограмові тачки з сіллю, буртували і вантажили сіль. Все це у соляному розчині, який роз'їдав до крові руки й ноги. Не легшою було й робота на рибальських промислах.

Підприємці варварські експлуатували робітників. Так, користуючись надлишком робочих рук, на вовномийнях систематично зменшувалась платня, а робітники верфі заробляли в 10 разів менше конторських службовців.

Виснажлива праця, хронічне недоїдання, антисанітарія і відсутність медичної допомоги підривали стан здоров'я робітників, а тому будь-яка епідемія забирала величезну поживу. Без соціального захисту хворі й скалічені робітники та їх сім'ї були приречені на жебрацтво.

Ще гіршою була доля десятків тисяч наймитів на селі, переважно голодних селяни Півночі України. За сезон (травень-листопад) виснажливої праці вони отримували при остаточному розрахунку 15 – 20 крб.

В міру зростання міського населення збільшувалась кількість міщан, які складали у 1850 р. 15,2 % населення Херсонської губернії. Вони платили подушну подать, ремонтували мости та шляхи, надавали підводи і квартири військовим, виставляли конвой для пересилки арештантів тощо.

Взагалі склад міського населення був строкатим. У містечках, як і у великих торгових селах, зростала кількість нехліборобської людності. Так, у Каховці основними групами були торговці, вантажники, ремісники і наймити. В Бериславі у 1846 р. було 109 дворян, 103 священника, 234 різночинця, 191 відставний солдат і т.д., а в 1857 р. серед бериславців налічувалось 432 купця (7,5% населення) і 2567 міщан (відповідно 42,8%). В Олешках на сер. XIX ст. 40% мешканців складала державні селяни, решта – міщани, купці, вільні матроси тощо.

Суттєві особливості мав соціальний склад Херсона, єдиного значного міста краю. В місті по мірі зменшення його військового значення і зростання ролі як адміністративного, торгового і промислового центру зменшилась кількість військових і збільшилась кількість та питома вага цивільних. Так, у 1843 р. серед 28963 чоловіків-херсонців дворян було 235 (0,8% населення міста), духовенства – 100 (0,3%), різночинців – 318 (1,1%), купців -385 (1,3%), в т.ч. 4 дворян-купців, відставних солдат і матросів – 849 або 3% херсонців. Найбільшими верствами були міщани (11713 чоловік або 49,3% херсонців), селяни (8712 і 30,0%) та нижні військові чини – 3344 і 11,5 % відповідно. У 1846 р., вже без урахування військових, у Херсоні було 810 дворян (3,4% херсонців), 227 священників (1,0%), 427 купців (1,8%), 14571 міщан (61,1%), 319 різночинців (1,8%), 2613 селян (11,0%), 560 вільних матросів (2,4%), 1549 відставних нижніх чинів (6,2%), 314 кантоністів (1,2%), 731 іноземець (3,1%) та 1483 іногородніх мешканців (7%) і т.п. В 1857 р. найбільшими групами міської людності були селяни – їх було 11474, міщани (8970) і 2790 осіб, що не обкладались подушним податком – дворяни, священники, різночинці тощо.

Отже, міська людність рельєфно відображала особливості соціальної стратифікації населення краю у період кризи феодально-кріпацької системи і формування в її надрах капіталістичного укладу.

Ця теза простежується і на прикладі тоді ще нечисленної інтелігенції – вчителі, лікарі, частина державних службовців, митців, священників. Офіційна статистика інтелігенцію не відокремлювала, а тому вони "перебували" серед різночинців, дворян, купців, священників та іноземців.

У 1839 р. уряд "з метою підтримки чорноморської торгівлі шляхом навчання досвідчених матросів" заснував особливий стан – товариство "вільних матросів", яке мало чималі пільги та права. Молодь, записавшись у вільні матроси, зобов'язана була відслужити 5 років на Чорноморському флоті, досконало вивчити морську справу і отримати

патент на звання "вільного матроса", далі вони плавали шкіперами і матросами на купецьких торгових і рибальських судах, служили в "Російському товаристві пароплавства і торгівлі". Ними закладались славні трудові традиції моряків-херсонців.

"Вільні матроси" звільнились від рекрутчини, земельної податі, земських зборів і постою, плати за садибу. Громади вільних матросів існували у Херсоні (195 чоловік в 1843 р. і 227 чоловіків та 175 жінок в 1860 р.), Станіславі (125 в 1858 р.), Качкарівці (в 1857 р. серед 268 мешканців села вільних матросів було 105), Прогноях, Олешках і т.п. В Херсонській губернії вільних матросів нараховувалось у 1850 р. до 0,5 % населення губернії.

Пануюче положення в політичному і поважне місце в соціальному житті краю належало дворянству. В 1798 р. царат всі землі, одержані поміщиками у користування до 1788 р., визнав їх приватною власністю, а в 1808 р. вся відмежована поміщикам земля перейшла у їх вічне і спадкове володіння. Нагадаємо, що Катерина II виділяла землі всім переселенцям, в т.ч. і дворянам, лише в користування. Отже, на початок XIX ст. царат створив у краї приватновласницьке господарство, що було економічним підґрунтям існування херсонського дворянства.

Характерним для поміщицького землеволодіння у краї було переважаюче середніх і дрібних маєтків (про це йшлося вище) при наявності величезних латифундій. Так, на сер. XIX ст. пересічний маєток у Херсонському повіті складав 1,8 тис. дес. землі, але й були справжні магнати – князь М.С.Воронцов мав 45 тис. десятин; князь Кочубей – 47 тис. дес. тощо. У повіті було 393 кріпосника, яким належало 24,5 тис. чоловічих душ – в середньому по 132 душі на володаря.

Продуктивність кріпацької праці у краї була більш ніж вдвічі меншою, ніж найманої. Тому, на відміну від інших районів України, основну робочу силу поміщицьких маєтків складали не кріпаки, а юридично вільні поміщицькі піддані. Це була досить ефективна, особливо з додатком наймитів, робоча сила.

До особливостей поміщицького господарства краю можна також віднести меншу обтяжливість феодальними традиціями та інтенсивну еволюцію по буржуазному шляху.

Поміщики відіграли значну роль в історії краю – засновували села, виробляли до 1/3 загального і до 1/5 товарного обсягу сільгосппродукції, у передових господарствах застосовувались європейські здобутки сільського господарства та засновувались заклади по переробці

сільськогосподарської та мінеральної сировини. Передові маєтки перетворювалися на багатогалузеві підприємства, в яких комплексно використовувались природні ресурси. Участь в експорті та підприємництві, орієнтація на ринок дозволили значно збільшити прибутки – на сер. ХІХ ст. у Херсонському повіті вони сягали 500 тис.крб. Але цими вигодами дрібні і частково середні поміщики скористались не зумілими та їх господарства поступово занепадали.

Наголосимо, що панування в країні феодално-кріпосницької системи стримувало складання у краї нового поміщицького господарства високотоварного капіталістичного типу.

Політичне лідерство дворян було неохитним. Цьому сприяли й станові дворянські губернські і повітові збори, утворені одночасно з губерніями і проіснувавши до 1917 р. Кожні три роки на зборах обиралися предводителі дворянства (повітові і губернські) і депутати зібрань. Вони брали активну участь у вирішенні всіх найважливіших питань управління краєм і вирішенні станових проблем – земельні суперечки, родовідні книги, свідоцтва і грамоти, геральдика, організація ополчення тощо.

Дворяни брали активну – переважно провідну – участь у суспільному і культурному житті краю. Завдяки своєму соціальному становищу вони одержували добру освіту і здійснювали закордонні подорожі, привозили звідти передові ідеї, які намагались насадити в життя краян. Зокрема, на їхні гроші відкривались та існували школи, гімназії, лікарні, ними встановлювались пенсії і стипендії для митців, науковців і бідних студентів, деякі займались колекціонуванням.

Звичайно, поміщиків не слід ідеалізувати – джерелом їх багатства була кріпацька праця. Проте й суцільним дьогтем мазати не варто.

Торгово-промислова буржуазія формувалася з дворян, купців, заможних міщан і селян. Так, вже з кінця ХVІІІ ст. і особливо швидко з 1830-х років частина поміщиків перейшла на капіталістичні рейки господарювання і фактично стала загоном буржуазії. Швидко зростала кількість купців та росли їх капітали. Так, у 1857 р. в Херсоні було 788 купців (І-ї гільдії – 37, 2-ї – 70, 3-ї – 489), а торгіві свідоцтва отримали ще 11 селян та 19 прикажчиків. Чимало підприємців було з колоністів, державних селян і козаків. І хоча в складі буржуазії переважали купці, поступово більшої ваги набувала промислова буржуазія.

Типовою була доля родини відомих херсонських підприємців Вадонів, засновником якої був коваль Жозеф Вадон з Бретані. Його молодший син, Ежен у 1853 р. відкрив невеличку (працювало 3-4 чолові-

ка) механічну майстерню, яка славилась виробництвом замків з секретом. В Кримську війну вона виготовила гарматні лафети (якісно і своєчасно), за що хазяїн був нагороджений Іменною медаллю. Прибутки дозволили Ж.Водону відкрити у 1855 р. на придбаній землі ливарно-механічний завод (на Військовому форштадті, на цьому місці тепер макаронна фабрика). На ньому виготовляли сільгоспзнаряддя, парові двигуни для млинів і лісопилок та інші вироби, які були орієнтовані на місцевий ринок і користувались чималим попитом. Внаслідок за 1855 – 1859 рр. обігові кошти зросли вдвічі (з 2 до 4 тис.крб.), а заклад розширено. Його син – Олександр – розширив справу і заснував судоверф.

Отже, протягом 1775-1861 рр. основними станами суспільства були селяни, міщани, дворяни і купці. Водночас формувалися й нові верстви – буржуазія, пролетаріат, інтелігенція. Це свідчило про поглиблення розкладу феодально-кріпосницької системи і прискорення формування капіталістичного укладу.

Так, у 1850 р. соціально-становий склад Херсонської губернії був таким. Поміщицькі селяни (кріпаки і поміщицькі піддані) складали 34,9% населення, державні селяни – 36%, колоністи – 6,5%, безстроково-відпускні селяни – 0,8%, дворові – 1,5%, адміралтейські – 1,6%, однодвірці – 0,1% та удільні селяни – 0,03%, тобто всього селяни складали 81,43% . Міщан налічувалось 15,2% населення, різночинців – 1,4%, вільних матросів – 0,4%, відставних солдатів – 1,6%, духовенства – 0,2% тощо. Таким чином, абсолютну більшість населення складали вільні люди, а кріпаків та інших феодальнозалежних було порівняно небагато.

Гострі соціальні суперечності, обумовлені невідповідністю феодально-кріпосницької системи нагальним потребам суспільного поступу, злидні, свавілля і безпорадність влади, відсутність ефективної соціально-економічної політики обумовили "нестійку рівновагу" соціально-політичного становища. Тому будь-які суспільні потрясіння (війни і т.п.) чи навіть будь-який привід (чутки, зловживання чиновників), попри жорстокий імперський режим, порушували цю рівновагу.

Виникали гострі соціальні та класові конфлікти, які були проявом стихійного протесту проти приниження і безправного животіння більшості краян. А постільки рівень політичної і правової культури населення був вкрай низьким, то соціальні конфлікти нерідко набували асоціальних форм. Так, селянські рухи точніші звати "розрухами". Ім-

перія не мала дієвих механізмів вирішення соціальних суперечок. Між панівними і трудящими верстами існувала бездна ненависті. Лише застосування сили рятували імперію від народного гніву.

На Херсонщині для соціальних виступів порівняно з іншими регіонами існував чималий потенціал – запорозькі традиції і самі козаки, десятки тисяч зайшлих люмпенів, арештантів та засланих бунтарів. Так, у Таврію в 1790-і переселили учасників турбаївського повстання – у Каланчак (його заснували в 1794 р. 17 родин повстанців), Чаплинку (25 родин турбаївців стали її першопоселенцями), Чолбаси (Виноградове), Буркути, Чорну Долину.

В основі більшості соціальних конфліктів була антикріпосницька і антифеодальна боротьба селянства за землю і волю, в авангарді якої були кріпаки та поміщицькі піддані. Селянські рухи об'єктивно спрямовувались проти феодально-кріпосницької системи і завдавали їй дошкульних ударів. Це добре розуміли поміщики і влада.

Селянська боротьба проходила у різних формах – підпали поміщицьких садиб, псування знарядь праці, вбивства поміщиків та управителів, відмови від панщини, збройний опір владі і війську. Усі ці форми найчастіше проявлялись у взаємозв'язку.

Одним з проявів протесту були скарги. Зокрема, хвиля скарг піднялася у зв'язку з організацією Чорноморського козацького війська. Колишні запорожці рішуче протестували проти спроб поміщиків перешкодити вступу до війська. Вони повідомляли властям, що їх насильно затримують, відпускають лише у крайніх випадках та повністю розореними. Поміщики жорстоко знущалися над козаками, били їх мало не до смерті, відсиляли сім'ї у внутрішні губернії, дочок примусово видавали заміж за кріпаків. Чорноморські козаки скаржились на "отягощенія і разоренія" залишених ними сімей поміщиками, просили звільнити їх від подушного окладу.

Масові протести примусили Г.О.Потемкіна дати вказівку виключити чорноморців з подушного окладу і дозволити їм переселитися на відведені війську землі.

Наприкінці XVIII ст. посилювалося дезертирство з армії. Багато солдатів осідало у маєтках місцевих поміщиків, які охоче записували їх у свої кріпаки. Це викликало появу указу 1797 р. про переведення закріпачених дезертирів у державні селяни. Дізнавшись про указ, тисячі селян оголосили себе колишніми дезертирами і домоглися звільнення від кріпацтва.

Проте влада рідко йшла на компроміси. Так, кріпаки маєтку Милородовича у с.Олександрівка (нині Білозерського р-ну) в жнива відробляли 4-5 – денну панщину, а навесні і восени працювали на рибних промислах. У відповідь на скаргу доведених до відчаю селян (у червні 1850 р. близько 100 кріпаків пішло до Херсона), поміщик віддав непокірних у рекрути, що викликало нове заворушення. Влада відправила 70 кріпаків у Станіслав для покарання, а керівників виступу К.Савенка, З.Дерев'янка, Г.Решетняка, А.Дегтяра, А.Сизого і Є.Стеренова мала судити. На їх захист стали кріпаки і державні селяни села, що викликало посилені репресії. В 1851 р. у відповідь на новий спалах непокори в Олександрівку увійшло 2 роти солдат, 5 селян покарали різками і 16 відправили до херсонської в'язниці. В селі залишили роту солдат.

В пошуках кращої долі селяни, особливо кріпаки, тікали до козаків за Дунай, на Дон і Кубань. Приміром, у ревизьській "сказці" 1850 р. маєтку Скадовського у Білозерці, про нестерпне положення кріпаків якого йшлося вище, проти багатьох прізвищ зазначено "втік в 1829р.", "втік в 1831р.", "втік в 1847р." і т.п.

Своєрідною формою селянського руху під час створення Чорноморського козацького війська і поширення чуток про відновлення Запорожжя стало "шукання козацтва". В 1780 рр. рух охопив широкі маси селянства, яке прагнуло "козацьких вольностей".

Траплялися й відкриті виступи. Так, у 1795 р. загони повстанців – селян, що виникли через намагання військ переткнути селянам шляхи втечі, діяли майже на всій Півд. Україні. Влада силою придушила повстанський рух, але до літа 1796 р. повстанці продовжували боротьбу у дніпровських плавнях.

Селян-переселенців сіл Старої і Нової Збурівок зобов'язували нести протиепідемічну охорону на Турецькому валу. В лютому 1813р у зв'язку з епідемією чуми у Криму новозбур'івці "вийшли з покори". Для придушення заворушення прибуло 200 козаків. Багатьох селян було заарештовано і відправлено до сімферопольської в'язниці. Селянські заворушення відбулись також у 1833 р. в с.Понятівці, в 1844 р. кріпаки с.Бузового Дніпровського повіту відмовились виконувати розпорядження управителя і побили його; кріпаків поміщика Бутурліна з с.Галаганівка Дніпровського повіту в 1826 р. "привів до покори" каральний загін, якому селяни вчинили збройний опір; у 1859 р. кріпаків Князе-Григорівки покарали за відмову засіяти панську землю.

Найширшого розмаху селянський рух набув в роки Кримської війни, яка вкрай загострила соціальну напругу. В 1856 р. серед селян поширились чутки про можливість заробити в Криму добрі гроші і, головне, отримати волю. В “похід у Таврію по волю” рушили й селяни Херсонського повіту, змітаючи кордони військ і поліції. На придушення руху прибуло 4 каральні роти, відбулися сутички. Неподалік Берислава військо відкрило по селянах вогонь, утікачів піддали езекуції і повернули поміщикам. І все ж у 1857 р. в Херсонській губернії було зареєстровано 27,5 тис. безпаспортних осіб, переважно селян.

Брали участь в соціальних виступах й інші верстви. Так, у 1790-х роках гострий збройний конфлікт виник між козаками-чорноморцями та поміщиками, які після закінчення війни з Портою намагалися повернути козаків у становище залежних селян.

Наприкінці XVIII ст. у різних місцях краю проводили агітацію серед селян і військових люди, які видавали себе за Пугачова або його представників, закликаючи до повстання. У серпні 1796 р. стався "кавуначий бунт" – стихійний виступ матросів і солдат, викликаний тяжкими умовами служби. Безпосереднім приводом послужили чутки про вступ незабаром на престол Павла I, сина Петра III, якого народний поголос ототожнював з Пугачовим.

Поступово набирав силу й український національно-визвольний рух. Зокрема, в кінці XVIII ст., за визнаннями канцлера князя О.Безбородька, у Півд. Україні серед українського населення були поширені опозиційні настрої щодо царату, були розповсюджені настрої відновлення козацтва, Гетьманщини і автономії України.

VII. Освіта та духовна культура

Потреби суспільства в спеціалістах (армія, державне управління, економіка, культура і т.д.) швидко зростали. Так, з 1803 р. заборонялось приймати на державну службу осіб без освіти. Це примушувало царат удосконалювати систему освіти. Неабияку активність в цій справі виявляли церква і громадськість.

Система освіти в Росії складалась з кінця XVIII ст. і набула чіткий вигляд із створеннями 1802 р. Міністерства народної освіти (з 1817 р. – Міністерство духовних справ і народної освіти), яке створило єдину та загальну мережу шкіл. Навчальні заклади були 4-х "розря-

дів": парафіяльні школи та приходські училища (початки освіти); повітові училища (начальна школа); гімназія (середня) і університети (вища).

Освітні заклади краю входили до Харківського (1805-1832 рр.) і Одеського 1833 р. – навчальних округів на чолі з попечителем, а округа перебували під пильним наглядом міністерства і генерал-губернатора. Начальна школа підлягала дирекції народних училищ губернії на чолі з директором губернської гімназії.

Царат проводив реакційну освітянську політику – не вистачало шкіл, підручників, навчального приладдя і вчителів, кріпакам заборонено доступ до гімназії і вузів, посилювався ідеологічний тиск. В 1824 р. міністр освіти Шишков наголошував, що "народна освіта по всій імперії нашій має бути російською". Відповідно було посилено викладання російської мови і освіта користувалась російською мовою, а гарні успіхи в її опануванні стали обов'язковими для державних службовців. Освітянське керівництво і більшість вчителів призначалися з росіян і ідея "обрусіння на околицях" стала метою навчання. В 1840 р. було проголошено обмеження освіти народу, щоб не порушити "порядок суспільних станів".

Повільно зростала початкова школа. Навіть в Херсоні лише у 1813 р. відкрились повітове і приходське училища, які до 1856 р. закінчили 840 чоловік. В 1855 р. в них налічувалось 7 вчителів і 128 учнів, причому казна утримувала тільки повітове училище – 1,3 тис.крб. надавала казна, а учні платили по 2,5 крб. щороку.

Уявлення про початкову освіту дає Олешківське повітове – двокласне, згодом 4-х класне – училище, відкрите у 1812 р. В сер. XIX ст. в ньому налічувалось 7 вчителів і навчалось 110 учнів, які вчили арифметику, геометрію, Священну історію і катехізис, російську мову, всевітню і російську історію, географію і природознавство, початки технології і правила життя у суспільстві. Майбутнім гімназістам викладали латину. Учні поділялись за здібностями на розряди і кращі опитували своїх товаришів.

Училищу допомагали благодійники – Л.М.Овсяніко-Куліковський подарував будинок і надав кошти, а Я.Я.Скадовський у 1813-1846 рр. був "почетним смотрителем" і опікувався ремонтом, закупівлею підручників, нагородами учням тощо, витративши на це понад 12 тис.крб.

Повітові училища – Херсонське, Олешківське і Мелітопольське – надавали освіту в обсязі молодших класів гімназії. Вони утримувались

в основному за казенний кошт, хоча й позабюджетні надходження були чималі.

Сільські приходські однокласні училища утримувались на "голодному пайку" казною і сільськими громадами. Так, в середині ХІХ ст. в державних освітянських установах Херсонської губернії працювало лише 52 вчителів. В цілому нестача вчителів суттєво гальмувала розвиток початкової освіти. Приходські училища працювали в Каїрах (1814 – рік відкриття), Знамянці (1814), Збур'ївці (1844), Агаїманах (1844), Білозерці (1844), Верх.Рогачику (1844), Нов.Маячці (1844), Горностаївці (1854), Вел.Копанях (1859), Козачих Лагерях (1860), Чаплинці (1860), Рубанівці (1861) тощо. Вони були невеликі – 1 вчитель та 16-20 учнів. Найбільшим було Бериславське, яке за 1839 – 1855 р. закінчило 176 учнів. В 1855 р. в ньому було 2 вчителів і 56 учнів, в 1864 р. в училищі навчалось 190 хлопчиків і 78 дівчаток.

З 1842 р., після реформи Кисельова, почалось відкриття парафіяльних шкіл у державних селах – по одній на волость. Вони утримувались на кошти місцевих громад і незначні асигнування міністерства державних маєтностей. Ці школи були в Юзкуях, Вел. Лепетисі, Красному, Князе-Григорівці, Ниж. Сірогозах, Генічеську, Верх. Рогачику, Вел. Олександрівці тощо. В деяких центрах волостей було дві школи. Так, у Рубанівці парафіяльна школа відкрилась в 1842 р., сільське приходське училище – в 1861 р. Подекуди самі селяни, розуміючи значення освіти, на свої кошти засновують школи. Зокрема, у Станіславі на додаток до парафіяльної школи у 1861 р. було відкрито ще одну, на кошти сільської громади.

Отже, поступово мережа початкових шкіл збільшувалась. В 1837 р. в повітових і приходських училищах Херсонської і Таврійської губерній було 630 учнів, в 1856 р. в Херсонській губернії було 15 повітових і приходських училищ, в Таврійській – 18. Початкову освіту можна було здобути у дяків, парафіяльних школах, повітових і приходських училищах.

Проте їх кількість не відповідала реальним вимогам. В Україні в 1856 р. діяло 1320 парафіяльних шкіл і приходських та повітових училищ, тобто одна школа приходилась на 9,6 тис.жителів, один учень – на 188 чоловік. В Каланчаку, скажімо, парафіяльна школа була відкрита у 1843 р., а перше півстоліття його історії пройшло без школи. Напередодні 1861 р. Херсонський повіт мав лише кілька десятків шкіл, Таврія – 12. Навіть у Херсоні в 1843 р. у загальноосвітніх закладах було 444 учня (один учень на 65 чоловік), в 1853 р.- 760, а тому

понад 80% херсонців було неписьменними. На селі письменних було одиниці. Деякою мірою ситуацію поліпшували професійні і приватні заклади.

Приміром, у 1831 р. почала працювати приватна школа герцога Ангальт-Кетенського в його маєтку Чаплі (Асканія Нова), в с.Завадовка було приватне училище князя М.В.Кочубея, в 1861р. в Каховці відкрив школу Л.М.Овсяніко-Куликовський. В 1818 р. відомий поет-партизан Д.Давидов заснував Херсонську ланкастерську школу – вона базувалася на запозиченому в Англії методі взаємного навчання учнів. До школи приймали сиріт і дітей солдат, загиблих на війні. З сер. XIX ст. почало відкриватись також чимало приватних шкіл, пансіонів, які готували дітей дворян, купців і вищого чиновництва до гімназій. Діти заможних верств отримували початкову освіту за допомогою гувернерів і домашніх вчителів.

В початковій школі панував релігійно-містичний напрям виховання і навчання. За реформою О.С.Шишкова в повітових училищах було ліквідовано викладання природничої історії та скорочено курси географії та історії, а латина та німецька стали обов'язковими лише для майбутніх гімназистів. Початкова освіта була одним із знарядь русифікації України.

В XIX ст. почала формуватись і професійна освіта. Так, у підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ було Херсонське училище для дітей канцелярських службовців, де готували дрібних чиновників для державних установ. Частково училище фінансувало місто. На додаток до основних гімназичних предметів учням викладали російське законодавство. Випускники отримували призначення у південноукраїнські губернії відповідно успіхам у навчанні. На сер. XIX ст. в училищі було 5 викладачів та 164 учня.

З 1834 р. в Херсоні існує училище торгового мореплавства – нині Морехідне училище ім. лейтенанта Шмідта, що тоді розміщувалось в колишньому Адміралтействі. Воно готувало шкіперів та штурманів на купецькі морські судна і суднобудівників комерційних суден.

Для кращого залесення Нижньодніпровських пісків у 1852 р. відкрито Олешківську школу (фактично інтернат) лісничих на 30 учнів.

Це були переважно сироти і напівсироти, які вчилися коштом казни чи сільських громад. Школа мала все необхідне для підготовки висококваліфікованих лісників. Так, після сніданку до 12-ї години були заняття, потім обід (борщ або суп з яловичиною, каша з молоком),

підготовка уроків, вечеря. Практику учні проходили в лісі та розсаднику.

З 1804 р. основним типом середньої загальноосвітньої школи в країні стала гімназія. В 1780-х роках у Херсоні деякий час існувала гімназія для дітей іноземців, а 12.03.1815 р. урочисто-з літургією, кантатами і збором пожертвувань – відкрилась Херсонська губерньська чоловіча гімназія. Вона розміщувалась на місці будинку № 9 по вул. Суворовській, а з 1865 р. – у спеціальній будівлі, де нині знаходиться школа-гімназія № 20.

І тоді чи не найбільючою була проблема коштів. Головним джерелом фінансування гімназії була казна – 8,2 тис. крб. у 1816 р., 12,3 тис. крб. у 1861 р. Дещо заробляла і сама гімназія – здавання в оренду актового залу і плата за навчання. Так, в сер. XIX ст. з 155 гімназистів 140 платили по 86 крб. на рік. На допомогу прийшла і громадськість – дворяни з 1835 р. обирали 2-х попечителів, ще до відкриття було зібрано 711 крб., Я.Я.Дорошенко надав 2 тис. крб. на підручники бідним учням, адмірал М.П.Лазарев подарував колекцію мінералів і коралів і т.п. Позабюджетні кошти зросли з 16 тис. крб., у 1818 р. до 84 тис. у 1833р., а їх банківські відсотки витрачали на біжучі потреби. Внаслідок, скажімо, у 1861 р. бюджет гімназії складав 29 тис. крб., в т.ч. державні кошти – 43%, плата за навчання – 4%, місто надало 3%, а позабюджетні кошти склали 50%. Фінансові питання вирішувались поступово – підвищувалась оплата праці вчителів, у 1832 р. відкрито пансіон для учнів-нехерсонців.

Зростала і кількість учнів: у 1815 р. – 16 (здебільшого кращі учні повітового училища), у 1834р. – 42, в 1861 р. – 221, а до 1855р. гімназія випустила 250 чоловік. Збільшенню кількості учнів сприяв пансіон – у 1861 р. в ньому було 1/3 учнів. Діти вчителів утримувались в пансіоні безкоштовно. Інші – за 200 крб. на рік.

Гімназія була значною мірою становою. Так, в 1842 р. діти дворян складали 45% учнів, офіцерів – 31%. Поступово склад учнів дещо демократизувався : в 1861 р. дітей дворян було 19%, чиновників-60%, купців – 11%, міщан – 6%, різночинців -1% і т.п. Більше 80% учнів складали росіяни і українці, решту – іноземці, греки, євреї, німці, караїми тощо.

Спочатку гімназія була 4-х річною, а після 1828 р. поступово перетворилась у 7-ми річну з поділом на початкову (I-IV класи) і спеціальну.

Зміст навчання змінювався для розмежування з іншими ланками освіти. Так, в I-IV класах вивчали Закон Божий, мови (російську, французьку, німецьку), математику, географію, чистописання, малювання і креслення. У старших класах предмети відповідали майбутньому учнів: майбутні службовці вивчали практичні курси російської мови, математики і законодавства, студенти – класичні мови, вчителі початкових шкіл – педагогіку. Всі учні опанували Закон Божий, фізику, математику, географію, всесвітню і російську історію, мови. За рахунок пансіону навчались танцям, музиці, співам, гімнастиці, теслярській і переплотної справі.

В імперії не існувало українських гімназій, а статут 1828 р. ще й наголошував на русифікацію навчання. Метою навчання, поряд з підготовкою до університету, проголошувалась освіта дворян. Середня освіта вважалася зайвою для дітей нижчих станів, а тому було збільшено плату за навчання.

Директорами гімназії були високоосвічені педагоги з університетськими дипломами – В.Е.Якубовський (перший директор в 1815-1817 рр.), П.І.П'янков, М.В.Позняков, З.В.Копиленко. Навчальною і виховною роботою керувала педагогічна рада. Вчителями були переважно випускники університетів з навантаженням у 18 годин на тиждень. В I чверті XIX ст. зарплата складала: директора – 800-1000 крб., вчителя “наук” – 550-750 крб., мов – 400 крб., вихователя пансіону – до 300 крб. Вчителі мали відносну свободу викладання і виховання, а тому кращі з них розвивали індивідуальні здібності учнів, прищеплювали любов до науки, закладали міцний життєвий підмурок.

Виховання і навчання були нерозривними внаслідок гуманітаризації та високої духовності освіти, обов'язкового читання книг, різноманітної позакласної роботи. Водночас з 1828 р. допускались тілесні покарання (різки) учнів.

У навчанні рекомендувалось уникати механічного заучування, домагатися свідомого засвоєння і використання виховних можливостей ' навчання. Засобами розширення індивідуальної свободи вважали мову і літературу, природознавство та історію. Християнське вчення глибоко проникало в освіту, а тому Святе Письмо намагались викладати якомога повніше.

Заняття тривали з 9-ої ранку до обіду (3 уроки по 75 хвилин), навчальний рік – з серпня по червень. Іспити були “прилюдні” – на урочистих публічних актах і “частні” – по білетах для кожного учня окремо. Випускники мали фундаментальні знання переважно гумані-

тарного характеру, володіли іноземними мовами: могли вступити до університетів, йти працювати на державну службу і вчителями початкових шкіл.

Разом з цим за своєю структурою вона була переважно авторитарним закладом освіти, що формувала слухняну еліту для імперських структур. Певна річ, що згідне з уваровською концепцією виховання відбувалось на ґрунті православ'я, самодержавства і народності, тобто на засадах російського великодержавного шовінізму.

Природно, одна гімназія не задовольняла потреб – відкрита в 1812 р. Таврійська губерньська гімназія не могла поліпшити справу.

Зрушення відбулись завдяки приватній ініціативі – у 1855р. в Херсоні були приватна школа хлопчиків (2 вчителя, 14 учнів), два пансіону шляхетних дівчат (20 педагогів, 90 вихованок), платня складала 140 крб. на рік .

Чималий внесок в освіту зробила православна церква, дбаючи передусім про підготовку кадрів для місіонерської, проповідницької і богословської роботи. Так, у Херсоні було відкрито повітове і приходське духовні училища. Рівень викладання в них, як і в парафіяльних школах, якими опікувалась церква, був низьким. В них працювали вчителі широкого профілю – священики, диякони і семінаристи – старшокласники. У штатах повітового училища були смотритель, вчитель І-го і вчитель 2-го класів. В духовних закладах любов до навчання прищеплювали різкими та іншими фізичними методами.

Підручниками духовні училища України забезпечувались централізовано, що було формою імперського контролю. Учні повітових училищ користувались російською, слов'янською, скороченою грецькою та латинською граматиками, арифметикою, священною історією, докладним катехізисом, підручником нотного і церковного співу, латинським виданням Корнелія Непота "Про відомих іноземних полководців". В парафіяльних школах підручниками служили церковній і світський букварі, скорочений катехізис, російські правопис та коротка граMATика, арифметика, церковний спів, часослов і Псалтир.

Духовні училища зіграли певну роль в освіті і русифікації духовенства та населення, але не змогли істотно підвищити культурно-освітній рівень православного духовенства. Тому з сер. ХІХ ст. священиків готували духовні семінарії.

Увагу сучасного педагога може привернути гнучка система оцінок знань учнів, що включала 17 оцінок: "препохвальные", "достохвальные", "похвальные", "прекрасные", "преизрядные", "очень изряд-

ные", "изрядные", "очень хорошие", "довольно хорошие", "хорошие", "немалые", "непоследние", "нехудые", "средственные", "не совсем худые" та "невеликие".

"Чималу роль відіграли національні освітні та релігійно-освітні заклади. Добрим був стан освіти в німецьких колоніях, де навчання і виховання молоді було систематичним, глибоким і продуманим. В усіх колоніях були початкові школи, які утримувались на кошти приходу. Так, у Крану (Високопілля) початкову школу відвідувало 50 учнів. В деяких колоніях (Ландау, Маріїнське і т.п.). Існували на відрахування сільських громад, внесків просвітницьких установ і пожертвувань 4-класні т.з. "центральні училища". Вони надавали своїм учням (їх було 70-250 в кожному) повну середню освіту і готували вчителів початкових шкіл і чиновників.

Традиційно високою була і освіченість єврейської людності. В 1844 р. було дозволено відкривати єврейські заклади 3-х розрядів: талмуд-тори – початкові школи для бідних і сиріт, що утримувались за рахунок пожертвувань; хедери – початкові платні школи, які утримували вчителі (домашні) – меламенти та еишботи – приватні учбові заклади для навчання равінів. В цих закладах вчили єврейській грамоті та основам релігії і всі вони перебували під управлінням попечителя учбового округу. На сер. XIX ст. початкові єврейські школи Херсонської губернії мали 3219 учнів і 160 вчителів, в єврейських колоніях було 24 школи – хедери (91 вчитель, 879 учнів) і 63 приватні школи з 1078 учнями. У Херсоні було два казенних єврейських училища, два приватних пансіони для дівчат і 31 початкова школа. Певний час у місті працювало караїмське училище.

Гірше було з освітою ногайців та кримських татар, які склали лише 12% учнів. У Ногайському училищі, у вкрай поганих умовах, дітей мурз вчили лише читати і писати російською і татарською мовами.

З 1807 р. у Херсоні працювало військово-сухопутне училище для солдатських дітей (офіційна назва – гарнізонне воєнно-сирітське солдатське відділення). Вихованці – кантоністи одержували загальну початкову та спеціальну військову підготовку, і служили в армії унтер-офіцерами чи писарями.

Наші земляки вищу освіту здобували у Рішельєвському ліцеї (існував у 1817-1862 рр.), Харківському і Київському університетах, військовою – в кадетських корпусах, дворянському відділенні Воєнно-сирітського будинку тощо. Дворяни краю добре розуміли значення

вищої освіти і надали кошти для заснування Харківського університету.

Існували й благодійні навчально-виховні заклади для сиріт. Так, у Херсоні були казенні сирітські будинок і притулок, сільські громади Таврії вчили частину сиріт в Олешківській школі лісничих, про офіцерських та солдатських сиріт дбав Воєнно-сирітський будинок, певну кількість сиріт доглядала церква. Проте більшість сиріт простого люду була приречена, на жебрацтво і злидні.

Отже, незважаючи на реакційну освітянську політику царату, існуючі освітні заклади наполегливо поширювали освіту і сприяли зростанню загальної культури. Порівняно з центральноукраїнськими губерніями чисельність писемних була значною: дворяни, духовенство і практично всі купці, чимало колоністів-іноземців, євреїв і розкольників, порівняно високий відсоток державних селян. Центром освіти краю був Херсон. Підкреслимо, що 1/3 писемних не знала російської грамоти – ногайці, татари, німці, євреї і т.п. Проте рівень освіти далеко не відповідав вимогам і потребам часу.

Розгорталось наукове вивчення краю, передовсім його історії. Засноване в 1839 р. Одеське товариство історії та старожитностей почало систематичне дослідження історії Півн. Причорномор'я, друкуючи його наслідки в "Записках" – I-й том вийшов в 1844 р. В товаристві працював А.О.Скальковський (1808-1898), який у 1835 і 1839 рр. в Херсоні опрацював архіви фортеці, губернатора і губернського правління. "Нестор Запорозького краю" виявив цінні документи про заснування міста, діяльність А.І.Ганнібала, О.В.Суворова і карти кінця XVIII ст. Історія краю ним висвітлена в розвідці "Херсон з 1774 по 1789 р." і в фундаментальних працях "Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького", "Хронологічному опису історії Новоросійського краю", "Матеріалах для Історії Новоросійського краю".

Членом товариства був і З.А.Аркас (1793-1866), який вивчав давньогрецьку колонізацію та історію Чорноморського флоту.

Помітний внесок у дослідження краю внесли мандрівники, чії записки є цінним історичним джерелом. Так, видатний венесуелець Франсіско де Міранда (1750-1816) відвідав у 1786-1787 рр. Херсон і докладно описав місто, жителів, верфі, кораблі і фортецю. Російський академік В.Ф.Зуєв (1755-1795) в книзі "Путешественные записки Василия Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году" описав природу, господарство і побут населення, склав карту Дніпровського лиману.

Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський (1816-1875), відомий український поет, літературознавець, журналіст та етнолог у книзі "Подорож у Південну Росію. Т.І. Нариси Дніпра" подав напрочуд цікавий опис краю в сер. XIX ст. Особливо цінною є влучна характеристика повсякденного життя наших земляків у Херсоні, Нововоронцовці, Гаврилівці, Бериславі, Тягинці, Вел.Лепетисі, Каїрах, Горностаївці, Каховці, Олешках і Прогноях.

Опис Херсона і маєтку І.А.Ганнібала в Білозерці зробив в 1782 р. російський байкар І.І.Хемніцер, цінні відомості про відвідини краю залишили французи Ж.Ром і О.Мармон, а художники свої враження висловили в картинах. Так, Ф.Я.Алексєєв в 1787 -1800 рр. намалював картину "Вид Херсона", І.Г.Мюнц зробив малюнок "Місто Херсон", результатом подорожі І.К.Айвазовського стала картина "Очерет на р.Дніпро біля Олешок" тощо.

На Херсонщину поширювалась діяльність харківського філотехнічного товариства (1811-1818), яке сприяло поступу сільського господарства і створенню легкої промисловості.

Засноване в 1828 р. в Одесі Товариство сільського господарства Південної Росії впроваджувало нові технології, проводило губернські виставки і з 1841 р. поширювало передовий досвід на сторінках своїх "Записок".

Створений у 1843 р. Статистичний комітет Новоросійського краю і Бессарабії зібрав і частково опублікував велику кількість статистичних матеріалів з економіки і культури Херсонщини. А.О.Скальковський, секретар комітету, на основі цих матеріалів підготував "Досвід статистичного опису Новоросійського краю" (Т.т.1 -2, 1850-1853).

Метеорологічні спостереження краю в 1825-1836 рр. проводило Чорноморське гідрографічне депо, що містилось в Миколаєві.

Культурне життя краю насиченим назвати важко-влада традиційно "крізь пальці" дивилась на ці проблеми. І все ж поступово поширювалось і друковане слово. Так, в 1807 р. в Херсоні і Сімферополі почали працювати державні друкарні – вони здебільшого публікували урядові матеріали. На Півдні України діяло не менш 10 друкарень та 3 літографії.

Освічена публіка читала Херсонські (почали видаватись з 1838 р.) і Таврійські "Губернські відомості". Поряд з різноманітними циркулярами вони друкували краєзнавчі матеріали: історико-статистичні описи населених пунктів, підприємств і промислів, статті з проблем

освіти та культури. Вельми популярними були газети "Новоросійський календар" (у виданні її брав участь історик та археолог Північного Причорномор'я М.Н.Мурзакевич), "Одеський листок" тощо.

В 20-40-х рр. XIX ст. виходив літературний і громадсько-політичний "Одеський альманах", на сторінках якого побачили світ деякі твори О.А.Пушкіна, М.Ю.Лермонтова, А.Міцкевича, М.О.Максимовича, Є.П. Гребінки та інших відомих письменників. Матеріали альманаху свідчать про швидкий розвиток української літературної мови.

В сер. XIX ст. у Херсоні було дві книгарні – в Одесі, для порівняння, їх було сім, в Миколаєві – ні одної. Так, в 1852 р. відкрилась книжна лавка Шаха з бібліотекою, яка мала більше десятка найменувань часописів, 300 назв книжок і більше 50 читачів. Бібліотеки були також в учбових закладах, дворянському і купецькому клубах, а всі книгозбірні Півд. України в 1848 р. мали понад 100 тис. томів.

Пожавленню культурного життя сприяло відвідання краю відомими митцями. Так, у 1820 р. О.С.Пушкін побував у Чаплинці, Каховці, Бериславі, Дар'ївці, Херсоні, а, у травні 1824 р. він мешкав в Херсоні по вул. Арнаутській (тепер Пушкінська).

Був у Херсоні і театр. Дворянство викупило і переобладнало для нього у 1830-і роки приватний будинок. Театр утримував антрепренер, який у серпні 1846 р. організував гастролі відомого російського актора М.С.Щепкіна.

VIII. Релігійне життя Херсонщини

Російська православна церква мала жорстку, ієрархічну структуру. Чорне духовенство складалося з ченців та церковної верхівки (єпископів), біле – з священників (ієреїв), дияконів та причетників (пономар, псаломщик). Єпископ керував єпархією, наглядав за священниками і монахами, духовними училищами і моральністю парафіян, висвячував священників і дяків. Священик здійснював основні тайни і богослужіння, диякони допомагали єпископам і священникам, але духовної влади не мали.

В 1775-1785 рр. край входив в Славянсько-Херсонську єпархію, в 1786-1783 рр. – в Катеринославську, в 1799-1800 рр. кафедра перебувала в Новомиргороді. В 1801-1836-рр. єпископська кафедра перебувала в Катеринославі і єпархія звалась "Катеринославською, Херсон-

ською і Таврійською". Нарешті, у 1837 р. створена Херсонсько-Таврійська єпархія з кафедрою в Одесі на чолі з архієпископом Херсонським і Таврійським. Вона охоплювала Херсонську і Таврійську губернії.

З 1853 р. в вересні існувало постійне вікаріанство і першим вікарним єпископом був у 1853-1858 рр. преосвящений архімандрит Полікарп з резиденцією в Успенському соборі. На його утримання казна виділяла 2,5 тис.крб. щорічно. Вікарний єпископ відкривав (освячував) храми, керував духовенством, контролював виконання указів Синоду та духовний суд над прихожанами.

Нарешті, у 1860 р. Херсонсько-Таврійську єпархію розділено на Херсонсько-Одеську (охоплювала Херсонську губернію) з кафедрою в Одесі і Таврійсько-Симферопольську (відповідно Таврійська губернія і Симферополь). Першим очолив Херсонсько-Одеську єпархію архієпископ Димитрій – до 1874 р.

Такий довгий пошук оптимальної структури церковного управління обумовлювалось складною для російської православної церкви ситуацією в краї. Адже в краї численні переселенці мали різноманітну концесійно-культурну орієнтацію і вплив російського православ'я був порівняно слабкий. Так, інспектувавши Херсонсько-Таврійську єпархію в сер.ХІХ ст. сенатор фон Бродке відмітив серйозні недоліки в діяльності православної церкви. Віддаленість духовного керівництва не дозволяла активно впливати на життя краян. Мешканці Херсона, на думку сенатора, і навіть вищі стани, рідко відвідували храми. Це розглядалося як порушення обов'язків не лише християн, але й вірнопідданих.

Загальним керівництвом православною церквою займалась духовна консисторія (відповідно до єпархіальної структури), заснована у 1775 р. Підлягаючи Синоду вона розповсюджувала урядові рішення, відала єпархіальними справами, вершила суд над духовенством, боролась з розкольниками, впроваджувала церковні нововведення, наглядала за церковним будівництвом, керувала церковнопарафіяльними школами і займалась внутрішнім життям монастирів. Консисторія розпоряджалась тією частиною пожертвувань прихожан, які використовувались на місцеві – підтримка шкіл та училищ, благодійництво, ремонт храмів, на бібліотеки тощо.

Існувало і духовне правління – колегіальний орган, члени якого призначались єпископом і який підлягав духовній консисторії. Воно виконувало рішення консисторії, в т.ч.про молебни на честь перемог

Росії, про збір пожертвувань в 1812 р. і в Кримську війну, виявлення документів для написання історії Росії.

По мірі заселення зростала й мережа храмів. Показовою є історія церковного будівництва в Херсоні.

Спочатку у фортеці були тимчасові церкви, в 1779 р. збудовано першу стаціонарну дерев'яну Михайло-Архангельську церкву.

З 1780 р. на розі Волохінської і Потьомкінської вулиць з'явилась дерев'яна Греко-Софійська церква, у 1806 р. перебудована в кам'яну і освячена на честь Різдва Богородиці. Це найстаріша церква зберегла до сьогодні первісний вигляд. В 1781-1786 рр. на території фортеці зведено Катерининський собор. В 1785-1798 рр. з ініціативи купців і міщан зведено Успенський (Успенія Пресвятої Богородиці) церкву, з 1828 р. соборну.

Храм будувався довго, його освятив архієпископ Гавріїл при величезному скупченні народу. В 1833 р. зведено дзвіницю, а в сер.ХІХ ст. собор реставрували. Храм першим прийняв місцеву святиню – Касперівську чудотворну ікону з с.Касперівка (Кизий Мис), і з 1852 р. щороку, в день Вознесіння Господнього, відбувався хресний хід юрби народу. В храмі, бували Олександр II і Микола II. Собор називався кафедральним, оскільки в ньому постійно відправляв богослужіння в неділю та свята херсонський єпископ.

На вулиці Молодіжній міститься церква Всехвятська (Всіх Святих) або Кладовишна. Спочатку на її місці була дерев'яна часовня, освячена у 1792 р. Кам'яну церкву закладено у 1804 р., освячено в 1808 р., розширено в 1870-х роках.

Святодухівський собор (спочатку церква Сошествія Святого Духа) розміщена на вул. Преображенській – бувший Привозний майдан. Будівництво розпочато в 1805 р., предел з іконостасом освячено у 1809 р., а закінчили собор вже за новим планом у 1836 р. – на його реалізацію городяни зібрали 65 тис.крб. сріблом.

У 1842 р. на Забалці споруджено мурований храм Миколи Чудотворця на місці дерев'яного, що існував з 1819 р. Всього ж у Херсоні в 1818 р. було 10 церков, в 1857 р. – 12, в т. ч. 10 кам'яних і 2 дерев'яні.

Храмами прикрашались міста і села краю. Так, до Берислава в 1784 р. перенесли дерев'яну запорозьку Воскресенську церкву – з 1826 р. Введенська. Попервах містилась в районі Будинку культури, згодом перенесено на околицю – Пойдунівку. У храмі є старовинний дерев'яний хрест з чудовим різьбленням і євангеліє 1697 р. з написом: "Подал пан Романов, козак Запорозького війська, куреня Переволочанского,

до Храму". В 1835 р. освячено Успенську, в 1852 р. кладбіщенську Всехсвятську церкви.

В 1775 р. в Кардашинці споруджено Андріївську дерев'яну церкву, в 1776 р. в Збур'ївці Троїцьку дерев'яну, в 1761 р. освячено храми в Білозерці і Тягинці тощо. Назвемо храми лише в сучасних райцентрах: в Олешках у 1790 р. споруджено дерев'яну Введенську; в 1791 р. у Каховці Покровську муровану; в Іванівці у 1795 р. Іванівську дерев'яну; у Вел. Лепетисі – в 1798 р. Миколаївську кам'яну; в 1807 р. – в Іванівці Усічення глави Предтечі і в Голій Пристані – Святодухівську, в Чаплинці – у 1808 р. дерев'яну Покровську, в Горностаївці у 1812 р. дерев'яну Покровську, у Верх. Рогачику – у 1816 р. дерев'яну Миколаївську, у Ниж. Сірогозах – дерев'яну Миколаївську у 1821 р., у 1835 р. у Іванівці дерев'яну Іоанна Богослова, у Вел.Олександрівці – Миколаївську у 1855 р. і т.д. В нашому краї до 1835 р. було споруджено близько 50 церков, в 1832 р. до Херсонсько-Таврійської єпархії входило 512 церков і 4 монастиря, а у 1860 р. в Херсонській єпархії налічувалось 5 монастирів, 2 скита, 6 кіновій і 624 церкви.

Не менше значення мали і якісні зміни в церковному житті. Після того, як у 1797 р. російську православну церкву в імперії було проголошено "господствующей и первенствующей" і її почав опікати могутній держапарат, для неї значною мірою відпала необхідність змагатися з іншими конфесіями за душі мирян. Синодальна цензура прискіпливо перевіряла зміст проповідей і вони набули характерну штампу, церква в значній мірі стала фінансуватися державою. Так, у 1837 р. на утримання будинку херсонського єпископа, кафедрального собору і консисторії держава надала 22 тис.крб. Усе це не додавало церкві авторитету.

По мірі перетворення імперією церкви в державне відомство духовенство було вимушено виконувати поліцейські функції нагляду за "станом умів". Внаслідок авторитет парафіяльного духовенства падав, а стосунки з парафіянами загострювались.

Церква відігравала важливу роль в духовному і культурному житті краю — про її роль в освіті йшлося вище. Зокрема, поширилось церковне книгодрукування, при монастирях існували багаті бібліотеки, укомплектовані переважно богословськими трактатами та книгами з церковної історії.

Професіональний і загальнокультурний рівень білого духовенства був у цілому невисоким. Та й парафіяни були невибагливі до пастирів, вимагаючи сумлінного виконання професійних обов'язків, по-

мірних пияцтва і жадоби. Більшість парафіяльного духовенства читало тільки, богослужбну літературу, нерідко не могло пояснити навіть ази християнського віровчення, причетники були не менш забобонні, ніж селяни, і вірили ще в язицькі повір'я. Проте абсолютизувати цю непривабливу картину церковного побуту не варто. Багато духовних осіб сумлінно виконували професійні обов'язки, користувалися авторитетом серед парафіян, своїми проповідями і своїм особистим прикладом підтримували в них моральність.

Чимало церковних ієрархів було високоосвіченими. Так, в 1848 р. Херсонський архієпископ Гавриїл (Гаврило Федорович Розанов, в 1781-1858рр.) у 1848 р. видав "Хронологическое описание церквей Херсонской и Таврической", яке використано і в цій праці.

Церковне будівництво значною мірою визначало архітектурне обличчя міст і сіл, іконопис – живопису, складовою частиною музичної культури були церковні музика і спів, виготовлення церковного начиння вплинуло на піднесення ювелірного та декоративно-ужиткового мистецтва тощо.

Серед церковних споруд було чимало шедеврів, які сьогодні стали пам'ятками архітектури. Так, Воскресенська бериславська запорозька церква була збудована в 1726 р. в Переволочній на Полтавщині і це єдина в краї пам'ятка дерев'яної архітектури Запорожжя. Зроблена з дубових колод на кам'яному фундаменті, у плані 3-х частна з 8-граною центральною частиною, до якої прирублені п'ятистенки-притвори. Своїми розмірами – висота 17 м в інтер'єрі – рідкий взірець дерев'яного храму XVIII ст. на Півд. України.

В Херсоні найдавнішою пам'яткою архітектури є Греко-Софійська церква. Храм уявляє собою величний призматичний об'єм з високим двосхилим дахом. За структурою це купольна базиліка, тип якої виник і досяг досконалості у візантійську добу. Прямокутна в плані базиліка ділиться двома рядами колон на три нефи. Посередині її увінчують гранчастий барабан та купол. Бокові стіни споруди прорізані прямокутними вікнами та круглими токарнями. Повздовжена спрямованість отримує завершення у 3-х напівциркульних апсидах, що відповідають нефам і якими закінчується споруда зі сходу. Із заходу влаштовано центральний вхід через 3-х ярусну дзвіницю. В її 4-х нішах встановлено дерев'яні скульптури апостолів. Пластичність дзвіниці посилена напіварочними та круглими вікнами, нішами та купольними завершеннями. Архітектура фасадів лаконічна, церква збудована у візантійському стилі на прохання херсонських греків у виді си-

мволічного корабля, іконостас зроблено з кипарису грецькими майстрами в стилі Ренесансу. Споруда відзначається ясністю об'єму, контрастністю їх співвідношень відзначається також зовнішній вигляд будівлі з ярусною дзвіницею.

Споруджений у стилі класицизму Катерининський собор (пам'ятка державного значення) з 4-х колонним портиком тосканського ордеру у західного фасаду є творінням видатного архітектора, фундатора класицизму І.Є.Старова. Храм строгими і величними пропорціями створює уяву урочистості і простору при відносно невеликих розмірах будови та простоті внутрішнього убранства. Завершує споруду невисокий купол у формі візантійського хреста. У зовнішніх нішах розміщено 6 скульптур святих (скульптура св. Катерини нагадувала Катерину II) роботи відомого митця Г.Т.Замараєва. Іконостас прикрашали ікони чудового маляра-кріпака Михайла Шибанова (деякі з них після більшовицького погрому збереглися у Херсонському художньому музеї) та відомого українського майстра В.Боровиковського. Деякі ліки святих нагадували імператорів та діячів того часу.

Просторова структура собору будується на середньрічному т.зв. "складному варіанті" хрестово-купольної композиції і подібно пам'яткам грецької школи середньо-візантійського зодчества в споруді домінують горизонталі, низький барабан й пологий купол. Проте все це вирішено за принципами класицизму.

Добродійництво (підтримка убогих, відкриття шпиталів і приютів для інвалідів, стариків, сиріт) вважалось однією з основних функцій церкви. Так, храми і монастирі ставали притулком для кволих, убогих, самотніх, що вимагало чималих матеріальних витрат.

Для аналізованого часу вести мову про будь-яку свободу совісті чи релігійну свободу недоречно. Так, в Херсоні всі православні примусово приписувались до певного приходу і не можна було в іншій церкві, скажімо, хрестити дітей чи вінчатися.

Для переважної більшості населення релігійні поняття обмежувались деякими обрядами: шлюб, хрестини, основні свята. Більшість прихожан не розуміла богослужіння. Більшість селян дуже рідко відвідувало церкву бо з одного боку, поселення були на відстані, 10-40 км від ближньої церкви, а з іншого, активізували свою діяльність протестанти і секти православ'я. Особливою релігійністю відзначалися купці і міщани. Церква відігравала, для більшості вірних не стільки релігійну, скільки громадську роль: ходили "не в церкву", а "до церкви".

На початку XIX ст. – завершився процес соціального замикання білого духовенства і воно перетворювалося у замкнутий соціальний стан. Соціальне походження чорного духовенства було неоднорідним. Серед черниць переважали жінки, в яких не склалося особисте життя, вдови і хворі. У чоловічих монастирях були дворяни (вони цікавились духовною кар'єрою, надійною і досить престижною в ті часи); люди, які шукали державного хліба (найчастіше селяни-втікачі), колишні городяни, серед яких траплялися підприємливі, які прагнули збагатитись за рахунок монастирського господарства, або хотіли з послушника перетворитись у господаря. Багатьох бідних юнаків монастир приваблював можливістю здобути освіту – для них лише монастирська школа відкривала шлях в науку. Однак саме такі ченці частіше розчаровувались у монастирських порядках ставали бродягами.

Бродячі монахи і випускники духовних училищ, які не знайшли вакантної парафії, вважали себе жертвами церковних порядків і гостро критикували начальство, своїм вільнодумством сіяли сум'яття в душах селян. Церква і держава вважали їх небезпечними бунтівниками і переслідували.

Серед монастирів краю найбільш відомий Григоріє-Бізюків. У 1781 р. уряд виділив землю для монастиря в районі Пропасної балки (біля с. Червоний Маяк Бериславського району). Дуже глибока і вкрита чагарником, балка була засвоєна запорожцями. Неподалік неї на скелі відомий "Запорозький городок", де ще раніше була турецька фортеця.

Перші ченці створеного ігуменом Феодосієм у 1782 р. подвір'я Сафроніївської пустині жили в печерах, а само подвір'я збудовано в 1787 р. Цікава постать Феодосія (в миру Маслова) – син збіднілого торговця-селянина. Він втік у Молдавію, де й постригся у ченці. За допомоги росіянам був засуджений османами до страти, але отець Феодосій втік, його прийняв Г.О.Потьомкін і допоміг заснувати подвір'я. В 1787 р. отець Феодосій влаштував Катерині II урочисту зустріч, за що отримав сан архімандрита. Помер у 1802 р., а подвір'я стало самостійним монастирем.

В 1803 р. сюди з Смоленщини переведено Бізюків монастир і відтоді новий монастир дістав назву "Григоріє-Бізюків чоловічий монастир" – в народі звали "Пропасним" від балки. Спочатку монастир був бідним, але завдяки дбайливому господарюванню багатів. В сер. XIX ст. він став заможним: мав 26 тис. дес. землі, на яких сіяли зернові і отримували по 10-11 ц хліба з га, на заливних луках збирали сіно,

утримували 1 тис. голів великої рогатої худоби, 2 тис. коней і до 20 тис. овець, мали садки, пасіки і виноградники, багаті рибальські угіддя здавали в оренду, утримували млини, майстерні, лавки, проводили ярмарки і т.д. Крім доходів від господарства, що склали левову частку надходжень, монастир одержував державні кошти (на поч. – XIX ст. 759 крб., а в 1890 р. вже 403,2 тис.), чимало прибутків було від богомольців і пожертвувань (так, кілька разів на сік ченці і семінаристи збирали по селах пожертвування, багаті парафіяни відказували землю й капітали), поховань, літургій, готелю і банківські проценти.

На ці доходи утримувалась семінарія, проводилась благодійницька робота і велось широке будівництво. На території монастиря було майже 70 кам'яних споруд: собор, дві церкви (в т.ч. Покрова Пресвятої Богородиці, збудована запорожцями), дзвіниця, братський корпус на три поверхи і 76 кімнат, будинки архіманмандрита і намісника, дитячий притулок на 5 кімнат, два готелі, заїжджі двори, служби, фельдшерський пункт, бібліотека, духовна семінарія та парафіяльна школа. Монастир було огорожено стіною з 4-ма вежами та 2-ма брамами.

Монастир був і значним культурним центром: семінарія, чудова бібліотека з Євангелія видання 1637, 1657 і 1689 років тощо.

В Білозерці існував жіночий Благовещинський монастир, поблизу Нов. Каховки – Корсунський Єдиноверчеський (зведений на рубежі XVIII-XIX ст., з будов цікава Дмитрієвська церква, освячена у 1803р.). Він мав у Херсоні своє подвір'я з Святорождественською церквою (освяченою в 1803 р.), що знаходилась на розі Богородицької (тепер Волохинської) і Торгового провулку, напроти сучасної школи № 34.

Збудована в кінці XVIII ст. Святорождественська церква, напрочуд красива, згодом перетворилась у приходську.

З кінця XVIII ст. царат став відзначатися значною віротерпимістю, що стало передумовою іноземної колонізації краю. Колоністи користувались конфесіально автономією, що разом з толерантністю українців усувало можливість релігійних конфліктів.

Отже, крім російської православної церкви в краї функціонували й інші конфесії. Так, караїмська синагога існувала у Херсоні, іудейські єврейські синагоги в Херсоні і Бериславі, єврейські молитвенні будинки у Вел.Олександрівці і Качкарівці. М.М.Куліковський у 1857 р. за власний кошт збудував у Каховці синагогу.

Порівняно значного поширення набув протестантизм у різних формах – лютеранство, реформатство, менонітство тощо. Зокрема, з кінця XVIII ст. осіли меноніти і члени братства "Штунде", які у Німе-

ччині зазнали переслідувань за віру. На сер. XIX ст. пропаганда протестантизму мала порівняно великий успіх, причому найбільший мали баптизм і штундизм. Переселенці влаштовували свої громади за зразком німецьких братств "Штунде" з їх відносною віротерпимістю і пропагандою християнського образу життя, яку вели і пастори, і самі колоністи.

Так, з 1789 р. у Херсоні існувала лютеранська кірха. Пізніше лютеранська євангельська кірха знаходилась на розі вул. Говарда (пр. Ушакова) і Лютеранської (Кірова) на місці сучасної "Тавричанки". В 1792 р. споруджено глиняний католицький храм на честь Спасителя ізуїтом Є.Шацем, а Кам'яний – в 1820-х роках на вул. Рум'янцевській (тепер Михайловича).

Не всі православні належали російській церкві. Приміром, в сер. XIX ст. в Херсоні перебував грецький митрополит, досить численними були й росіяни – розкольники – існувала й Старообрядческа вулиця (Єрделівська). Розкольники до 1883 р. були позбавлені багатьох громадянських і релігійних прав, за ними вели нагляд і карали за пропаганду своїх ідей. Старообрядческа (єдиноверческа з 1844 р.) Покровська церква з дзвіницею збудована у 1805-1812 рр. на місці часовні, що існувала з 1803 р. Ця велична споруда знаходилась на розі Рішельєвської і Єрделівської вулиць.

На сер. XIX ст. населення Херсонської губернії за конфесійною ознакою розподілялось так: майже 82% складали православні, 2,2% – іудаїсти (караїми, євреї), 1,6% – протестанти, решта – вірмено-грегоріани, католики, мусульмани, розкольники і т.п. На кінець 1850-х років в Херсоні налічувалось 11 православних церков (10 кам'яних і 1 дерев'яна), 2 єдиноверческих церкви і єдиноверческий монастир, костьол, 2 синагоги і караїмська кенаса. Найкращим з них були Успенський – собор і кам'яна єдиноверческа, що прикрашали місто.

ІХ. Повсякденне життя Херсонців

В побуті краян поєднувались загальноукраїнські і слов'янські риси зі специфічними, що обумовились запорозькими традиціями, природними умовами, господарською спеціалізацією. Природно, що повсякденне життя залежало від майнового стану і заможності.

Більша частина людності мешкала в селах. При народній колонізації вони утворювались з окремих осель чи груп дворів. При урядовій

і поміщицькій колонізації села зводилися за урядовими проектами. Це були характерні гніздові поселення – паралельно прокладені вулиці з частими розривами – провулками. В обох варіантах церква знаходилась переважно в центрі села у найкращому місці, поблизу дороги. Часто біля неї розташовувалися кладовище та резиденція священика. Так, вулиці Станіслава тягнулися вздовж обох боків Станіславського мису; в центрі Вел. Лепетихи мітилася церква, волосна управа, крамниці і винні льохи.

Селянський двір складався з житла, господарських будівель, прилеглого виробничого майданчика. В садібі був сад і город. Переважав вільний тип забудови двору – житло та господарські будівлі розміщувалися окремо. Це забезпечувало дотримання елементарних санітарних і протипожежних норм.

Козацьким хуторам притаманний замкнутий тип забудови: житло, господарські споруди і міцні високі огорожі утворювали невелику фортецю. В народній архітектурі були розвинуті запорозькі традиції. В умовах спеки і вітрів, при наявності специфічних будматеріалів житло споруджувалося з товстими стінами, глибокими амбразурами у прорізах для вікон і дверях. Основним типом традиційного житла була хата. Оригінальна за формою і внутрішнім змістом, вона була проявом творчої наснаги народу, його досвіду і художнього смаку.

Хати мали переважно форму витягнутого прямокутника розмірами 6,5-8,5х5,0-5,5 м. Панівним було двокамерне житло – житлове приміщення і сіни. Трикамерне поширилось з сер. XIX ст. і мало власне хату, сіни і комору чи ще одне житло. Біднота мала хати без сіней чи навіть то – вони довго зберігались у краї з огляду на клімат і брак лісу – землянки і напівземлянки.

Основним будматеріалом була глина у сполученні з очеретом, хмизом і соломою – саман (необпалена цегла), глиносолом'яні вальки вагою 8-10 кг. Подекуди використовували природній камінь. Біднота мала хати без стелі, на сохах – в таких жили запорозці.

Стіни хат споруджували з саману, вальків, рідше – з каменю на розчині глини з піском та глиносолом'яної маси, яку набивали між двома паралельними дошками (глинобитні хати). Фундаменту не було. Підлога була глиняною, дах – двосхилий або глиняний, якщо він служив і стелею, і дахом. Піч робили з глини, дикого каменю, сирцю або заводської цегли, бовдур – обмазана глиною лоза. Дах покривали переважно соломою і очеретом. Багатії споруджували житло з цегли або каменю, вкривали черепицею чи залізом, мали дерев'яну підлогу.

Хати освітлювали баранячим лосем і сальними свічками. Паливом були кізак, солома, очерет, бур'ян і сушняк з плавнів.

Найбільш поширена хата-мазанка будувалася так. В землю вбивали сохи (стовп з розвилкою вгорі), на них клали скріплені зв'язи, вздовж клали сволок товщиною більше 20 см, впоперек – 2-3 вужчі сволоки. На поперечні сволоки клали лати, потім ставили крокви, пов'язуючи їх по два кінцями, з розпорками. Поставивши декілька крокв на зв'язях і прикріпив до крайніх відкосин для кінцевих скатів даху, прибивають до цих крокв розколоті жердини – підлатники. Дірки між сохами і щілини переплітають очеретом або хмизом, обмазують ззовні і зсередини. На стелю кладуть солому і зверху засипали землею.

Житло мало певні особливості залежно від району, місцевих традицій, заможності господаря тощо. Так, жителі Чорнобаївки, Юзкуїв, Нової і Старої Збур'ївки мешкали переважно в саманних хатах під солом'яною і очеретяною стріхою; в центрі Козачих Лагерів в огрядних будинках, критих червоною черепицею, жили багаті селяни і торговці. Поступово в житті заможних селян під впливом міського побуту з'являються нові елементи: покриття даху залізом, кахлі, ускладнене планування тощо.

Дворяни в своїх маєтках споруджували багатокімнатні будинки і палаци, розбивали парки з штучними водоймищами, розміщували садиби у мальовничій місцевості. Так, в південній частині с. Князе-Григорівки виділялись своїм виглядом розкішні панські будинки.

В містах і містечках більшість будинків нагадувала сільські.

Заможні міщани мали будинки з верандою, гостинною, спальнею, кухнею тощо, які обставлялись і прикрашались меблями, дзеркалом, годинниками та картинами, ззовні стіни часто фарбувались. Міські низи жили в убогих хатинках, подібних сільським.

Внутрішнє планування українського житла сягає глибокої давнини і характеризується типологічною єдністю для всієї України. Хата для селянина була всім: і храмом, і рідним краєм, і батьківщиною, і матір'ю. Тому кожний предмет у ній, крім утилітарного призначення, мав духовний образ. В хаті було чисто, вибілено, вона прикрашалась квітами, пахучим зіллям, розписом і вишитими рушниками. Так, у Вел. Лепетисі на них переважав рослинний орнамент, зображувались дніпровські заплави, лебеді. Часто вишивальниці залишали присвяти: “Мамі годити була охота”, “Я нічками сиділа, все матусі годила”.

В хаті піч займала внутрішній кут з боку дверей і була обернена своїм отвором до фасадної (“Чільної”) стіни. По діагоналі від печі і напроти дверей знаходився парадний кут (“покуть”) з прикрашеними образами, столом або скринєю. Біля сполучної стіни були лави, від печі до причілкової (короткої) стіни робили підлогу – настил з дощок на кілках, що слугував за ліжко. На дошках було сіно, простирадло, ковдри, подушки. Молодь нерідко спала на долівці, підстеливши соломку. Над полом була жердка для одягу. Біля дверей робили мисник, уздовж чільної стіни над вікнами навпроти печі – полицю для хатнього начиння і хліба. Меблі нерідко оздоблювались різьбою і розписом. Зможні обклеювали стіни шпалерами, мали ліжка і купували меблі. Іноді на стінах були картини – популярним було зображення козака Мамаю.

Пересічна селянська родина мала діжку, цеберку, казан, горщики, тарілки, ложки, кочергу, дерев’яну лопату для випічки хліба, ножі, решето, сокиру, макітри тощо.

З господарських будівель поширеними були клуня, хліви, льох, загони для худоби, повітки – відкриті з одного боку навіси для реманенту, возів, палива. Часто хліб зберігали в ямах, кожний вид окремо. В коморах, які майже всі були при хатах, зберігали борошно, речі вжитку, харчові запаси. Двори здебільшого були відкриті, з невисокою огорожею. Український тип житла став пануючим. Так, росіяни внесли до української хати мінімальні зміни – менше вікон, відсутність рушників тощо. Іншим було житло колоністів. Так, німці зводили будинки з цегли на високому фундаменті, з декількома високими і світлими кімнатами, кухнею і сіннями. Під будинком був льох, а з меблів були дерев’яні дивани, шафи, ліжка. На подвір’ї були великий хлів, вівчарня, повітка.

Зовнішній вигляд населених пунктів був невеселим – глухі, невпорядковані, обвітрювані суховіями і пиловими бурями вони губились в широкому таврійському степу. У Чабанах – типовому таврійському селі – селяни жили в невеликих хатах-мазанках, вкритих густим шаром пилу; вулиці навесні і восени перетворювались в багно, а через брак води на вулицях не росло жодного дерева чи куща. Станіслав, за О.С. Афанасьєвим-Чужбинським, мав убогий вигляд через переважання саманних хат. Кращий вигляд мали колонії іноземців.

Та й міста краю нагодували села – за винятком Херсона малочисельні, більшість городян мали городик, худобу і птицю, а деякі жили з сільського господарства. Міста забудовувались мазанками і зовніш-

ньо, за винятком центру, мало відрізнялись від сіл. Навіть в Херсоні значну частину міської землі орендували міщани, селяни і колоністи, а на околиці виникло чимало хуторів.

Приміром, в забудові Берислава, архітектурному обличчі його приватних і громадських будівель чітко простежуються українські традиції. В 1857 р. У місті з 809 будинків було лише 95 цегляних, воно ділилось на 3 частини: центральну і південну (Забалку) заселяли переважно вихідці з Полтавщини, північну (Пойдунівку) – чернігівці. Паралельно Дніпру йшли 4 вулиці довжиною більше 2 км, які перетинали 12 поперечних вулиць.

Крайова влада не заперечувала національних форм забудови. Для шведів, приміром, споруджували скандинавські будинки. В Херсоні певним етносам виділяли частину міста – Грецький форштадт, вулиці Єврейські (нині Шолом Алейхема і Войкова), Магометанська (Заводська), Караїмська (Запорозька і Філатова), Лютеранська (Кірова), Козацька (І. Кулика), Арнаутська (Пушкінська), Католицька (Суворова), Малоросійська (Українська). Українці, росіяни, греки, євреї та представники інших національностей приносили свої художні традиції і прийоми в організації житла й побуту. Вони виявлялись в наборі і групуванні приміщень, характері фасадних композицій тощо. Так, одна з красивіших споруд міста – Скарлати, як його звать херсонці належав молдавському боярину Скарлато.

Найбільш яскраво ці особливості виявились у масовій забудові. Так, основою об'ємно-просторової композиції будинків військових був будинок з двох пар жилих кімнат; на Воєнці панували невеличкі хати. Українські традиції виявились на окраїнах. Поступово національний фактор нівелювався навіть в житлових будинках, не кажучи про громадські і казенні.

Цікавим було архітектурне обличчя Херсона, який зростав швидкими темпами, у ньому з'являлись величні споруди. Внаслідок військових міркувань місто мало лінійно-розсереджену структуру. І якщо у XVIII ст.. зводились в більшості одноповерхові особняки, то в XIX ст.. будували чимало багатоквартирних будинків з галереями навколо внутрішніх дворів. Садиби мали огорожі з проїздом у вигляді пилонів з ордерним оформленням.

Архітектурне обличчя Херсона мало принципи класичного містобудування – регулярне планування з вільною забудовою ділянки, народними майданами і чітко спланованим центром. Тут були адміністративні будинки і житло еліти. А бідноту відтіснили на околиці.

Місто поступово зростало і впорядковувалось, особливо інтенсивно з 2-ої чверті XIX ст. На початку XIX ст. в ньому було біля 2 тис. будинків, в сер.1840-х – 4,6 тис., з них 99% одноповерхових, 18% муrowаних, 168 казенних і 6 громадських. Херсон мав 2 готелі, 7 постійних дворів, 3 перукарні, біля 110 трактирів і пітейних закладів, 2 сквери і 8 площ, з яких 4 мали назви – Привізна, грецька, сінна і рибна. Кам'яні будинки зводились з вапняку, але мали неупорядкований вигляд через несвоєчасний ремонт. Місто прикрашали пам'ятники Д.Говарду (зведений в 1817-1826 рр.) і Г.О. Потьомкіну (1835 р.), з кінця 1830-х рр. почалось створення Потьомкінського (тепер ім. К.Маркса) бульвару з чавунними диванами і Пестелівського, названого на честь губернатора В.І. Пестеля. В 1834-1848 рр. вздовж Дніпра і Кошової звели кам'яну набережну і засипали болота по їх берегам, насипавши біля 81 тис.м³ землі.

Проте Херсон був глухим містом з немощеними вулицями, котрі в центрі освітлювались сальними свічками. Прибережні, а інші в дощ, вулиці навесні і восени перетворювались в справжнє болото – існувала навіть Болотна (тепер Краснофлотська) вулиця. І на сер. XIX ст.. Херсон значною мірою нагадував величезне село – море мазанок, багато землянок, на околицях і навіть в центрі ріс очерет. “Життя в сонному місті проходило сонно, – писав О.С. Афанасьєв-Чужбинський. – Вулиці його періодично оживають в часи, коли учні йдуть до гімназії або додому, чи чиновництво йде на службу чи зі служби. У свята, у певний час, проїде по місту декілька карет, колясок та інших екіпажем, що розвозять чиновників з візитами... Подекуди в місті буває подія, приміром, приїзд генерал-губернатора...зранку Херсон оживає... Поліція метушилась, підмітала вулиці та біла народ...це відбувалось у свята, і товпи робітників з Привозу з піснями довірливо вступали у заповідний простір. Водночас умовкали пісні. Будочники кидались на веселу кампанію і пригощали її кулаками, духопеликами, тискали за волосся...”

Неповторність місту надавав порт. Біля 3-х пристаней стоять і плавають вверх-вниз по Дніпру пароплави, берег завалений лісом, вози привозили і відвозили вантажі, поруч ремонтували і конопатили судна, поруч диміли труби парових лемешів.

На захід від фортеці з кінця 1770-х років зводились цивільні споруди Грецького чи Купецького міста, обмеженого фортецею і вулицями Румянцевською (Привозною), Вітовською (Театральною) і Михайлівською (Інтернаціональною). Тут був центр громадського життя,

кращі крамниці і споруди, деякі з яких як пам'ятки архітектури збереглися. Це будинки №№8 і 10 по Соборній (Леніна), № 20 по Белінського, №14, 23 і 30 по Ерделівській (Комсомольській), № 34 по Горького, палац по Червоноармійській, №№ 1 і 29 по Волохитській (Червонофлотській) тощо. Серед них гармонійне враження справляє “будинок адмірала Сенявіна” на розі Комсомольської і Михайловича. Талановитий флотоводець Д.М.Сенявін (1763-1831) був тісно зв'язаний з Херсоном – його ім'я носить один з нових проспектів.

Будинок одноповерховий, з дуже розвиненим центром, який підкреслює портик з шести колон тосканського ордеру та купол, який завершує мезонін. Своєрідність композиції обумовлена тим, що колони розставлені рідко і портик набуває виключної легкості.

На початку ХІХ ст. його переобладнали для віце-губернатора, що дає уявлення про побут тодішніх можновладців. За планом 1809 р. будинок мав прихожу, залу, їдальню, вітальню, спальню, дівочу, дитячу, кабінет, буфет, троє сіней, а навколо цілий комплекс господарських споруд: людські, пральня, кухня, льодовик, флігелі, стайня, сараї, комори і сад.

Околиці заселялись робітниками та селянами, та забудовувались мазанками і напівмазанками у морі садів і городів. Типовою околицею була Забалка, яка розміщувалась за великою балкою – звідси й назва. Жили тут відставні солдати і матроси, рибалки, селяни і т.п., які не зводили палаців чи величних споруд. На сучасній Корабельній площі були кузні – звідси й історична назва. Тут кували коней, лагодили екіпажі та вози. Кузні були кам'яні з горном, наковальнею і станком для натягування залізних шин, а працювали в них – господар-коваль, молотобосець, учні.

У ріці Кошової утворився “ізвоз” – селяни привозили сільгосппродукти, які візники розвозили по місту. Берег річки нагадував поросле очеретом і осокою болото. Повінь заливала берег, що було зручно для городів – сучасна вулиця Чайковського звалася Огородним провулком. Люди селились ближче до ріки, яка їх годувала, поїла і гріла (очерет). Річкову воду розвозили водовози, бо колодязна була гіркосоленою. Вода з Кошової була смачною, але містила збудників інфекцій.

Жителі викидали сміття і виливали помії на вулицю чи в балку – тому влітку був сморід, в дощ – справжнє болото. Сама балка була захищена сміттям, дощова вода стікала в неї бурними потоками і далі Кошову.

Аналогічно до Забалки жили в містах, містечках і торгово-промислових селах. Так, мешканці Прогноїв за побутом і одягом були схожі на городян, але жили в мазанках.

В економічному побуті переважало сільське господарство.

Українське селянство принесло у край тисячолітні традиції землеробства з поділом орних земель на городні (присадибні) і польові. Попервах панував переліг, що дозволяло підтримувати агрономічну силу і визначити родючість землі. При цьому виснажену ділянку – час експлуатації залежав від родючості, а засівали у довільній послідовності – залишали для природного поновлення плодючості. Застосування – поступово з кінця XVIII ст. – парового обміну стало віхою в поступі хліборобства, бо це був простий спосіб вдосконалення вирощування зерна. Ця система передбачала застосування тяглових орних знарядь, що підрізали чи перегортали ґрунт для часткового знищення бур'янів і проникнення атмосферних мікроелементів у ріллю.

Найпростішою формою було двопілля – половину поля засівали 2-3 роки зерновими, а потім стільки ж часу воно відпочивало. При трипіллі поле ділили на пар, озимину і ярину, але класичне трипілля при зерновирощуванні змінювалось щодо тривалості періоду ротації, черговості висівання, інколи ділилось на 4-8 ділянок з паровим клином. Все це було проявом творчого аграрного пошуку селянства. Родючість городів підтримували угноєнням.

При оранці та інших сільгоспроботах незаможному селянству допомагала супряга – своєрідна виробнича спілка, що базувалась на взаємній повазі, довірі і паритеті. Цей соціально-культурний феномен був проявом віковичного досвіду взаємовиручки, уособлював статус морально-етичних і виробничих стосунків селянства. Супряга була однофункціональною (оранка) і багатофункціональною – виконання всіх польових робіт. Так, господарства з 3-4 волами спрягалися для оранки цілини, а 1-2 “голови” утворювали багатофункціональну супрягу.

Вкрай напруженими для селян були жнива – важко вирощений хліб при використанні примітивних знарядь можна було своєчасно зібрати усією сім'єю. Послідовно жали озимину, яру пшеницю, ячмінь, овес і ярим житом закінчували жнива. Схоплені у жменю і зжаті одним махом серпа стебла клали на землю, а 10-15 перев'язаних жмень складали сніп. Поступово поширювалось застосування і більш продуктивної коси.

Молотили хліб котком, худобою, дошкою-теркою і переважно ціпом, що складався з бича, ціпилка (ручки) і ув'язі. Історично скла-

лися два способи очищення зерна: із використанням сили вітру (віяння) та інерції руху – перекидання. Віяли за допомогою лопати-віялки, корита, цебра, відра тощо.

Природні умови сприяли тваринництву, яке органічно поєднувалось із землеробством. При відгінному випасанні худобу виганяли на певний період подалі від двору, що було типовим для початкового освоєння краю. Згодом перейшли до вигідної системи – тварин випають на присадибних пасовищах, а на ніч заганяють. Різні види худоби намагались тримати окремо.

Характер їжі залежав від багатьох факторів: соціально-економічного становища, історичних умов, природно-географічного середовища, господарської спеціалізації тощо. Українська кухня в краї завдяки поширенню нових культур та контактам з іншими етносами поповнювалась новими стравами, ставала більш різноманітною. Так, значного поширення набували страви з картоплі, кукурудзи, споживались перець, помідори тощо.

Провідну роль у харчуванні відігравали злакові – пшениця, жито, ячмінь, овес, гречка, просо та кукурудза, в першу чергу хліб. Його пекли раз на тиждень, переважно з пшениці. Основна маса селян відчувала нестачу збіжжя, домінуючи до хлібного тіста висівки, картоплю, горох тощо. Поширеними були страви з борошна: затірка, лемішка, вареники, кваша, вівсяний кисіль, локшина, галушки тощо. Так, лемішку варили з підсмаженого борошна, яке засипали в окріп і запікали в печі. Їли її в скоромні дні з молоком, в піст – з олією. Популярною була затірка – борошно розтирали з невеликою кількістю води до утворення маленьких кульок, які варили у воді чи від крутого тіста відщипували маленькі шматочки і варили їх в окропі. У скоромні дні її їли з молоком, у піст – мастили олією. Гречані, житні і пшеничні галушки вживали з салом чи олією.

Улюбленою святковою і недільною стравою була локшина – зварене у воді чи молоці порізане тонкими довгими смужками тісто, замішане з пшеничного борошна на яйцях. По святах і неділям готували вареники – з пшеничного і гречаного борошна, начинені сиром, картоплею, капустою, вишнями і мастили сметаною, олією, маслом. Чільне місце в раціоні посідали каші з гречаної, ячмінної і пшоняної крупи.

Значну частину їжі складали овочі (картопля, капуста, буряк, огірки тощо), бахчові, гарбузи і бобові – горох, квасоля. Картопля поступово витісняла чимало давніх борошняних страв. Найпоширенішою

овочевою стравою був борщ, який їли майже щодня і обов'язково як обрядову страву на весіллі, Різдво, обжинках, поминках. Відомо три основних різновиди борщу – буряковий, зелений і холодний.

Отже, основою харчування народу була рослинна (борошно і крупи) їжа, яка у прибережних районах доповнювалась рибою. Вживали риби багато – варили юшки, сушили, в'ялили, солили, смажили. Повсякденними стравами трудящих були борщ, куліш, юшка, галушки, різні каші тощо. Їх українці готували кожні ранок і вечір. На свята вживали паляниці, пампушки, млинці, м'ясо і сало. Приправою до їжі в скромні дні були сало й м'ясо, в пісні – риба, конопляне і льняне масло, мак.

М'ясні страви і навіть борщ з салом, масло для бідного селянства залишалися святковою їжею. Яйця, масло, птиця йшли на продаж. З продуктів скотарства у скромні дні широко вживали солодке і кисле молоко та молочні продукти – сир, сметану, зрідка масло. На коров'ячому молоці селяни готували різні страви: каші, галушки, затірку, локшину, кисіль, воно слугувало приправою до крутих каш та картоплі. З сиром варили вареники. Споживні продукти тваринництва широко вживали багатії.

Білоруси та росіяни мали схожий до українців раціон, а не-слов'янські етноси намагались зберегти національну кухню. Німці, приміром, в основі харчового раціону мали мучні й молочні продукти, майже всі вживали каву і т.п.

В одязі населення спостерігалось сполучення українського, російського і міського впливу, причому вплив останнього порівняно з іншими районами був більш інтенсивним. Переселенці – селяни намагались зберегти в одязі національні традиції. Водночас у зв'язку з багатоетнічним складом етнокультурна взаємодія впливала на формування одягу, в якому простежується багато спільних рис.

Одяг українського населення мав багато спільних рис з одягом Наддніпряни і Слобожанщини. Водночас народний одяг поступово ставав більш різноманітним за матеріалом, кроєм, кольором, складовими частинами. Біднота шила одяг з матеріалів домашнього виробництва, заможні селяни і особливо міщани все більш використовували фабричні тканини – вибійку, китайку, панку, шовк тощо. У масовий вжиток входить білизна. Чоловічий костюм являв собою сполучення елементів селянського і міського костюмів. Поширеними були прямовисні свити, козушки, пальта, косоворотки і вишиті сорочки, чумарки і широкі штани (полотняні і з фабричної тканини), заправлені

в чоботи, смушеві шапки взимку і кашкети (картузи, особливо міщани) та солом'яні брилі влітку. Взували постоли, черевики і чоботи, а влітку селяни ходили босі.

В осінньо-зимовий період чоловіки і жінки носили свиту: бідні – з домотканого білого, сірого чи чорного сукна, заможні – з фабричного. Взимку жінки й чоловіки одягали кожухи з овечих шкур, які заможні вкривали сукном. Багаті селяни і міщани оздоблювали одяг гарусом і галунами.

В окремих частинах краю були свої особливості? Так, в степовій частині були поширені шкіряні штани без зовнішніх швів, які нагадували штани скіфів. Улюбленим верхнім вбранням були чумачки – з синього тонкого фабричного сукна з відрізною спешкою і складками на ній. Для роботи одягали кожух вільного крою ("тулуб"), в дорогу – довгий кожух чи бурку.

В Херсоні поширеними були жилетки, бідняки Нижн. Сірогоз одягались у домоткані сіряки та свити, носили саморобне взуття.

Жінки носили довгу, до п'ят, спідницю і плечевий одяг з тонкого сукна – "баску", себто кофту з довгими руками, котра прилягала до стану. Носили й коротку сорочку ("до талі"), оздоблену вишивкою; клітчасту плахту; сукняну джергу (на щодень); широку спідницю з фабричної тканини, до якої одягали такий же або тканий фартух; корсетку з клинами. Жінки прикрашали кожухи сивою смужкою на комірі, полах і рукавах та бурнуса – схожий на холст одяг, прострочений разом з підкладкою і підбивкою з вати.

На голові носили яскраву квітчасту хустку, жінки – очіпки, прикриваючи їх наміткою або хусткою. Дівчата заплітали волосся в косу, викладали її кругом голови й прикрашали квітами або одягом вінки, виготовлені з паперу, квітів, воску, стрічок. Прикрасами були намисто, дукати, кольорові стрічки тощо. Жінки взували чорні або червоні чоботи. Жінки містечок та селяни поблизу міст одягались як міщанки.

Одяг багатих міщанок – як і міщан – відрізнявся від селянського матеріалом і складовими елементами. Жінки влітку носили каптанку – каптаноподібний одяг з сукна, взимку – бекешу – шубу з овчин, вкритих синім або темночервоним сукном; на свята – сині та червоні юбки, шовкові запаски з каламайковими англійськими поясами та дорогі кунтуші, на голові – кораблики, шовкові хустки, взували червоні чоботи. Багаті міщани носили штани, жупани і китаєві черкески.

Завжди цікавим є питання про співвідношення цін та заробітків, тобто про купівельну спроможність населення. В кінці XVIII ст. мідна

монета номіналом в 2 і 5 коп. була основним засобом грошового обігу соціальних низів. Про це свідчать й скарби того часу, знайдені у краї – в с. Дудчанах в 1894 р., в Херсоні на Привозному базарі в 1901 р. та в 1864 р. на розі Дніпропетровської вулиці і Трипільського провулку, в 1864 р. в Цюрупинську та в 1894 р. На Потьомкінському острові золота і срібна монети використовувались при значних торгових операціях. Адже в кінці XVIII ст. чорнороб заробляв 40-80 коп. В день, тесля приблизно 1,5 крб., коваль – 1,2 крб., селяни з парою волів – 1,2 крб., рекрути на каменоломнях отримували в 1788 р. по 10 коп. в день.

А ціни в кінці XVIII ст. були такі: курка коштувала 17-20 коп., 1 м полотна – 10 коп., дерев'яне відро – 5 коп, пошиття сорочки – 13 коп., продукти в коп. за 1 кг: пшеничне борошно – 0,05; пшоно – 4,6; вершкове масло 36; яловичина – 5-10; шинка і соль – 25, ковбаса – 38 тощо. Тобто, чорнороб за денний заробіток міг купити до 4 кг доброї яловичини. А випивка коштувала дорого – на пляшку лікьору чорноробу слід було працювати півтори дні, на пляшку рейнського – два, хоча штоф горілки – 1,23 л – коштував 50 коп. Дорогим був цукор (за 1 кг слід було віддати 10 курок), апельсини, маслини та інші імпортні товари. Але їх вітчизняні еквіваленти були значно дешевші – мед у ціні був тотожній горілці.

Ціни на сільгосппродукти значно коливались від кон'юнктури і врожаю. Так, в 1831 р. були холера, неврожай і високі ціни, а в урожайному 1840 р. арба бахчових йшла за 1 крб. В сер. XIX ст.. пересічні ціни на борошно, крупи і овес в Херсонському повіті були такі: в копійках за 1 кг

роки \ Вид продукту	1848	1851	1857	Зміни $\pm$ у відсотках
Борошно	2,2	1,9	3,1	+41
Крупа	3,5	3,5	3,5	0
овес	2,3	2,6	2,2	-4,3

На сер. XIX ст.. склалися такі ціни: сотня помідор коштувала 10 коп., кавун – 3-15 коп., а 1 дес. кавунів давала щорічний прибуток в 60 крб., ягня – 25 коп., баран – 2 крб., пара робочих волів від 30 до 75 крб., корова української породи 12-20 крб., 1 кг вершкового масла 24 коп. з риби найдорожчою була білуга – 3 крб., найдешевшою судак – 3,5 коп. за 1 кг. Віз тарані в Херсоні коштував 4-5 крб.

Порівняно з кінцем XVIII ст. зросли й заробітки: чабан за сезон мав 40-60 крб. Чистого прибутку, наймит у чумаків – 8-10 крб., батрак – 15-20 крб., чорнороб в порту заробляв до 1,5 крб. В день, вантажник

на Херсонській пристані – 2 крб., робітники вовномиєнь від 35 коп.(підлітки) до 1,75 крб. (дорослі чоловіки) в день. Державні службовці заробляли на порядок вище робітників. Вчитель гімназії в 1830-і роки отримував 1000-1200 крб. на рік, вихователь пансіону – 300 крб.

Рівень і якість життя багато в чому визначаються станом охорони здоров'я. В ті часи для переважної більшості краян медична допомога була недоступною через недостатню мережу медичних установ. Так, в 1757 р. В Херсонській губернії медичну допомогу надавали 25 лікарів, 9 лікарських учнів і 21 фармацевт, себто і лікар приходився на 13 тис. жителів. В селах Херсонського повіту працював один лікар і не було жодної аптеки.

Кращими були справи в містах. В Херсоні в 1860 р. було дві лікарні з 10 лікарями, які надали допомогу 698 хворим. В місті працювали 3 державних аптеки (перша відкрилась в 1829 р.), в 1859 р. з'явилась водолікарня. Військовий шпиталь відкрився в 1807 р. В 1861 р. бериславців лікували 2 лікаря, казенна аптека та лікарня, здатна прийняти 130 хворих за рік. На сер. ХІХ ст. в Олешках працювали повітова лікарня на 20 ліжок і аптека. Частину краян обслуговувала лікарня Мелітопольського повіту, а Д.М. Куліковський на початку ХІХ ст.. заснував у Каховці громадську лікарню і був нагороджений за це ордемом св. Анни.

З огляду на такий стан медичної справи при частих епідеміях медичну допомогу отримували лише міщани і заможні, що призводило до масової смертності. Так, в сер. ХІХ ст. щеплення оспи проходило незадовільно через нестачу медиків, байдужість поміщиків, організаційні негаразди і селянські забобони.

Певною мірою брак медичної допомоги компенсувався народною медициною. Користуючись досвідом запорожців і ногайців, переселенці використовували цілющій потенціал краю – трави, мед, молоко тощо. Голопристанці водою і грязями озера лікували рани, висипання, лишаї, суглоби.

Санітарно-гігієнічні умови у сучасному розумінні були відсутні – не було водогонів і чистої питної води, каналізації, не вивозилось сміття тощо. Так, у Генічеську єдине джерело питної води було за 5 км від міста, каланчакці брали воду з копанок на березі ріки. Херсонці вживали неочищену дніпровську воду.

Негативний вплив на здоров'я краян мали тяжкі соціальні умови – неякісне харчування, антисанітарія і незадовільні житлові умови, виснажлива фізична праця “сприяли” широкому розповсюдженню со-

ціальних хвороб: туберкульозу, поліеміліту, венеричних хвороб, епідемії чуми, холери тощо. Особливо жахливою була дитяча смертність, в першу чергу дітей-сиріт – навіть за заниженими офіційними відомостями 3% дітей було “незаконнонародженими”. Так, в Олешках за квітень-червень 1847 р. серед померлих діти склали 2/3.

Системи соціального захисту для абсолютної більшості населення не існувало – лише колишні офіцери та державні службовці отримували пенсії, а всі інші самостійно долали життєві труднощі. Показово, що в бюджеті Херсона на 1843 р. єдиною строкою на “благонадійні заклади” йшли витрати в сумі 21 тис. крб. на лікарні, училище дітей канцеляристів, сирітського будинку і богоприємного закладу – згодом з’явилась і друга богадельня. Цього було явно замало.

Набагато кращим був соціальний захист у німецьких колоніях – там діяли страхові товариства, сирітські каси (опікувались майном і навчанням сиріт), громадські лікарні і похоронні бюро, сирітські притулки тощо.

Злидні, відсутність медичної допомоги й антисанітарія робили людей беззахисними перед епідеміями. І якщо проти чуми і холери приймалися енергійні адміністративні і медичні заходи (від Дніпровського лиману до Перекопу по берегу було встановлено карантинні пости), то проти епідемії тифу населення залишалось “сам на сам”. Епідемії чуми за 1775-1861 рр. спалахували тричі, особливо сильно у 1812 р. Зокрема, влітку 1783 р. В Херсоні швидко поширилась епідемія чуми. За червень – грудень померло 3774 чоловіка, щоденно вмирало по 50 чоловік, а всього померло понад 10 тис. чоловік. “Головним по медицині лікарем” був призначений видатний лікар і фундатор вітчизняної епідеміології, почесний член 12 академій Данило Самойлович Самойлович (1742-1804, справжнє прізвище Сущинський). З ризиком для життя він замість спалення речей і будинків запровадив їх дезінфекцію, майстерно робив щеплення, покращив організацію карантинів і зумів в 1784 р. ліквідувати епідемію.

Д.С. Самойлович клінічно описав чуму і довів необхідність щеплень у праці “Опис чуми, яка була в Херсоні в 1784 р.”. Згодом під його проводом в місті у 1794 р. Утворилась перша в імперії корпорація лікарів, котра вивчала місцеві хвороби і способи їх лікування. До приїзду Катерини II в Херсон лікар влаштував шпиталь, лазарети і прикордонний карантин, головним лікарем якого його ж і було призначено. Видатний лікар брав участь у ліквідації 9 спалахів чуми з 15, що були

в Україні протягом XVIII ст. Значних втрат завдавала холера – епідемії були у 1796, 1799 і 1811-1812 рр., в Кримську війну.

Вперше епідемія висипного тифу в Херсоні спалахнула у 1789 р., коли у місті перебував всесвітньо відомий англійський громадський діяч, гуманіст і філантроп, фундатор сучасної пеніцитарної 9та, що стосується покарання, головним чином карного) системи Джон Говард (1726-1790). З жовтня 1789 р. він зайнявся упорядкуванням лікарні, аптеки і в'язниці, за свій кошт допомагав бідним, хворим та в'язням, чим здобув шану і любов херсонців. Лікуючи хворого, він заразився і 20.01.1790 р. помер. Його могилу в Дофіно (Степанівна) прикрасив напис: “1790. Иван Говард. Кто бы ни был, здесь друг твой скрыт”.

Сьогодні світ і херсонці шанують пам'ять Дж. Говарда – існують благодійні фонди і структури його імені, йому встановлено пам'ятники на батьківщині в Бедффордї, лондонському соборї св. Павла і в Херсонї по пр. Ушакова. Вдячні херсонці на його честь головну вулицю міста, Поштову, назвали Говардівською. У 1947 р. її перейменували в пр. Ушакова. Ім'я Говарда носять вулиці в Степанівні і Садовому.

В громадському житї селянства помітну роль мала громада. Власники господарств на сходї вирішували адміністративно-господарські проблеми села: розподїл і збереження податків, виконання рекрутчини, підтримання правопорядку, розв'язання на базї звичаєвого права сімейних та майнових суперечок при вирішальному впливу заможних стариків. Виконавча влада належала старості. Селянству притаманна була взаємодопомога у формах супруги, толоки – сусідська поміч на будівництві, допомога погорільцям тощо. Новозбудівці, приміром, частину хліба звозили до “гамазею” і ці запаси громада використовувала при неврожаї.

У святковості та обрядовості українців поступово зникають архаїчні – купальська обрядовість, приміром, – поступаючись місцем більш конкретним і раціональним, збагачується трудова обрядовість. Так, популярними стали обжинки. Жниці після жнив сплїтали з колосків вінок, прикрашений квітами і стрічками, вибирали кращу жницю та йшли до села, приєднуючи селян. Обжинковий вінок з добрими побажаннями підносили господарю поля, який пригосщав жниць. Поширеними були колядки, зелені свята, за традицією відзначали новорічні свята з водінням кози, шедруванням і т.д.

Основною формою родини була мала (нуклеарна) сім'я з батьків і дітей, при яких часто жили старі батьки. Дорослі сини після одружен-

ня утворювали власне господарство. Майнові відносини і розпорядок у сім'ї регламентувались звичаєвим правом. Українській родині притаманний мінорат – з батьками залишався і наслідував майно молодший син.

Кожний член сім'ї мав традиційні функції. Чоловік і дорослі сини виконували “чоловічу роботу” в полі (оранка, косовиця, молотьба і т.п.), заготовляли паливо, будували і ремонтували житло тощо. Дружина і дочки мали “жіночу роботу” – готували їжу, прями й ткали, обробляли город, доглядали малих і старих, прали і т.п., а також жали і молотили.

В I пол. XIX ст. розвивалась весільна обрядовість і в цей час укоріняються його класичні зразки. Як і раніше, головним актом шлюбу за звичаєм було весілля, а не вінчання. Для підпорядкування шлюбу церкві Синод в 1843 р. видав указ, за яким шлюбна пара зобов'язувалася жити попружним життям після вінчання.

Духовна культура складалася під впливом запорозьких традицій і занесених переселенцями різних національностей, передусім українцями, традицій. Це простежується у звичаях, обрядах, народно-ужитковому мистецтві. Так, для фольклору були типові історичні, козацькі, чумацькі і наймитські пісні – “Зажурився чумаченько”, “Ой, на горі-горі”. “Ой, стоїть явір над водою” тощо. Цікаво, що на Херсонщині у 30-40-х роках XIX ст. записано думу “Ой, чи добре пан Хмельницький починав” з оцінкою подій 1648 р. Улюбленою піснею чумаків була “Чаєчка” і взагалі пісня була постійним супутником краян у праці і відпочинку, в горі і radoшах.

Херсонщина входила до Південного (Причерноморського) історико-етнографічного району України і сама, в свою чергу, поділялась за культурно-господарським обличчям на два підрайони: Нижньодніпровський і Таврія. Наголосимо, що за всіма етнографічними ознаками наш край був невід'ємною часткою України при наявності певних особливостей.

Етнографічний характер краю визначався особливостями його соціально-економічного поступу, природними умовами і традиціями співіснування різних етносів при умові, що українці становили більшість херсонців і визначали його етнографічне обличчя. Він виявлявся у всіх видах традиційного побуту – господарстві, звичаях, обрядах, мові тощо. Специфічні особливості мали степове хліборобство і вигінне скотарство (вони накладали вирішальний відбиток та етнографічну специфіку краю), народне будівництво, проблеми і ремесла.

Етнокультурні зв'язки і взаємозв'язки українців з поселенцями інших етносів виявились у поєднанні різноетнічних елементів в одязі, їжі, будівництві і т.п. Так, українські селяни чимало запозичили у російських селян, як і навпаки – це видно при аналізі побуту селян в Ниж. Сірогозах, Олешках тощо.

Водночас не слід забувати, що традиційно-побутова культура Херсонщини порівняно з іншими історико-етнографічними районами найбільше позначена зловісним тавром імперської русифікаторської експансії царизму.

Література і джерела

Джерела

1. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Ч. I Очерки Днепра. – СПб, 1863.
2. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесены в Полное собрание законов с 1649 по 1900 год. – Репринт. воспроизв. – М.: Планета, 1991.
3. Лавренко Б. Повторне поховання Потьомкіна // Над. Правда. – 1991. – 20 березня
4. Мірандо де Ф. Щоденник// Пам'ять століть. – 1996. – №1; Київська старовина. 1986. – №№ 1-2.
5. Справочник переименованных улиц, переулков, площадей, парков и скверов города. Составил краевед Е. В. Горностаев//Константы: Альманах социальных исследований. – 1993 – №1. – С.123. – 128 або в газеті “Херсон: культура трех веков. Вип. 6-7. Приложение к газете «Трибуна».
6. Херсону 200 лет. 1778-1978: Сб. Док. и мат. – К.: Наук. думка, 1978.

Література

1. Артюх Л. Народне житло на Херсонщині//Народна творчість та етнографія. – 1970. – С. 34-37.
2. Бачинський А.Д. Січ Задунайська 1775-1828. Історико-документальний нарис. – Одеса: МП “Гермес”, 1994.
3. Бачинський А.Д., Бачинська О.А. Козацтво на півдні України (1775-1869). – Одеса: Маяк, 1995.
4. Белоусова Е., Кокостикова Г. Херсон: Путеводитель. – Симферополь: Таврия, 1988.

5. Бойко Я.В., Данилова Н.О. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII-XIXст.)//Укр. іст. Журн. – 1992. – № 9. – С. 54-65.
6. Голобородько О. Династія Вадонів// Над. правда. – 1991. – 24 вересня.
7. Гончар А. Академік Зуєв на Херсонщині//Над. правда. – 1969. – 23 липня.
8. Горностаев Є.В. По страницам истории православной религии Херсона. – Рукопись. – Херсон, 1994.
9. Демченко З. Лікар від Бога [Про Самойловича в Херсоні]//Над. правда. – 1994.-12 листопада.
10. Джеджула Ю. Давні герби українських міст: Олешки, Богодухів// Сільські обрії. – 1990. – №№8-10.
11. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М.: Изд-во АН ССР, 1959.
12. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг.- М.: Наука, 1970.
13. Дружинина Е.И. Южная Украина в в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг.- М.: Наука, 1981.
14. Євтушенко В. До подвигу і слави доторкнулись [Про історію Морехідного училища ім.. Лейтенанта П.П. Шмідта]//Над. правда. – 1993. – 16 січня.
15. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. – К. : Гол. Редакція УРЕ, 1972 [перевидання рос. мовою – 1983] Історія Української РСР. – Тт.. 2-3. – К.: Наук. Думка, 1978-1979.
16. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858 г.).- М.: Наука, 1976.
17. Кабузан В.М. Заселення і освоєння Таврійської губернії у другій половині XVIII – першій половині XIX ст.//Укр. журн. 1989. – № 12. – С.85-90.
18. Каминская С.В., Яровая М.П. Голая Пристань (Кратний почерк). – Херсон, 1995.
19. Кожекін А.Г. Севастополь 1854-1855 рр. – чия слава?// Укр. іст. журн. – 1995. – № 3. – С.153-154.
20. Костюк Л.Н., Ракович В.Ф., Ратне И.Д. Херсон. Улицы помнят: Путеводитель. – Симферополь: Таврія, 1987.
21. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. Посібник: У 3-х книгах. – Кн.. 3. Кінець XVI – сер. XIX ст.. – К.: Либідь, 1994.

22. Кудряченко А.І., Кулініч І.М., Хохлачов В.В. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення. – К.: Наук. Думка, 1995.
23. Кулініч І.М. Як і коли з'явилися шведські колонії в Південній Україні//Укр.. іст. журн. – 1995. – №1. – С.118-122
24. Купрій В. Геральдичні знаки Херсонської землі// Новий день. – 1993. – 17 квітня.
25. Лобода В. Заселення Північного Причорномор'я і топоніміка краю за архівними джерелами//Архіви України. – 1975. – №3 . – С.68-76.
26. Лобода В.В. Топоніміка Дніпро-Бузького межиріччя. – К.: Наук. думка, 1976
27. Маркевич А. Таврическая губерния во время Крымской войны. По архивным материалам//Известия Таврической ученой архивной комиссии. – № 37. – Симферополь, 1905 [Репринт. воспр. – Симферополь, 1994].
28. Орлова З.С., Ратнер И.Д. Из истории заселения Херсонщины: Краткий справ. – Херсон. 1993.
29. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.2. – Будь-яке видання.
30. Полуоракін А. Поручики корпусу лісничих//Над. правда. – 1995. – 16
31. Сацкий А.Г. Начало создания Черноморского флота//Вопросы истории. – 1985. – № 12. – С. 176-182.
32. Сидьолкіна С.Л. Забуті імена: Овсянико-Куликовські//Константи: Альманах соціальних досліджень. – 1996. – № 295). – С. 100-102.
33. Стрілко А. Українська минувшина очима Франсіско де Міранда//Київська старовина. – 1996. – № 1. – С.45-51.
34. Тимофеенко В.Н. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. – К.: Наук. Думка, 1984.
35. Херсон – город многонациональный//Прошлое служит настоящему. – Херсон, 1991. – С. 21-23.
36. Херсон. Век XVIII. И.Ганнибал; А.Суворов; Ф. Ушаков; Д. Самойлович; Г. Потемкин; Н.Корсаков; Д.Говард [Буклет]. – Херсон, 1990.
37. Херсонський судостроительный завод: Очерки истории. – Симферополь: Таврида, 1993.
38. Шведы под Херсоном//Херсонський вісник. – 1993 – 23 січня.
39. Шулевський Б. Геральдика Херсонщини//Над. правда – 1991 – 1 червня.

Документальний додаток

1. З указу Катерини II Новоросійському генерал-губернатору Г.О.Потьомкіну про заснування м. Херсона

17 червня 1778 р.

Известны вам предложения наши о заведении для Черного моря гавани и верфи, о коем надлежащая изобретения и планы учинить поручено было от нас адмиралтейской нашей коллегии...строить корабли на Днепре или Александровском шанце...

Место сие повелеваем наименовать Херсоном. Адміралтейство тамошнее долженствует находиться под зашитою укреплений...

Херсону 200 лет 1778-1978: Сб. док. и мет. – К., 1978. – С.25

2. З межевої книги про земельні кордони і чисельність купецького і міщанського населення Херсона

18 серпня 1782 р.

Під будівлі купецького і військового форштадта п'ятьсот тридцять три десятини вісімсот квадратних сажнів. Під хуторами і загородними будинками тисяча сто сорок п'ять десятин дві тисячі квадратних сажнів... В тому місці Херсоні: купців, чоловіків – сто п'ятдесят душ, жінок – сто дві души, міщан: чоловіків – шістьсот сорок вісім душ, жінок – двісті двадцять п'ять...

Межевник прапорщик [Підпис]

Херсону 200 лет. 1778-1978: Сб. док. и мат. – С.25

3. Франсиско де Міранда Щоденник (Уривки)

Жовтень

5... При заході сонця при прибули у Глибок¹ – невеличку бухту, де вантажаться торгові кораблі, що відправляються з Херсона; вона знаходиться за 30 миль від Османів.²

Листопад

---

¹ Глибоку Пристань

² тобто від турецьких володінь

6-7 У ці дні жахливий вітер із півночі, що приніс сніг, кригу і т.ін.

11 Сьогоднішній день провів удома, тому, що дуже погана погода і вулиці Херсона стали непрохідними через багно, що утворилося й має глибину принаймі в один фунт¹... холод – нестерпний. Наскільки непрохідні вулиці, коли йде дощ!

13 пан Ван-Шутен² прийшов десь опівдні, щоб відвідати архієпископа Євгенія Бумаріса³, грека за національністю..., людину освічену і за характером надзвичайно приємну. Він – автор *abrege chronologique*⁴ стародавніх народів, що мешкали на узбережжі Чорного моря.

17 Погода стала ще гіршою, проте я з паном Еженом оглянув трохи укріплення, часом ми провалювалися в багнюку аж до п'ят... Ми бачили також церкву, що являє собою невелику, але непогану будівлю... В її пропорціях є недоліки, бо купол занадто низький. О, скільки зображень святих обох статей... трохи згодом познайомився з козацьким полковником на російській службі на ім'я Денисов, вбрання якого та вираз власної гідності на обличчі характеризують цю націю.

18 Пан Корсаков⁵ показав мені солдата, одягненого за його взірцем для служби в артилерії, що як на мене, дуже добре: каска чи шолом із латуні для захисту від ударів шаблею, у грецькому стилі, а також еполети на плечах; шпага дуже коротка, широка, з добрим лезом та вістрями, служить для всіх потреб солдата. Взагалі всі ці війська одягнені з дуже добрим смаком, військовою вишуканістю та відповідністю до клімату (в англійському стилі). Після обіду ми слухали музику у виконанні досить доброго полкового оркестру.

22...попрямував до фортеці... оглянув все, починаючи від земляних валів, що вже готові. Її сторони і пропорції взагалі здаються мені міцними. Величними й добре розрахованими, за винятком лінії оборони, котрі, на мою думку, занадто короткі і, як наслідок, мало віддалені від бастионів. Один з порохових льохів недавно завалився після зливи, що пройшла...здається мені, матеріали – погані. Особливо цегла. Потім ми пішли до будинку, підготовленого для прийому фельдмаршала

---

¹ фут – дещо більше 30 см

² Ж.-П. Ван-Шутен – купець, знайомий Ф. Міранди

³ Бумаріс Є. (1716-1806) – відомий учений – лінгвіст, літературознавець, математик, орієнталіст. В 1775 р. Призначений архієпископом Слов'янським та Херсонським

⁴ *abrege chronologique* (фр.) – коротка хронологія

⁵ Корсаков Микола Іванович (1749-1788) – інженер-полковник російського війська; 1784 р. Призначений керівником будівництва фортифікаційних споруд у Херсоні. Загинув 1788 р. Під час облоги Очакова, похований у Материнському соборі в Херсоні

і першого князя Потьомкіна... Він невиразно оздоблений, бо цей пан має манію не платити жодному з майстрів... Салон, який підготували в цьому ж будинку для прийому імператриці...розкішний, хоча йому не вистачає доброго смаку і приємних пропорцій. Поруч є невеликий гарний садок. Звідси ми пішли до морського арсеналу...Якщо брати до уваги той короткий час, що минув після його заснування, вражає кількість кораблів, що в ньому побудовано і ще можна було б побудувати, якби не недбальство... Військові кораблі перевозяться звідси до Глибока [Глибокої Пристані] камелями¹, тому що в річці сім футів води...Тим часом задумано канал, що проектується й почне будуватися наступного року. Один мільйон рублів уже виділено на реалізацію, й він матиме 14 футів глибини. Я перевірів якість роботи й матеріалів: вони не можуть бути кращими... Що за прекрасна деревина!.. Будівництво видається майже англійським, а кораблі – значно кращі за наші та французькі.

27-30...побував з товаришем Ван-Шутена на огляді одного з штучних горбів, що часто трапляються в цій країні...які стають помітними з великої відстані.² У деяких з них знаходили кістяки...той, що я бачив. Знаходиться поблизу цієї фортеці, так що його вже почали зрівнювати (з землею) і має висоту близько 4-5 туазів³ над площиною рівнини; за формою він конічний...З його верхівки, саме при заході сонця, можна було побачити на горизонті інших тієї ж форми і зовнішності.

Грудень

1 Я ходив...оглянути[російські] полки, що стоять табором... Російський полк у дійсності нагадує невелике поселення з усім потрібним для самостійного життя... Немає жодного ремесла чи роботи, майстрів яких у них не було б...Кожна рота квартирує в одному бараці. Який у нас навряд чи вмістив би сорок чоловік. Піч для хліба розміщена посередині і служить одночасно грубою для обогрівання приміщення...Обмундирування видається їм усього лише раз у два роки. Плата...надзвичайно мала і тому солдат рідко їсть щось інше за хліб із сіллю...Я куштував їжу, яку готували деякі з них, і виявив хліб надзвичайно кислий та чорний...і капусту, надзвичайно холодну, з децицею оцту, єдиною приправою. Незважаючи на це злиденне харчування, люди залишаються здоровими й сильними. Коли солдат працює

---

¹ тогочасний понтон

² йдеться очевидно про скіфський курган

³ туаз – французька одиниця довжини трохи менше 2 м

на громадських роботах, він має додатково 5 копійок...Серед них багато одружених, і вони готують собі хижку (подібну до печер), де живуть зі своєю сім'єю як шурі...ми продовжили [екскурсію]відвідинами шпиталів, які знаходяться на відстані близько однієї милі від міста. Вони непогано побудовані й розподілені, але повітря всередині нечисте...через брак охайності...в полку, де на сьогодні найменше таких хворих. Їх число досягає 300-400...

3 ...Я розважався розмовою з таким собі Макіунсі. Італійцем, що був начальником і проводирем італійської колонії в цій країні...у результаті з 1300 колоністів лишається сьогодні усього ледве 250, а організатора замалим не повісили. Мабуть, були серйозні недоліки в цій секції! Іншим колоністам – грекам, німцям та ін. – випала (з незначними відмінностями) така ж доля, тому що в Криму лишається, напевно, тільки 300 родин греків, а в Херсоні – 6.

Міранда де Ф. Щоденник//Київська старовина.- 1996.-№1. – С. 54-70

4. З розпорядження правителя Катеринославського намісництва генерал-поручика П.І. Хорвата голові Чорноморського адміралтейського правління про розслідування причин виступів матросів у Херсоні

20 серпня 1796 р.

У цей час дійшла до мене звістка, що у Херсоні помічено серед населення певне невдоволення, особливо серед матросів, що 15 числа цього місяця захоплено і взято під варту п'ять чоловіків завзятих бунтівників-матросів, що насмілились проголошувати морській гауптвахті свої наміри...

Також вранці 16 числа знайдено і захоплено на березі Дніпра шість чоловік оleshковських мешканців, які приїхали за змовою з матросами...Внаслідок цього не гаючи часу прошу цим розпорядженням...дати розпорядження кому слід терміново допитати матросів...звідки був на них цей негативний вплив, хто їх підбурював та чи не приховано тут вплив з боку французів (йдеться про вплив ідей Французької революції кінця XVIII ст. – ред), що викликає бунти черні. Між тим цих захоплених...матросів наказати у відповідності зі всією жорстокістю законів як приклад іншим.

[Підпис]

Херсону 200 лет.1778-1978. – С.№8-39.

5. Указ Олександра I Сенату о перейменуванні Миколаївської губернії в Херсонську з перенесенням губернського центру в Херсон

Згідно відомостям місцевого начальства і з огляду на незручність залишати губернське управління в Миколаєві як через труднощі опалювання, так і через те, що Морське управління, що там знаходяться, являє собою значну частину, ми визнали за краще губернському правлінню бути в Херсоні і, з огляду на це, губернію Миколаївську віднині іменувати Херсонською.

Херсону 200 лет.1778-1978. – С.40

6. Наш край в сер. XIX ст.. за О.Шмідтом

Шляхи і засоби зв'язку

Добрий стан шляхів, який з огляду на кліматичні умови, продовжується вісім або дев'ять місяців на рік, робить землю такою твердою, що екіпажи їдуть немов по кращому шосе. У час бездоріжжя, коли земля розмокає, шляхи у Херсонській губернії являють собою значну перешкоду для просування. Але найбільш жахливий стан шляхів буває взимку, а також у відлигу.

Поштові шляхи окопані ровами... обставлені кам'яними пірамідами... вони проведені в Херсонській губернії для постійного зв'язку зі столицями і губернськими містами імперії, а також з повітами, військовими і заштатними містами губернії.

Поштові шляхи утримуються за рахунок земств, як і самий поштовий зв'язок, здається з торгів поштовим начальством на певний термін... і за рахунок їздців, що мають платити на користь поштотримувачів з версти та коня по всім трактам по 2,5 коп. сріблом.

Всього поштових станцій в губернії нараховується 85, що складає середню відстань між станціями 18 верст... в середньому на кожную станцію припадало трохи більше 32 коней... Річна плата ящикам (без їжі) складає від 250 до 1620 карбованців.

Головні торгові шляхи або так звані чумацькі тракти... зосереджуються в Херсоні, Одесі, Миколаєві і Бериславі... деякі з них співпадають з поштовими.

Для перевезення приватних осіб між містами Херсоном і Одесою приватний підприємець пан Сіренко завів диліжанси, що відправлялись через день. Вартість перших міст складала 12-15 крб. сріблом.

Між Херсоном і Бериславом – наплавний місток з плотів через р. Інгулець, а у повінь – паром, що утримується земством; 6 кам'яних мостів, 1 дерев'яний, кам'яна гребля та 4 мурованих насипів через балки...

У Херсоні в цей час є дві пристані: одна – купецька, що вже давно потребує капітального ремонту, інша – збудована російським товариством пароплавства і торгівлі... Сільське господарство дає основну масу предметів торгівлі. Різноманітне збіжжя, різні сорти пшениці, жито, овес, ячмінь, кукурудза, просо і гречка... насіння льону, коноплі, суріпиці і соняшнику; тютюн, фрукти свіжі і сушені, овочі, свійська птиця, яйця, вершкове масло, овечий сир, вовна, шкіри і овчини, сіно, солома... риба.

Тутешні ярмарки існують як для вигідного продажу товарів, що надходять з мануфактурних місцевостей Росії, так і ще в більшій мірі для формування великих партій худоби... для продажу всередині імперії і за кордон...

Згідно 10-го народного перепису ("ревізії" податного населення – ред.) 1858 року населення Херсонської губернії складало 1.083.000 чоловік... у Херсонському повіті мешкало 85470 чоловік і безпосередньо в місті Херсоні 23472 чоловіка. На території Херсонської губернії мешкали особи 18 національностей. Українці склали більшу частину населення, їх мешкало більше 700 тисяч.

Українці, що живуть у Херсонській губернії, належать до вихідців з усіх губерній [Російської] імперії... Крім того, Запорозька Січ, що не робила різниці між племенами і приймала всіх, хто бажав приєднатися до неї, влила в це плем'я чужу кров, досить помітну...

В цілому ж українці Херсонської губернії здебільшого високі, огрядні, дужі та здорові і багато з чоловіків досягають глибокої старості... Середній зріст українців Херсонської губернії складає від 2 аршин 4 вершків до 2 аршин 5 вершків (168-172,5 см – ред.). Колір волосся переважно чорний або темно русий.

Корінні українці прив'язані до хліборобства і дуже пишаються своїм землеробським станом. Вони зневажливо ставляться до тих, хто полишає цей стан, вважаючи їх "гуляками", хоч багато людей збагачується саме не хліборобською працею...

Розуміння законності глибоко вкорінене в українця – хлібороба, тому попри свою природжену схильність до свободи, він з гірким гумором каже: "Пляши враже, як пан каже!" або "роби враже, що пан каже!"

Батько [в українців – ред.] очолює родину і йому безумовно підкоряються дорослі діти, поки не женяться чи не вийдуть заміж. Жонатий [син] відразу відділяється від батьків, , буде собі хату або землянку і заведе власне господарство. Переважно це робиться заради досягнення незалежності та свободи дій і для запобігання родинних непорозумінь з батьками та братами...

З огляду на фізичну міцність і уроджені здібності, українець має хист до будь-якого ремесла, що чітко виявляється у суднобудуванні, проте дві хиби стоять на перешкоді досконалому оволодінню їм ремеслом: прихильність до бездіяльності та нахил до пияцтва. Українець любить жити охайно, добре поїсти та відпочити.

Взагалі українці люблять широкий одяг... Молоді чоловіки і парубки мають вишиті червоним сорочки. Більш заможні мають спеціальні святкові кофтани з синього сукна або китайки.

Чоловіки, крім старих, стрижуть волосся і голяться. Козаки...носять запорозький оселедець... Українки носять довгу сорочку з широкими рукавами, вовняну тонку обгортку...вовняний фартух, що зветься запаскою; зверху одягають ситцеву спідницю. Зверху носять коротку свиту...взувають чоботи, влітку – черевики.

Дівчата заплітають волосся в одну косу і вплітають до неї одну стрічку; на свята на голові носять декілька різнокольорових стрічок і прикрашають квітами. Поблизу міст одяг селян схожий на міщанський. [ОПИС ХЕРСОНУ]

Праворуч в степу [від міста] розташовані великі казарми, що вже руйнуються, а ліворуч, на деякій відстані від міста, земляний насип фортеці: за фортецею на аналогічній відстані передмістя – військовий форштадт. Праворуч. Якщо в'їхати до міста, розташована в'язниця, перед якою пам'ятник на честь Говарда...ліворуч церква і навколо неї кладовище, на якому видно досить багато добрих пам'ятників. В'їхавши у міські ворота, ліворуч бачимо безліч вітряків...прямо до Дніпра на протязі двох верст бачимо засаджений акаціями замиський бульвар...ліворуч степова площа, завдовжки з півверсти, що віддаляє місто від фортеці, а праворуч будівлі, між якими впадає в очі будинок колишнього канатного заводу довжиною 225 сажнів (485 м – ред.)...трохи далі під прямим кутом ліворуч веде до фортеці алея, відома як Пестелівський бульвар, і за нею праворуч бачимо площу, обернуту одним боком в степ, що відділяє місто від фортеці. У ній губернаторський будинок, поруч найкращий готель, одне слово саме тут центр міста...

Завдовжки місто до 6-ти, завширшки до 2,5 верст (тобто відповідно 6,4 км і 2,6 км – ред.), довжина периметру з передмістям більше 14 верст (до 15 км – ред.)... місто складається з двох частин, роз'єднаних фортецею...Передмістя Забалка і Військовий форштадт, що розташовані на березі Дніпра вище фортеці. Мають один загальний характер: забудовані очеретяними та хмизовими мазанками з очеретяним дахом, сараями та огорожами, із заготовленими для палива купами очерету до 5 аршин (до 4 м – ред.) завдовжки.

На Військовому форштадті мешкають переважно солдатські родини та відставні нижні чини армії та флоту, а на забалці – міщани та дрібний промисловий люд, який працює на пристанях і заводах. Як у місті, так і в передмістях вулиці розташовані правильно і більша їх частина перетинається під прямими кутами. Деякі головні вулиці міста упорядковані і доглянуті, в той же час поруч зустрічаються навіть вкрай неупорядковані. Освітлення вулиць доволі убоге. Головне джерело водопостачання – Дніпро, у якому влітку вода тепла і не смачна, а взимку не завжди є можливість збирати кригу...під час метіння очерету, в червні, лихоманка стає переважаючою хворобою...

Материали для географії и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. Составил генерального штаба подполковник А.Шмидт. – СПб, 1863. – Ч.1-2.

Зміст

Розділ 1. Від навали орди Батия до ліквідації Запорозької Січі	
Вступ	3
I. Природні умови та історична географія нашого краю у XIII-XVIII ст.	4
II. Етнополітична історія XIII-XV ст.	9
III. Ногайські татари і турки-османи на Херсонщині	12
IV. Українсько-татарські стосунки	19
V. Географічні межі та шляхи української колонізації. Господарський побут запорожців.....	21
VI. Військова й територіальна організація Запорозького війська на території сучасної Херсонщини.....	27
VII. Участь українського козацтва у боротьбі з турецько-татарськими нападами	34
VIII. Ліквідація Запорозької Січі. Роль Запорозького козацтва в історії Херсонщини.....	39
Додатки	43
Рекомендовані джерела і література.....	48
Розділ 2. Від ліквідації Запорожжя до відміни кріпацтва в Російській імперії (тобто з 1775 по 1861 роки)	
Вступ	49
I. Вхідження нашого краю до складу Російської імперії	49
II. Військово – політична історія Херсонщини. Херсон – колыска і перша база російського чорноморського флоту.....	56
III. Заселення Херсонщини.....	69
IV. Формування етнічного складу населення Херсонщини	84
V. Землеробське і промислове освоєння краю. Ринкові відносини формування капіталістичного укладу.	94
VI. Соціальна структура населення Херсонщини та соціально-політичні конфлікти.....	115
VII. Освіта та духовна культура.....	128
VIII. Релігійне життя Херсонщини	138
IX. Повсякденне життя Херсонців.....	146
Література і джерела	163
Джерела.....	163
Література.....	163
Документальний додаток.....	166

